شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(17)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (17)
جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭەشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنستىتۇتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092×787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 5.5
1986 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1986 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M 11098.169
تىراژى: 1 — 11.000
باھاسى: 0.45 يۈەن
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

1933 ـ يىلدىن 1937 ـ يىلغىچە قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇلاردا
بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر .... ئابدۇقادىر هاجى 1
خوتەن قوزغىلىڭى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... دوختۇر مۇهەممەت ياقۇپ بۇغرا 114
ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ خوتەن خەلقىگە قىلغان زورا-
ۋانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرىدىن ئەسلىمىلەر
.... مەتىمىن توختى 146
مىلىتارىست شېڭ شىسەي دەۋرىدە هەر مىللەت زىيالى-
لىرىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىش ئەهۋالى توغرىسىدا
ئەسلىمە .... خالىق ساقى 159

1933 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇلاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر

ئابدۇقادىر ھاجى

تەھرىردىن:

قادىر ھاجىنىڭ بۇ ئەسلىمىسىدە 1933 ـ يىلى ئوسمان ئېلى (قىرغىز) نىڭ سوغۇنىدا ئىسيان كۆتىرىپ ئاتۇشقا كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىسيانچى قوشۇنىغا قوشۇلۇپ 1933 ـ يىلدىن 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايغا قەدەر قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا تۆمۈر سىجاڭ، سابىت داموللا، خوجىياز ھاجى، مامۇت سىجاڭ، ئابدۇنىياز، شامەنسۇر ۋە باشقىلار بىلەن بىرگە بولۇش جەريانىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغان، بېشىدىن كەچۈرگەن ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن. بۇنى تەھرىرلەش جەريانىدا بىر قىسىم تەھلىللەر ئېلىپ تاشلانغاندىن تاشقىرى قادىر ھاجىنىڭ شۇ جەرياندىكى ۋەقەلەرگە تۇتقان كۆز قارىشى، نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ، يېزىش ئۇسلۇبىغا ھۆرمەت قىلىندى. چۈنكى ھەربىر كىشىنىڭ تارىخىي ۋەقەلىكلەرگە تۇتقان كۆز قارىشى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن مەلۇم تارىخىي ۋەقەنى، مەلۇم تارىخىي

شەخسلەرنى ئـوخشاش بولمىغان نۇقتىدا بـايـان قىلىدۇ ياكى ئەسلەيدۇ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ بىۋاستە سەرگۈزەشتىلىرىنى يېزىش ئارقىلىق تارىخنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى يېشىپ بېرىدۇ.

دېمەك، ھەر بىر شەخسنىڭ ۋەقەلەرنى تـەھلىل قىلىشى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن مەلۇم تارىخىي ۋەقەگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچە ۋە كۆز قاراشنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ساقلان-غىلى بولمايدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، قادىرھاجىنىڭ بۇ ئەس-لىمىسىدىمۇ تارىختا ئۆتكەن شەخسلەرگە قـارىتا ئوخشاش بول-مىغان كۆز قاراش ۋە نۇقتىئىنەزەرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇنىڭ-غا قارىتا ئـوخشىمىغان پىكىرلەرنىڭ بـولۇشى مـۇمكىن. لېكىن بۇ تارىخىي ماتېرىيال، بۇ ھەرگىز تـارىخىي يـەكـۈن ئـەمەس. شۇڭا ئۇنىڭ شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى ئېلىش، يالغى-نىنى چىقىرىۋېتىپ راستىنى قالدۇرۇپ تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش ئار-قىلىق ئوبيېكتىپ تارىخىي قانۇنىيەتنى ئاشكارىلاپ چىقىشىمىز كېرەك.

قىسقىسى، بۇ خىلدىكى ئوخشاش بولمىغان چـۈشەنچە ۋە كۆز قاراشلار، ئىجابى ۋە سەلبى جەھەتتىكى ماتېرىياللار تارىخ تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ تارىخنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشى، تەھلىل قىلىشى ۋە ئىزدىنىشىگە ياردەم بېرىشى مۇمكىن.

قۇمۇل سىجاڭنىڭ مارالۋېشىغا كېلىشى ۋە سۇغۇن قوزغىلىڭى

1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى 1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا تۇر-پاندا باشلانغان قوزغىلاڭ غەلىبە قىلىپ كورلىغىچە قانات يايدى. قۇمۇل ئېلى (دەستلەپتە تـۇمۇر تۇەنجاڭ دەپ ئاتىلاتتى) كور-لىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈزلىنىپ قـەشقەرگە قـاراپ يـۈرۈش

قىلدى. بۇ چاغدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ دى-
ۋىزىيە باشلىقى جىن شۇجېڭ (جىن شۇرېننىڭ 4 - ئىنىسى) قور-
قۇپ كېتىپ دورا يەپ ئۆلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قەشقەر داۋ-
تىيى ماشاۋۋۇ (ماداۋتەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇمچە دىۋىزىيە
سىجاڭلىقىغا تەيىنلەندى.

تۆمۈر ئېلى كۇچارنى ئېلىپ ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى.
ياقىرىقتا بىر مەيدان غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ ئاقسۇنى ئىشغال
قىلدى، بۇ چاغدا ماداۋتەي خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇلاردىن بىرەر
مىڭچە ئەسكەر تەشكىللەپ ياڭ چىڭمىن ئىسىملىك بىر خۇيزۇنى
(ئۇنى ياڭ دارىنمۇ دېيىشەتتى) تۇەنجاڭ قىلىپ تۆمۈر ئېلىنى
توساش ئۈچۈن مارالۋېشىغا ئەۋەتتى. ياڭ تۇەنجاڭ ۋە لى دېڭ-
رۇڭ دىگەن تۇەنجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ مارالۋېشىنىڭ
شەرقى تەرىپىدىكى تۇمشۇق دىگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى.

تۆمۈر ئېلى ئاقسۇ تەرەپتىن كېلىپ تۇمشۇقنىڭ شەرقى
تەرىپىدىكى تەڭتوغراق دىگەن يەرگە ئورۇنلاشتى. تۇمشۇق بىلەن
تەڭتوغراقنىڭ ئارىلىقى 20 كىلومېتىردەك كېلىدۇ. بۇ چاغدا
قارا شەھەردىكى ماشىمىڭ ئەۋەتكەن مازىخۇي (ماجەنساڭ) مۇ
بىر تۈركۈم ئەسكەرلەرى بىلەن كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بى-
لەن تۇمشۇق ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ ئۇرۇش 3 - ئاينىڭ ئاخى-
رىدا باشلىنىپ 47 كۈن داۋام قىلدى. ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق
بولدى. نەتىجىدە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى كۆپ چىقىم تارتىپ
ئىلاجىسىزلىقتا سۇلھى قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ ۋەكىل ئەۋەتتى. ۋەكىل-
لەردىن ئەۋەتكەن خېتىدە: «بىز ھەر ئىككى تەرەپ مۇسۇلمان، ئۇ-
رۇشنى توختىتىپ تېچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزەيلى. ماداۋتەينىڭ پىكرىمۇ

شۇنداق!» دېيىلگەن. ئۇنىڭ مەقسىدى ماجەنساك بىلەن بىرلە-
شىۋېلىپ تۆمۈر سىجاڭنى چەتكە قاقماقچى. تۆمۈر ئىلى
ئۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشمەي ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇۋەدى.
ئەمدى بۇ ئۇرۇشنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ، ئوسمان ئېلى
(قىرغىز) ۋەقەسىدە بىر ئاز توختىلىمىز:
1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ماداۋتەي ئۈچ-
تۇرپان قاخشال يولىنى توساش ئۈچۈن سوغۇن چازىسى (قاراۋ-
ۇللۇق ئورنى) غا ئەسكەر ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوس-
مان ئېلى (قىرغىز) قەشقەر داۋتەي يامۇلىدا نەزەربەنتتە ئىدى.
ماداۋتەي خەنزۇ، ئۇيغۇر. خۇيزۇ. قىرغىزلاردىن تەركىپ تاپ-
قان 400 چە ئەسكەر تەشكىللەپ چىڭ تۇڭلىڭنى يىڭجاڭ،
ئوسمان ئېلىنى نەزەربەنتتىن بوشۇتۇپ لىيەنجاڭلىققا تەيىنلەپ
سوغۇنغا ئەۋەتىدۇ. (سوغۇن - ئاتۇشتىن ئۈچتۇرپانغا بارىدىغان
تارجىلغىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان بولۇپ ئۇزۇندىن بېرى ئەسكەر
تۇرۇپ كېلىۋاتقان چازا)، ئوسمان ئېلىنىڭ قول ئاستىدا ئوراز-
بەك، ئابلا بەك، توختى بەك قاتارلىق بىر قانچە داڭلىق سەر-
كەردىلەر بار ئىدى. ئۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرگە
سوغۇنغا يېتىپ بارغىچە تازا ئىشەنچ قىلالماي قو-
رال تارقىتىپ بەرمەيدۇ. بۇ 400 دەك ئەسكەر 3 - ئاينىڭ
10 - كۈنى ئاتۇشقا كېلىپ بىركېچە قونۇپ ئەتىسى سوغۇنغا يې-
تىپ بارىدۇ. ئاندىن قىرغىز ئەسكەرلەرگە قورال تارقىتىپ بېرى-
دۇ. شۇ چاغدا مارالۋېشى تۇمشۇقتا تۆمۈر سىجاڭ ماداۋتەي ئەۋەتكەن
ياڭ تۇەنجاڭ بىلەن (ياڭ چىڭمىن) ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. بۇ-
نىڭدىن خەۋەر تاپقان ئوسمان ئېلى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى
ئابلا بەك، ئوراز بەكلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ
ئىسيان كۆتىرىپ، تۆمۈر سىجاڭ تەرەپكە ئۆتۈدىغانلىقلىرىنى

بىلدۈرۈپ خەت ئەۋەتىدۇ.

خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «ھۆرمەتلىك تۆمۈر سىجاڭ، سىلى بولسىلا ئاتا، بىز بولساق بالا، بىز سىلە ئارقىلىق خوجىنىياز ھاجىغا بەيئەت قىلىمىز. ئەگەر سىلى رۇخسەت قىلسىلا بىز سوغۇندا قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋېلىپ، سىلىگە ياردەمدە بولساق......»

ئوسمان ئەۋەتكەن 2 كىشى تۆمۈر سىجاڭنىڭ قېشىغا يېتىپ بېرىپ خەتنى تاپشۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭدىن بەك خوش بولۇپ ئۇلارغا بىر پارچە جاۋاپ خەت يازىدۇ. خەت بىلەن بىرگە «فىسەبىلىللا»① دەپ يېزىلغان بىر بايراق ئەۋەتىدۇ. ئۇلار خەت بىلەن بايراقنى ئېلىپ سوغۇنغا يېتىپ كېلىدۇ. شۇ كېچىسى ئوسمان ئېلى قول ئاستىدىكى ئوراز بەگ، ئابلا بەگ، توختى بەگ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتىرىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ تاڭغا يېقىن چىن تۇڭلىك ئەسكەرلىرى ياتقان گازارمىنى قورشىۋېلىپ، ئۇلارنى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇلار قورشاۋدىن چىقىپ كېتىشنىڭ ئامالىنى قىلالماي تەسلىم بولىدۇ ھەم قورال-لىرىنى تاپشۇرىدۇ. بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە ئاتۇشقا ۋە تاققا تارقىلىدۇ. بىز ئاتۇش خەلقى ئوسماننىڭ قوزغىلاڭ كۆتىرىپ غەلىبە قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ چاپسانراق ئاتۇشقا يېتىپ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتۇق (ئۇنداق بولۇشىتىكى سەۋەپ، شۇ چاغدا ھۆكۈمەت تەرەپتىن خەلققە بولغان زۇلۇم ۋە ئالۋاڭ - ياساق بەك كۆپىيىپ كەتكەن ئىدى).

شۇ چاغدا مەن (ئابدۇقادىر ھاجى) ئاتۇشتا ئىدىم، ئوس-

---

①فى سەبىلىللا — (خالىس پىدايى مەنىسىدە)

ماننىڭ ئاتۇشقا كېلەۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، يۇسۇپ ئاخۇن، ئابدۇ-شۇكۇر مەخسۇم، سابىت ئاخۇن، ئابلىراخۇن قاتارلىق 5 كىشى يۇسۇپ ئاخۇننىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ ئوسماننى قانداق كۈتۈۋېلىشنى ھەم ئۆزىمىزنىڭمۇ ئوسمانغا ئەسكەر بولىدىغانلىقىمىزنى مەسلىھەتلەشتۇق. 33 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئوسماننىڭ ئاتۇشقا يېتىپ كېلىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. شۇ كۈنى ئۇنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن پۈتۈن ئاتۇش خەلقى دىگۈدەك شورئېرىق-نىڭ بېدىلىك دىگەن يېرىگە چىقىپ، ئوتۇن، سامان، بېدە، نان قاتارلىق تەمىنات بۇيۇملىرىنى تەييارلاپ 10 نەچچە قوي سويۇپ، چۈشكۈن راستلاپ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدۇق.

ئوسمان ئېلىنىڭ بىر بۆلۈك ئەسكەرلىرى ھەممىنىڭ ئالدىدا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئوسمان ئېلى ئۆزى كېلىپ خەلقنى كۆرۈپ ئاتتىن چۈشتى. بىز ھەممىمىز يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن «ئامىن» دەپ ئۇنى تەبرىكلىدۇق. ئوسمان ئۈچىسىغا بەقەسەم تون، پۇتىغا مەيسە-كالاچ كىيگەن بولۇپ، بېشىغا يېشىل سەللە ئوروۋالغان ئىدى.

ئوسمان بەكنىڭ ئاتۇشقا كەلگەن ئەسكىرى 6،7 يۈزدەك بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەگى يېڭىدىن قوشۇلغان قىرغىز ياشلىرى ئىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە قوراللى بار ئەسكەرلەر 400دىن ئاشمايتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئات ئۈستىدە ئولتۇراتتى. شۇ كۈنى ئوسمان ئېلى شور ئېرىقتا قونماي، بىختەررەك جاي (تاغنىڭ ئىچى) بوغۇزغا يۈرۈپ كەتتى. بوغۇز ئاتۇشتىن ئارغۇغا بارىدىغان 2 تاغنىڭ ئارىسىدىكى جىلغا بولۇپ، ھاۋاسى ياخشى مەنزى-رىلىك جاي ئىدى. دادام (ياقۇپ) باشلىق بىر تۈركۈم كىشىلەر ئوسمان تۆەنجاڭ بىلەن كۆرۈشكىلى بوغۇزغا چىقىپ كەتتى. دادام قايتىپ كەرگەندىن كېيىن مەن چىقتىم. مەن، يۇسۇپ ئاخۇن، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇم، سابىت ئاخۇن تۆتىمىز بىرلىكتە ئوسمان

تۇەنجاڭنىڭ چېدىرىغا باردۇق. ئۇ چېدىرنىڭ ئالدىدا 2 ئەسكەر پوستتا تۇرغان ئىكەن، خەۋەر قىلىنغاندىن كېيىن بىزنى قوبۇل قىلدى. بىز ئوسمان تۇەنجاڭغا ئۆزىمىزنىڭ ئىنقىلاپقا قاتنىشىپ، ئەسكەر بولىدىغانلىغىمىزنى ئېيتتۇق. ئوسمان تۇەنجاڭ بىزنىڭ ئىلتىماسىمىزنى قوبۇل قىلىپ، ئىسمىمىزنى يېزىۋالدى ھەمدە ماڭا بىر دەپتەر، بىر قېرىنداش بېرىپ، يەنە ئەسكەر بولىدى-غانلارنى تىزىملاشنى ئۆزىنىڭمۇ ئەتە ئاتۇشقا بارىدىغانلىغىنى، شۇنداقلا تىزىملانغان ئەسكەرلەرنى ئېلىپ ئۈستۈن ئاتۇش، ئۈچ مىرۋانغا بېرىشىمىزنى تاپشۇردى. بىز ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ مەھەللىلەردە ئەسكەر بولىدىغانلارنى تىزىملاشقا كىرىشتۇق. شۇ بىر كۈندە 18 ياشتىن 30 ياشقىچە بولغان ياشلاردىن 120 كىشى ئۆزىنى ئەسكەرلىككە تىزىملاتتى. بۇ 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىكى ئىش ئىدى. مەن ئەتىسى ئۆيگە بېرىپ بىر پاختىلىق چاپان، بىر كۆرپە، بىر ئاز نان ھەمدە ئۆيدە ساقلاپ يۈرگەن بىر دانە كونا تاپانچىنى ئېلىپ (3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) ئەتىگەندە ئاتلىق ئاچچىق يارغا يېتىپ باردىم. مەن بارغاندا بىر ئاز ئادەم بار ئىكەن، بىرەر سائەتتىن كېيىن ئاتلىق، ئېشەكلىك، پىيادە بولۇپ 150 دىن ئارتۇق ئادەم توپلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن 2 دىن تىزىلىپ، ئۈچ مىرۋانغا قاراپ يولغا چىقتۇق. شۇ ئوت-تۇردا بىزنى تەبرىكلەپ 100 دەك ئوقۇغۇچى ئالدىمىزغا چىقتى. ئۇلارنى كۆرۈپ بىز ئۇلاقتىن چۈشتۇق. ئۇلار ئىنقىلاپنى مەدھى-لەيدىغان ناخشا تەييارلىغان ئىكەن، ئۇنى ئوقۇپ بەردى*. بىز

---

*ئۇلارنىڭ مۇئەللىمى (تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن) قەشقەر-لىق تۇرسۇن ئەپەندى بولۇپ، شۇ چاغدا خېلى داڭلىق زىيالى ئىدى. ئۇنى شېڭ شىسەي 1937 - يىلى قولغا ئېلىپ تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئۇلاردىن ئايرىلىپ ئۈچ مىرۋانىغا يېتىپ بېرىپ ئوسمان تۇەنجاڭ بىلەن كۆرۈشتۇق. تۇەنجاڭ بىزنى قانچە كىشى بىلەن كەلدىڭلار دەپ سورىدى. بىز 150 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن كەلگەنلىـ كىمىزنى ئېيتتۇق. ئوسمان تۇەنجاڭ قولىغا قەلەم، قەغەز ئېلىپ مېنى ئۆزىگە فۇتۇەنجاڭ قىلغانلىقى توغرىسىدا بۇيرۇق يېزىپ بەردى. يۈسۈپ ئاخۇن، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇم، سايىت ئاخۇنلارغا لىيەنجاڭلىق خىزمىتى بەردى. ئۇندىن كېيىن 2 ئاتۇشتىن (ئۈستۈن ئاتۇش، ئاستىن ئاتۇش) ئەسكەرلىككە يېزىلىدىغانلارنى سىز تىـ زىملاپ، ماڭا ئومۇمى سانىنى مەلۇم قىلىڭ دەپ تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن مەن ھەر كۈنى ئەسكەرلىككە كەلگەنلەرنى تىزىملاپ ماڭدىم. ئۈستۈن ئاتۇشتىن ئىدىرىس* 70 ـ 80 دەك ئادەمنى، غۇپۇر داموللام 50 ـ 60 دەك ئادەمنى باشلاپ ئوسمان تۇەنجاڭنىڭ قېشىغا بارغان ئىكەن. ئۇلارنىمۇ مەن تىزىمغا ئالـ دىم. شۇنداق قىلىپ ئەسكەرلىككە يېزىلغان كىشىلەرنىڭ سانى بىر ھەپتە ئىچىدىلا 350 دىن ئېشىپ كەتتى. ئوسمان تۇەنجاڭ بۇنى ئاڭلاپ، قورال، تەمىنات مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەسكەر ئېلىشنى توختىتىشنى تاپشۇردى. دىمىسىمۇ ئەسكەر مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. لېكىن قورال 500 گە يەتمەيتتى.
بىر ياخشى يېرى بەشكېرەم، ئاتۇش دىخانلىرى ئاتلىـ رىمىزنى بېدە، سامان، بىزنى ئاش ـ نان بىلەن يېتەرلىك تەـ مىنلەپ تۇردى. بىزمۇ مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ، دىخانلار ئېـ لىپ كەلگەن ئوتۇن ـ سامان، يەم ـ بوغوز، ئۇن، نان قاتارلىقـ لارنى تىزىملاپ ھەر قايسى لىيەنلەرگە ئادەم بېشىغا قاراپ تەقسىم قىلىپ بېرىپ تۇردۇق. بىزنىڭ شۇ چاغدا تۇرغان ئورـ

*ئىدىرىس ــ ماھۇت سىجاڭ چەتكە قاچىدىغان چاغدا قىزىلدا ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

نىمىز تۇتتۇرگە ئىدى.

شۇ چاغدا بىزنىڭ ھەربى مەشقىمىزنى باۋۇدۇن باينىڭ ئۇستۇن ئاتۇشتا ئاچقان يېڭى مەكتەۋدە ئوقۇپ چىققان ئوقۇغۇ-چىلار بېرەتتى*. بىز تۇتتۇرگىدىكى ۋاقتىمىزدا 4 - ئاينىڭ ئوت-تۇرىلىرى ماداۋتەي 60 - 70 دەك ئەسكەرگە جەنرال (گېنې-رال) ساھىپ① دىگەن بىر ئاۋغاننى باشلىق قىلىپ بىز بىلەن سىناق تەرىقىسىدە ئۇرۇش قىلىشقا چىقاردى. جەنرال ساھىپ ئەسكەرلەرنى باشلاپ توققۇز ھوجىرا بار تاغنىڭ ئاغزىغا كەل-گەندە بىزنىڭ ئۇ يەردە رازۋېتكىغا چىقارغان ئەسكەرلىرىمىز بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇ ھەمدە يېرىم سائەتتەك ئۇرۇشىدۇ. بىزنىڭ رازۋېتكا ئەسكەرلىرىمىز چەنلەپ ئېتىپ جەنرال ساھىپ-نىڭ 5 ئادىمىنى ئاتتىن مولاق ئاتقۇزدۇۋېتىدۇ، ئۇنىڭدىن 2 سى شۇ مەيداندىلا جان ئۈزىدۇ، ئۈچىسى ياردار بولىدۇ. بىز بۇنى شۇ جايدىكى دىخانلارغا ئۆلگەنلەرنى نامىزىنى چۈشۈرۈپ

---

*(1916 - يىللىرى باۋۇدۇن باي تۈركىيىدىن ئەخمەت كا-مال دىگەن بىر ئەپەندىنى تەكلىپ قىلىپ يېڭى مەكتەپ ئاچ-قان، كېيىن قەشقەرنىڭ ئۆمەر باي قاتارلىق چوڭ بايلىرى ۋە بىر قىسىم مولللار يېڭى مەكتەپكە قارشىلىق بىلدۈرۈپ «جەدىد» دەپ بۇ مەكتەپنى تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن ئەخمەت كامال ئىچكىرى ئارقىلىق تۈركىيىگە كەتكەن).

①جەنرال ساھىپ— ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئامانىللاخان ۋاقتىدا يەكەندە قويغان كونسۇلى بولۇپ، ئامانىللاخان تەختتىن چۈشۈپ، نادىرخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن جۇڭگو ھۆكۈ-مىتى ئۇنىڭ كونسۇللىغىنى ئېتىراپ قىلمىغان، شۇنىڭدىن كېيىن، جەنرال ساھىپ ئۆزلىگىدىن ئىشتىن بوشاپ بىكار بوپقالغان. ھەم ئافغانىستانغا كېتەلمەي قەشقەردە تۇرۇپ قالغان.

كۆمۈپ قويۇشنى، ياريدارلارنى داۋالاپ ساقايتىشنى تاپىلاپ تاپشۇرۇپ بەردۇق. ھەم بىر ئەسكەرنى ئەسىر ئالدۇق.

ئۇ چاغدا بىزدە كېسەللەرگە بېرىدىغان دورا ياكى تاڭىدىغانغا بىرەر تال ماتامۇ يوق ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن دورا ماتا تەييارلاپ قويىدىغان بولدۇق. شۇ كۈنى قولىمىزغا چۈشكەن بىر ئەسىر: قەشقەر شەھىرى يومۇلاق شەر كۆلبېشىدىكى سېپىل ئىچىدە ماداۋتەيىنىڭ خەنزۇ، خۇيزۇ بولۇپ مىڭدەك ئەسكىرى بار، داۋتەي يامۇلدا ماداۋتەينى ساقلايدىغان 200 دەك ئەسكەر بار، يېڭىشەھەردە 1000 دەك ئەسكەر بار، شەھەر دەرۋازىلىرى ئېتىكلىك، مۇھاپىزەت ناھايىتى كۈچلۈك. ئۇنىڭدىن باشقا مەھەممەتخان بېك باشچىلىقىدا 200 دەك ئۇيغۇر ئەسكەر بار. ئۇلار سېپىلنى ساقلاۋاتىدۇ، دەپ سۆزلەپ بەردى.

تۇمشۇقتىكى ئۇرۇش

تۆمۈر سىجاڭ مارالۋېشىنىڭ تۇمشۇقتا ياڭ چىڭمىن بىلەن 40 نەچچە كۈن سوقۇشتى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ناھايىتى پىداكارلىق كۆرسەتتى. نەتىجىدە، ياڭ تۇەنجاڭ يېڭىلىپ، پۈتىنغا ئوق تېگىپ يارىلاندى. ئۇلار ناھايىتى پاراكەندە چۇۋالچاق ھالدا تۇمشۇقتىن قېچىپ سېرىقبۇيا، تېرىم، خانېرىق ئارقىلىق يېڭىشەھەرگە كېلىپ دەرۋازىنى تاقىۋالدى. تۆمۈر سىجاڭ ياڭ چىڭمىننى يېڭىپ، تۇمشۇقتىن مارالۋېشىغا كېلىپ بىر قانچە كۈندىن كېيىن، قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى.

× ×

تۆمۈر سىجاڭ پەيزىۋاتقا كەلگەندە ئوسمان ئېلى ئاتۇشتىن

پەيزىۋاتقا كېلىپ تۆمۈر سىجاڭ بىلەن كۆرۈشتى. بۇ چاغدا مەنمۇ بار ئىدىم. شۇ ئاخشىمى بۇلار ئۇزاق پاراڭ سېلىشتى. تۆمۈر سىجاڭ سوغۇندىكى قوزغىلاڭنى ھەمدە ئوسمان ئېلىنى ئالاھىدە ماختىدى. تۆمۈر سىجاڭ: «مەن ماداۋتەيگە ۋەكىل ئەۋەتتىم، تېچلىق بىلەن قورال تاپشۇرۇش ياكى ئۇرۇشۇش توغرىسىدا ئەتە - ئۆگۈن جاۋاپ كېلىدۇ. ماجەنساڭ (مازىخۇيمۇ) 2 - 3 كۈن ئىچىدە پەيزىۋاتقا يېتىپ كېلىدۇ، شۇ چاغدا ماداۋتەينىڭ جاۋابىغا قاراپ مازىخۇي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قەشقەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىمىز. شۇنىڭچىلىك سىلەر يەنىلا قەشقەر ئەتراپىدا، شەھەرگە تەگمەي تۇرۇڭلار، قەشقەر شەھرىدە ئادەم كۆپ، ئۇرۇش بوپقالسا، كۆپ ئادەم قىرىلىپ كېتىدۇ، شۇڭا مۇمكىن قەدەر ئۇرۇش قىلماي تېچلىق بىلەن كىرگىنىمىز تۈزۈك» دېدى. ئوسمان ئېلى بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئاياقلىشىپ ئەتىسى (4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) ئەتىگەندە يولغا چىقىپ ئاخشىمى ئاتۇشقا يېتىپ كەلدۇق.

ئوسماننىڭ شەھەرگە كىرىشى

ئوسمان ئېلى ئەتىسى قىرغىز لىيەنجاڭلار يىغىنى ئېچىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ كېلىشىنى كۈتمەي شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىپتۇ. بىزگە شۇ ئاخشىمى ئۇقتۇرۇش قىلدى. 33 - يىلى 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (1352 - يىل مۇھەررەم ئېيىنىڭ 7 - كۈنى) سائەت 10 لاردا قەشقەر شەھرىگە يېتىپ كەلدۇق، كەلسەك، شەھەرنىڭ ھەممە دەرۋازىلىرى تاقاقلىقكەن، سېپىلنىڭ ئۈستىدە خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بەك كۆپ ئىكەن، بىزنىڭ كېلىشىمىزگە بىزگە قارىتىپ ئوق چىقاردى. بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. بىر

ئاز ئۇرۇشتۇق. ئاخىرى بولماي، يار باغ، تۇشۇك دەرۋازىلىرى-
غا كىرسەن چېچىپ ئوت قويدۇق. بۇ چاغدا سېپىل ئۈستىدىكى
ئەسكەرلەر سېپىلدىن چۈشۈپ كەتتى. خەنزۇ ئەسكەر-
لەر يۇمۇلاق شەھەرگە كىرىپ دەرۋازىنى ئېتىۋالدى.
مەھەممەتخان بېك باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ئوردا
ئالدىدىكى قازىخانىغا كىرىۋاپتۇ. شۇ ئارىلىقتا يار باغ دەرۋازىسى
كۆيۈپ، ئۆرۈلگەچە دەرۋازىغا قارايدىغان بىر ئۇيغۇر ئاقساقال
دەرۋازىنى ئېچىۋەتتى. دەرۋازىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن تەڭ قىرغىز
ئەسكەرلەر سېپىلغا چىقىپ، يۇمۇلاق شەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ،
ماداۋتەي ئەسكەرلىرىگە ۋەكىل كىرگۈزۈپ قورال تاپشۇرۇشقا
قىستىدى ھەمدە ئۇلارنىڭ جېنىغا ۋە مال - مۈلكىگە دەخلى
قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

بىز ئاتۇشتىن قوشۇلغان ئەسكەرلەر تۇشۇك دەرۋازىنىڭ
بىر قانىتى كۆيۈپ، دەرۋازا ئۆرۈلگەندىن كېيىن شەھەرگە بېسىپ
كىرىپ ئۇدۇللا ئوردا ئالدى قازىخانىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر
ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى مەھەممەتخان بېك بىلەن كۆرۈشۈپ،
قورال تاپشۇرۇشنى ئېيتتۇق. شۇنىڭ بىلەن مەھەممەتخان بېك
بۇيرۇق قىلىۋىدى، 200 تالدەك مىلتىق، بىر قانچە ساندۇق
ئوق دورىنى قازىخانىنىڭ ھويلىسىغا دۆۋىلىدى، مەھەممەتخان
بېكنىڭ ئېيتىشىچە: ئۇلارنىڭ تەشكىل قىلىنغىنىغا تېخى بىر
ئايمۇ بولمىغان، ئۇلارغا تاپشۇرۇلغان ۋەزىپە پەقەت سېپىل ئۈس-
تىدە گۈزەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەن. بىز ئۇلارنىڭ ئۇقۇش-
ماسلىقتىن ئوق چىقىرىپ تاشلىدۇق دېگەن ھۆزۆرخالىقىنى ئاك-
لاپ كېچىرىم قىلىپ قويۇۋەتتۇق. ئۇلارمۇ خۇرسەن بولۇپ
كېتىشتى.

ماداۋتەينىڭ سېپىلغا ئەسكەر چىقىرىشى بىز بىلەن ئۇرۇ-

شۇش بولماستىن، ماجەنساڭ كەلگىچە 2 ـ 3 كۈن توساپ تۇرۇپ ۋاقتىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ماجەنساڭ كەلگەندە قورالنى شۇنىڭغا تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەن. كېيىنكى ئەمەلىيەتمۇ شۇنى ئىسپاتلىدى. چۈنكى ماجەنساڭ، تۆمۈر سىجاڭنىڭ بىزنى شەھەرگە تەگمەڭلار، داۋتەي يامۇلغا كىرمەڭلار دىگەن بۇيرۇغىدىن ماداۋتەينى خەۋەردار قىلىپ تۇرغان ئىكەن. لېكىن كېيىنكى ئەھۋال ماداۋتەينىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقمىدى. شۇ ئارىلىقتا كىچىك ئاخۇن، سېيتۋالدىجانلار بىر ئاز ئادەم توپلاپ، قىرغىز ئەسكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە يۇمۇلاق شەرگە بېسىپ كىرىپ، كىچىك ئاخۇن 200 دەك قورالغا ئىگە بولغان. ئەتىسى ئۇلار ئوسمان ئېلىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۆزلىرىنىڭ ئوسمان ئېلىغا بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى ئېيتقاندا، ئوسمان ئېلى قوبۇل كۆرۈپ، سېيتۋالدىجاننى لىيەنجاڭلىققا، يۈسۈپجاننى مۇئاۋىن لىيەنجاڭلىققا تەيىنلەنگەنلىكى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. دىمەك تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ماجەنساڭ كەلگىچە قەشقەر شەھەر ئىچىدە داۋتەي يامۇلىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى ئېلىنىپ بولدى. داۋتەي يامۇلىدا ماداۋتەي 200 دەك ئەسكەر بىلەن بېكىنىپ ياتقان ئىدى. چۈنكى تۆمۈر سىجاڭ، ماداۋتەيگە تەگمەڭلار، ئۇنى ماجەنساڭ (چولاق زىخۇي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىمىز دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن ئىدى.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ قەشقەرگە كىرىشى

5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى تۆمۈر سىجاڭ پەيزىۋاتتىن قەشقەرگە يېتىپ كېلىدىكەن دىگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىش ئۈچۈن دۆلەتباغقا چۈشكۈن (چاجاڭ) راسلاندى.

شەھەرگە ئوراز لیەنجاڭ بىلەن يۈسۈپ لیەنجاڭنى مەسئۇل قى-
لىپ قالدۇرۇپ، ئوسمان ئىلى باشچىلىقىدا 400 دەك ئەسكەر
ئىستىقبالغا چىقتۇق. دۆلەتباغدا چۈشكۈن راسلىغان يەردە شە-
ھەردىن چىققان ئادەم ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇ يەردە 200دەك
ئەسكەرنى قالدۇرۇپ دەريادىن ئۆتۈپ ئارباغ دىگەن يەرگە
ئالدىغا باردۇق. ئۇ يەردىمۇ چۈشكۈن راسلانغان بولۇپ
بۇ يەردىمۇ ئالدىغا چىققان ئادەم بەك كۆپ ئىدى. بىز ئۇ
يەردە بىردەم كۈتۈپ تۇرۇشىمىزغا تۆمۈر سىجاڭ يېتىپ كەلدى.
بىز ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردۇق. بىزنى كۆرۈپ
تۆمۈر سىجاڭمۇ ئاتتىن چۈشۈپ بىز بىلەن كۆرۈشتى. ئاندىن
تۈشكۈنگە باشلاپ كىردۇق. بىر ئازدىن كېيىن زىياپەت بېرىلدى.
ئاندىن ئوسمان ئىلى شەھەردە داۋتەي يامۇلىدىن باشقا جايلار-
نىڭ ھەممىسىنىڭ تىنچىغانلىقىنى دوكلات قىلدى، سىجاڭ
«ياخشى بوپتۇ» دەپ بېشىنى لىڭشىتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ چى-
رايىدىن ئۆزىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە ئىش قىلىنمىغانلىقىغا رەنجى-
گەن ئالامەت چىقىپ تۇراتتى.

تۆمۈر سىجاڭ زىياپەتتىن كېيىن شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى.
ئۇنىڭ 1500 دەك ئەسكىرى بولۇپ، ئۇلار 2 دىن تىزىلىپ
ماڭدى. دۆلەتباغدىكى چۈشكۈنگە كەلگەندە يەنە ئاتتىن چۈشۈپ،
ئۇ يەردىكى ئالدىغا چىققان ئامما بىلەن كۆرۈشتى. دۆلەتباغدا
زىياپەت بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، سىجاڭ باشلىق ھەممە باش-
لىقلار ئاتلىنىپ تۈشۈك دەرۋازىسىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. تۈ-
شۈك دەرۋازىسىغا كەلسەك، شەھەر ئاھالىسى ئىستىقبالغا چىققان
ئىكەن، ئۇلار كوچىنىڭ 2 تەرىپىدە تۇرۇپ «ئامىن، ئامىن» دەپ
ئۈنلۈك توۋلىشىپ قارشى ئالدى. شەھەر ئاھالىسى (ئۇ چاغدا
ئامىن دىگەن سۆز چاۋاك ئورنىدا ھەم ياشىسۇن دىگەن مەنىدە

ئىشلىتىلەتتى) تۆشۈك دەرۋازىسىدىن تۆمۈر سىجاڭ چۈشۈشكە راس-
لانغان قۇم دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى ماموتخان بايۋەچچىنىڭ
بېغىغىچە بولغان 4 كىلومېتىر يولنىڭ 2 تەرىپىدە تۇرۇپ
قارشى ئالدى. سىجاڭ باققا ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلەر شۇ ئەتراپ-
تىكى سارايلارغا ئورۇنلاشتى. ئوسمان ئېلى بىلەن بىز يۇمۇلاق
شەرگە كىرىپ كەتتۇق. مەن ياربېغىدىكى تېرەكلىك دېگەن
جايغا ئورۇنلاشتىم. تۆمۈر سىجاڭ ئورۇنلاشقان باغنىڭ ئالدىدا
ھەر كۈنى ئەتىگەندىن كەچكىچە ناغرا - سۇنايىنىڭ ئاۋازى
ئۈزۈلمىدى. بازار ناھايىتى قىزىپ كەتكەن ئىدى. ھەر كۈنى
تەرەپ - تەرەپتىن سىجاڭنى تەبرىكلەپ كەلگەن يۇرت ئاقساقال-
لىرى، ئاخۇنلار، بايلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. 5 - ئاينىڭ
6 - كۈنى ماجەنساڭنىڭ پەيزىۋاتتىن قەشقەرگە كېلىدىغانلىقى
توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. شۇ كۈنى تۆمۈر سىجاڭ
200 ئەسكەر بىلەن، ئوسمان ئېلىمۇ 200 ئەسكەر بىلەن ئىس-
تىقبالغا چىقتۇق. ئۇنىڭغىمۇ دۆلەتباغقا چۈشكۈن راسلىدۇق. ئۇ-
نىڭ ئەسكەرلىرى 300 دەك بولۇپ، ئات، قوراللىرى خىل،
ھەممىسى يېڭى كىيىم كىيگەن ئىدى. ئۇنىڭغا ئاقسۇدىكى باي
ئاخۇننىڭ كىيىمچىلىك كارخانىسىدا تىكتۈرگەن كىيىملەر بېرىل-
گەن ئىكەن. ئۇلار مىلتىقلىرىنى دولىسىغا ئاسماي ھەممىسى
ھازىر ئۇرۇشىدىغاندەكلا قوللىرىغا ئېلىۋالغان. ئۇنىڭ ئالدىغا
ماداۋتەيمۇ 2 ۋەكىل چىقارغان ئىكەن (تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىغا
ۋەكىل چىقارمىغان ئىدى). ئۇلار ماجەنساڭ بىلەن كۆرۈشتى.
زىياپەتتىن كېيىن ماداۋتەي چىقارغان ۋەكىل بىلەن ماداۋتەي-
نىڭ قېشىغا (داۋتەي يامۇلىغا) كىرىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئالدى-
غا شەھەر ئاھالىسى چىقمىدى. ئاڭلىشىمىزچە، ماجەنساڭ داۋتەي
يامۇلىغا كىرىپ ماداۋتەي بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن. بۇنى

ئاڭلىغان شەھەر ئاھالىسىدا ماجەنساڭغا قارىتا بىر خىل گۇمان ۋە غەزەپلىنىش كەيپىياتى كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ماجەنساڭنىڭ 300 دەك ئەسكىرى ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ 500 دىن ئېشىپ كەتتى. 200 دەك ئەسكەر داۋتەي يامۇلىدا، ماداۋتەينى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇردى. 300 دەك ئەسكەر ئۇنىڭ ئەتراپىنى قوغدىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاقسىزلىق كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بۇنىڭغا داۋتەي يامۇلىدىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى يېڭىشەرگە چىقىرىۋېتىش - چىقارماسلىق ئۈستىدىكى تالاشتارتىش سەۋەپ بولغان ئىدى.

تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت

1933 - يىلى 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاخشىمى ئوسمان ئېلى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى لېيەنجاڭلاردىن ئورازبېك، ئابلابېك، توختى بېك، يۇسۇپجان ۋە مېنى يىغىپ، ماجەنساڭ مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلدى. ئوسمان ئېلى مۇنداق دېدى: تۆمۈر سىجاڭ ماجەنساڭنى دوست تۇتۇپ يېنىغا ئېلىۋېلىپ بىزگە يامان كۆز بىلەن قاراۋاتىدۇ. ئاخىرى بېرىپ ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى بىزگە سالامدۇ - قانداق؟ ئۇنىڭ ئۇچۇن بۇنىڭ ئالدىنى ئالمىساق بولمايدۇ. بۇ ھەقتە تۆمۈر سىجاڭغا بىرنەمە دېسەك رەنجىپ قالىدۇ. چۈنكى ئۇ ئادەم ئۇزۇن يەردىن ئىنقىلاپ قىلىپ كەلدى. ئۇ بىزنى قانچە يامان كۆرسىمۇ بىز ئۇنى ھۆرمەت قىلىشىمىز لازىم. شۇڭا تۆمۈر سىجاڭغا ئۇقتۇرماي ماداۋتەي بىلەن ماجەنساڭنى ئايرىۋېتىشىمىز ھەم ئۇنى دەرھال بىر تەرەپ قىلى-

شىمىز كېرەك. سىلەر قانداق قارايسىلەر؟ دېدى، بىز ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدىغانلىقىمىزنى، ماداۋتەي بىلەن ماجەنساڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلىغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھەم شەھەرنى ئازات قىلدۇق دەپ ئېيتقىلىمۇ بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈردۇق.

5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى تاڭ سەھەردە ھەركەتكە كېلىپ، ئوراز لىيەنجاڭ داۋتەي يامۇلىنىڭ ئالدىدىكى سارايغا، ئابلابېك ئامبال يامۇلىغا، توختى لىيەنجاڭ بۇتخانا ئارقىسىدىكى مالىيە ئىدارىسىغا، يۈسۈپ لىيەنجاڭ داۋتەي يامۇلىنىڭ شەرق تەرىپىگە، ئابدۇقادىر ھاجى مەھكىمىنىڭ ئارقىسىدىكى گۈڭگاڭغا تېگىش قارار قىلىندى. 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى سەھەردە ھۇجۇمنى باشلىدۇق. ماجەنساڭنىڭ باشقا ئورۇنلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 3 - 4 سائەت ئۇرۇش قىلىپ، داۋتەي يامۇلىنىڭ سىرتىدىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋالدۇق. تېخى يېڭىلا داۋتەي يامۇلىنىڭ ئىچىگە ھۇجۇم باشلىۋىدۇق، تۆمۈر سىجاڭدىن ئۇرۇشنى توختىتىش توغرىسىدا ئادەم كەلدى ھەمدە تۆمۈر سىجاڭ ئوسمان ئېلىنى چاقىرتىپ نىمە مەقسەت بىلەن داۋتەي يامۇلغا تېگىسەن دەپ كايىدى. ئوسمان ئېلى بىزنىڭ مەقسىتىمىز، 1 - دىن، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋېلىپ داۋتەي يامۇلنى ئازات قىلىش. 2 - دىن يېڭىشەھەرنى ئازات قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئەسكەرلەردىنمۇ قورال تارتىۋېلىش دەپ جاۋاپ بەردى. تۆمۈر سىجاڭ، بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ ئىش ئۇنچىۋالا ئاسان ئەمەس. ئۇنى ماجەنساڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىمىز، دېدى. شۇنىڭ بىلەن ماجەنساڭغا ئادەم كىرگۈزۈۋىدى، ماجەنساڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆزى كىرىشنى ئېيتىپتۇ. تۆمۈر سىجاڭ كىرىدىغان بولدى. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى:

ماجەنساڭغا ماداۋتەيىنىڭ ئەسكەرلىرى ھەم داۋتەي يامۇلىدىكى قوراللارنى قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنىلا ئېلىپ يېڭىشەرگە چىقىپ كەتسۇن، 2 - يېڭىشەردىكى ئامباردا ساقلىنىۋاتقان قورال - ياراق، ئوق - دورىلارنى ماجەنساڭ بىلەن بىز تەڭ بۆلۈشۈۋالىمىز. ئۇنىڭدىن باشقا ھۆكۈمەتكە قاراشلىق مەنقۇلاتلارنىمۇ تەڭ تەقسىم قىلىۋالىمىز دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئوق چىقىرىشنى توختاتقان بولسىمۇ، لېكىن ماداۋتەي ئەسكەرلىرى ئېتىشنى توختاتمىدى. شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا ئۇيغۇر ئەسكەرلەردىن 3 كىشى ئۆلدى. 7 كىشى يارىدار بولدى.

تۆمۈر سىجاڭ شۇ كۈنى داۋتەي يامۇلغا كىرىپ ماجەنساڭ بىلەن سۆھبەت باشلىدى.

سۆھبەت ناھايىتى ئۇزۇن تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن تۆۋەندىكى كېلىشىمگە كەلگەن:

(1) ماجەنساڭ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ۋە ماداۋتەيىنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوراللىرى بىلەن قوشۇپ يېڭىشەرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىش؛

(2) داۋتەي يامۇلىنىڭ ئامبىرىدىكى قورال ۋە باشقا مەنقۇلاتلارنى قالدۇرۇپ كېتىش؛

(3) يېڭىشەردىكى قورال ۋە باشقا مەنقۇلاتلارنى تۆمۈر سىجاڭ بىلەن تەڭ بۆلۈشۈش؛

(4) ماداۋتەينى يېڭىشەرگە بىرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىش؛

(5) ماداۋتەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوسمان ئېلى قولغا چۈشۈرگەن قوراللارنى قايتۇرۇپ بېرىش،

بۇ توختامنى ئوسمان ئېلى كۆرگەندىن كېيىن قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن تۆمۈر سىجاڭ ئىمزا قويۇپ بولغانلىقتىن توختامنى بۇزالمىدى. ماداۋتەيىنىڭ ماجەنساڭ بىلەن

يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىشىگە يول قويماي، ئۇنى، بالا - چاقىلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ لەنگەردىكى بېغىدا تۇرۇشقا؛ ئۇنىڭ مال-مۈلكى، هاياتىغا كاپالەتلىك قىلىشقا ۋەدە قىلدى.

2 - ماداۋتەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرگەن قورالنىڭ ھەممىسىنى ئەمەس، بىر قىسمى (200 دەك ئات، 50 - 60 تال مىلتىق) قايتۇرۇپ بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن 5 - ئاينىڭ 14 -، 15 - كۈنلىرى ماجەنساڭ يېڭىشەرگە كۆچۈشكە باشلىدى. 15 - كۈنى ماداۋتەي ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ئوسمان تۆەنجاڭ ئۆي - سايمان بېسىلغان بىر هارۋىنى تەسادىپى تەكشۈرۈۋىدى، ئۇنىڭدىن قورال چىقتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن هارۋىلارنى تەكشۈرۈپ 200 دەك يېڭى مىلتىق، 10 نەچچە ساندۇق ئوق تېپىۋالدى. دېمەك، توختام بويىچە داۋتەي يامۇلدىكى قوراللارنى قالدۇرۇپ كېتىش كېرەك ئىدى، لېكىن توختامغا خىلاپلىق قىلىنغانلىقتىن قورال تۇغرىسىدىكى ماجەنساڭ گەپ قىلالماي قالدى. بىراق يېڭىشەردىكى تەڭ تەقسىم قىلىۋالىمىز دېگەن قورالنى بەرمىدى. بۇنىڭغا تۆمۈر سىجاڭمۇ گەپ قىلمىدى.

ماجەنساڭ يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىپ ئەسكىرىنى 1500 گە يەتكۈزۈپ، ئۇلارنى تولۇق قوراللاندۇرۇپ، ھەربى مەشىقنى كۈچەيتىۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭىشەر ئامبىلىنى ئىشقا سېلىپ، زاپاس ئاشلىق توپلاشقا كىرىشتى. ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭ داۋتەي يامۇلغا كۆچۈپ كىردى.

زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى

ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى ھەربى مەشقنى كۈچەيتتى. تۆمۈر

سىجاڭ بولسا، ناغرا - سۇناي چالدۇرۇپ قويۇپ، باغدا مېھماندارچىلىق بىلەن بىخارامان يۈردى.

ماجەنساڭ يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىش ئالدىدا ئۆزلىگىدىنلا تۆمۈر ئېلىگە سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ ماداۋتەيىنىڭ تامغىسىنى تۇتقۇزۇپ قويدى. ئوسمان ئېلى، ھاپىزبېك، ئەخمەتجان، ھامۇتخان، ھەمدەم بەگ ھاجى قاتارلىق 5 كىشىگە لۈيجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ تامغا ئويدۇرۇپ كەرگۈزۈپ بېرىپ ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئۈستۈرگەنلىكىنى نامايىش قىلدى. بۇنىڭغا ئوسمان ئېلى قاتتىق نارازى بولدى، نىمە ئۈچۈن بىزگە ئۇنۋانىنى تۆمۈر سىجاڭ بەرمەي ماجەنساڭ بېرىدۇ؟ تۆمۈر سىجاڭغا سىجاڭلىقنى بىز ھەربىلەر بەرمەي نىمە ئۈچۈن ماجەنساڭ بېرىدۇ؟ بىز يەنە ماجەنساڭغا قارامدۇق؟ بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ، دەپ نارازىلىق بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ، ئوسمان لۈيجاڭلار ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش بولۇۋەردى. مۇشۇنداق بىر شارائىتتا تۆمۈر سىجاڭ ئېلى ھاجىمنى قاراشەرگە خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەۋەتتى، ھاپىز لۈيجاڭنى يەكەنگە، ئەخمەتخان لۈيجاڭنى يېڭىسارغا ئەۋەتتى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قېشىدا پەقەت ھامۇتخان لۈيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجى لۈيجاڭ، سېتىۋالدىجان، يۇسۇپجان، كىچىك ئاخۇنلار قالدى. بۇلارنىڭ ئومۇمى ئەسكەر سانى 200 دىن ئاشمايتتى. ئىنتىزامىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەستى. ئوسمان لۈيجاڭنىڭ قارىمىغىدىكى ئوراز تۈەنجاڭ، ئابلا تۈەنجاڭ، توختى تۈەنجاڭ، ئابدۇقادىر ھاجىملارنىڭ قولىدا 1100 دەك ئەسكەر بار ئىدى. دىمەك شۇ چاغدىمۇ تۆمۈر سىجاڭنىڭ قەشقەردىكى ئەسكىرى 2300 دەك كېلەتتى، يەنىلا ماجەنساڭغا قارىغاندا تۆمۈرسىجاڭ ئۈستۈنلۈكتە ئىدى ھەم ماجەنساڭنى ئاسانلا بىر تەرەپ قىلىپ كېتەلەيتتى. چۈنكى ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى شەھەردە زەربە يەپ

بەك قورقۇپ كەتكەن ئىدى. بۇ چاغدا بۇنىڭغا تۆمۈر سىجاڭ پەقەت كۆڭۈل بۆلمىدى، بۇ پۇرسەتتىن ماجەنساڭ پايدىلىنىپ كەتتى. ئوتتۇرىغا پىتنە ـ پاسات تېرىدى، شۇنىڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ ئۇلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ئىش قىلدى①.

بىر قاتار ئىشلار ئوسمان لۈيجاڭ بىلەن تۆمۈر سىجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ئۇنىڭ سىرتىدا تۆمۈر سىجاڭ كۈچاردىن ئالغاچ كەلگەن نىزامىدىن ئەپەندى دېگەن كىشى بەك ھاكاۋۇر، سوغاق چىراي ئادەم بولۇپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىدى. ئۇ، ئادەم ھەدىسىلا ئوسمان لۈيجاڭ ۋە باشقا تۇەنجاڭلارنى تۆمۈر سىجاڭغا چېقىپ، ئىشەنمەسلىك ئۇرۇقىنى تېرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەتراپىنى پۈتۈنلەي باي ـ ئاخۇنلار قاپلاپ كەتكەن ئىدى. تۆمۈر سىجاڭ باي ئەۋلاتلىرىدىن ئابدىرىم بايۋەتچى، ئابدۇللا بايۋەتچىلەرگە تۇەنجاڭلىق ئۇنۋانى بېرىپ، ئۇلارنى ئەسكەر ئېلىشقا رۇخسەت قىلدى. ئىبراھىم لوزۇڭغىمۇ ئەسكەر ئېلىشقا قەغەز قىلىپ بەردى، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ھۆكۈمەت بېرىدىغان، كىيىم-كېچەك ۋە باشقا چىقىمىنى بايلار ئۆزى كۆتىرىدىغان بولۇپ

① تۆمۈر سىجاڭ قارا شەھەردىكى ماشىمىڭ ئەۋەتكەن يۇنۇس بېگىنى ۋالى، مۇسا دېگەن بىر خۇيزۇنى مۇئاۋىن ۋالى قىلدى (خەنزۇچە ئىسمى سوجىنشۇ) ئابدۇللا داموللامنى مۇئاۋىن ۋالى قىلدى. باي ئاخۇننى يەكەنگە، نېقى قاري ھاجىمنى پەيزىئاۋاتقا ھاكىم قىلدى. سىدىق شاگىزۇڭنى يېڭىسارغا، قۇردى ھاجىمنى مارالبېشىغا، ئىلى ۋاكانىنى تاشقورغانغا ھاكىم قىلدى. (بۇلارنىڭ ھەممىسى قارا شەھەردىكى ماشىمىڭ، قەشقەردىكى ماجەنساڭنىڭ تىلىكى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بولدى).

يەر بېجى، ئالۋاڭ ـ ياساق، مال بېجى قاتارلىقلار يەنىلا جىن شۇرېن تۈزۈمى بويىچە شەخسلەرگە كۆتىرە بېرىلدى. بۇنى ئۆزگەرتىش ھەققىدە پىكىر بېرىلسە تۆمۈر سىجاڭ ئاڭلىمىدى.

توختاپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھەدەپ ئۆز ئالدىغا ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان لۈيجاڭنىڭ ئارىسىنىڭ ئاشكارا بۇزۇلۇشى

بىر كۈنى ئوسمان لۈيجاڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ قېشىغا بارغاندا تۆمۈر سىجاڭ ئۇنىڭغا مۇنداق دەيدۇ: خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قارا شەھەرگە ئەسكەر ئەۋەتىش لازىم ئىدى. كېچىكىپ قېلىشۋاتىدۇ، بالدۇرراق ئەۋەتسەك بولاتتى بۇنىڭغا سىز قانداق قارايسىز؟

ئوسمان لۈيجاڭ ئۇنىڭغا مۇنداق جاۋاپ بېرىدۇ: سىلى دېگەندەك قارا شەھەرگە ياردەمگە جەزمەن ئەسكەر ئەۋەتىش لازىم. لېكىن قەشقەر يېڭىشەھەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، قەشقەردىن ئەسكەر يۆتكەش خەۋپلىك، چۈنكى، ماجەنساڭ داۋتەي يامۇلدىكى كېلىشىمگە ئەمەل قىلماي، ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى قوراللىرى بىلەن قوشۇپ ئەپچىقىپ كىتتى. داۋتەي يامۇلدا قالدۇرىدىغان قوراللارنىمۇ ئوغرىلىقچە ھارۋىغا بېسىپ ماڭغاندا تۇتۇۋالدۇق. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ خەۋىرى بار، بىزگە يېڭىشەھەردىن بېرىمىز دېگەن قورالنىڭ بىرسىنىمۇ بەرمىدى، مۇشۇ بىر قانار ئەھۋاللار ماجەنساڭنىڭ بىزگە دوست بولماستىن، بەلكى يامان نىيەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا بىز ئاۋال يېڭىشەھەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىپ (يېڭىشەھەرنى ئۇرۇش بىلەن ئېلىپ دېمەكچى ـــ ت) خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن ئاندىن خوجىنىياز ھاجىمغا ئەسكەر ئەۋەتسەك ياخشى بولارمىكىن.

تۆمۈر سىجاڭ ئوسمان لۇيجاڭنىڭ پىكرىگە قارىتا مۇنداق دەيدۇ: ماجەنساڭ بولسا قارا شەھەردىن قەشقەرگە كەلگىچە بىزگە ياردەملىشىپ كەلدى. ھازىر ئۇنىڭ 2 مىڭچە مۇنتىزىم قوراللىق ئەسكىرى بار، (ئوسمانغا تەھدىت سېلىش ئۈچۈن كۆپ-تۈرۈپ ئېيتقىنى.) 2-ماجۇڭيىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىم بىر-لىكتە ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، بىز بۇ يەردە ئۇلارغا تېگىپ قويساق ماجۇڭيىڭ بىلەن ھاجىمنىڭ ئا-رىسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن ماجەنساڭ مەسىلىسىدە خو-جىنىياز ھاجىمدىن بۇيرۇق كۈتۈشىمىز كېرەك.

بۇ ئىككىيلەن ئوتتۇرىسىدا يۇقۇرىدىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۇزۇن تالاش-تارتىش بولىدۇ، بىر پىكىرگە كېلەلمەي ئوسمان لۇيجاڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىدىن قايتىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدىن بىر قانچە كۈن ئۆتكۈزۈپلا ئوسمان لۇيجاڭ مېنىڭ بىلەن (قادىر ھاجى) سېتىۋالدىجاننى چاقىرىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىغا يەنە ئەۋەتتى. ئۇ مۇنداق دىدى: سىجاڭغا ئېيتىڭلار. سىجاڭ، ماجەن-ساڭ بىزگە ياردەملىشىپ كەلدى دەپ يۈز-خاتىرە قىلىدىغان بولسا، ئۇقماسلىققا سالسۇن، ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆزەم بىر تەرەپ قىلاي.

بىز بۇ گەپنى سىجاڭغا ئېيتتۇق، تۆمۈر سىجاڭ بىزگە: مەن ئۆتكەندە ئوسمان لۇيجاڭغا ئېيتقان، ماجەنساڭ مەسىلىسى كىچىك مەسىلە ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈچۈن سەۋىر قىلسۇن. ماجەن-ساڭغا تېگىپ قويۇپ، ئۇنى بىر تەرەپ قىلالماي، ئۆزىمىزگە يوغان بىر بالا تېپىۋالىمىز. شۇنداقلا خوجىنىياز ھاجىم بى-لەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا ماجرا توغدۇرۇپ قويىمىز، شۇڭا سىلەر ئوسمان لۇيجاڭغا ئېيتىڭلار، يېڭىشەھەر مەسىلىسىنى ھازىر ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ كېيىنى ئۇزۇۋەتتى.

بىز ئوسمان لۈيجاڭغا تۆمۈر سىجاڭنىڭ پىكرىنى يەتكۈزدۇق، ئوسمان لۈيجاڭ خاپا بولۇپ: «سىجاڭ دوست - دۈشمەننى ئايرىمايۋاتىدۇ، ماجەنساڭنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ بىزگە ئىشەنچسىز قاراۋاتىدۇ. ماجەنساڭنى دوست تۇتۇۋاتىدۇ، يامان غەرەزلىك ئادەملەر (ۋالى يۇنۇس بېك بىلەن نىزامىددىن ئەپەندىنى دىمەكچى. ت) سىجاڭ بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزنى بۇزۇۋاتىدۇ. مەن ئەسلىدە خاتا قىلغان. باشتىلا سىجاڭدىن سورىمايلا، شەھەرنى ئېلىش بىلەن تەڭلا داۋتەي يامۇلىنىمۇ ئېلىپ ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ ئارقىدىنلا يېڭىشەرگە تېگىپ، يېڭىشەرنى ئېلىۋەتكەن بولسام بوپتىكەن، شۇ چاغدا ماداۋتەيمۇ قورقۇپ، قورال تاپشۇرۇشقا تەييار تۇرغان ئىدى، يېڭىشەردىمۇ ھېچقانچە كۈچ يوق ئىدى، (5 — 6 يۈزدەك) ئەمدىلىكتە بولسا ماجەنساڭ بىلەن ماۋداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرى قوشۇلۇپ 1500 گە يەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەلىم - تەربىيىنى كۆپ چەيتىپ، خېلى مۇنتىزىملىشىۋالدى. شۇنداقتىمۇ، ماڭا ھازىر رۇخسەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپ قىلىپ كەتكىلى بولاتتى،» دىدى.

بۇ يەردە تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇۋېلىشىدىكى سەۋەپ مۇنداق: ئوسمان مېنىڭ گېپىمگە كىرمىدى. پەيزىۋاتتا، شەھەرگە كىرمەڭلار دىسەم، شەھەرگە بېسىپ كىردى، داۋتەي يامۇلغىمۇ ئۆزى بىلگەنچە ھۇجۇم قىلدى، يەنە يېڭىشەر مەسىلىسىنى داۋاملىق تەكىتلەيدۇ. ئۇ، يېڭىشەرنى ئېلىپ ھەممە قورال - ياراقنى ئىگە بولماقچى، ئۇ چاغدا ماڭا بويسۇنماسلىقى، بەلكى قارشىلىق كۆرسىتىشى مۇمكىن، دىگەن قاراشتىن ئىبارەت. شۇڭا سىجاڭنىڭ ئوسمانغا ئىشەنگىسى كەلمىدى.

خوتەن قوزغىلىڭى

1932 - يىلى 1 - ئايدا (ھىجرىيە 1352 - يىلى شەھبان ئېيى) مەمتىمىن داموللام (1946 - يىلى بىتىمدە تەمرات نازارىتىگە نازىر بولغان مەمتىمىن ھەزرەت) ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئابدۇللا ئاخۇن (خوتەن ئىنقىلاۋىدا شامەنسۇر دەپ ئاتالغان)، نۇرمەھەممەت ئاخۇن (خوتەن ئىنقىلاۋىدا ئەمىر ساھىپ دەپ ئاتالغان) ھەم مۇھەممەت نىياز ئەلەم باشلىق 4 كىشى ۋە باشقا خوتەنلىك مۆتىۋەرلەردىن 10 نەچچە ئادەم بىلەن باش قوشۇپ قۇمۇل ئىنقىلاۋىنى قوللاش يۈزىسىدىن خوتەندە قوزغىلاڭ كۆتەرىشنى مەسلىھەتلىشىدۇ ھەمدە مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ ئىنىسى شا مەنسۇر (ئابدۇللا) نى 1932 - يىلى 2 - ئايدا قۇمۇل ئىنقىلاۋىنىڭ مەقسىدى، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى بىلىپ كېلىشكە ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىدۇ. شامەنسۇر ئۈرۈمچىگە بېرىپ ھۆكۈمەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ۋە قۇمۇل ئىنقىلاۋىنىڭ مەقسىدىنى ئىگەللەپ قەشقەرگە كەلگەندە ئۇنىڭ بىلەن مەن (ئابدۇقادىر ھاجى) قەشقەر شەھرى ئەلچىخانىدىكى چوڭ بىر ئاشخانىدا ئۇچرىشىپ قالدىم. (بۇ ئۇچرىشىش تاسادىپى بولۇپ قالدى، چۈنكى ئۇ ئادەمنىڭ مىجەز - خۇلقى سىلىق سىپايە، گەپ سۆزلىرى مەنىلىك، خۇش پېئىل بولغانلىغى، مېنىڭمۇ ساقال بۇرۇتۇمنى چۈشۈرىۋەتكەن، كىيىم - كېچەكلىرىم يېڭى پوسۇندا يەنى شىم - كەمزۇل، پۇتۇمدا رۇسچە ئۆتۈك بولغانلىغى ئۈچۈن شا مەنسۇرمۇ ماڭا قىزىققان بولسا كېرەك) ئۇ ھېچقانداق تارتىنمايلا مېنىڭ ئىسمى - زاتىمنى، يۇرتۇمنى، ئوقۇغان مەكتىۋىمنى ۋە قەشقەرنىڭ جەمىيەت ئەھۋالىنى تەپسىلى سوراشقا باشلىدى. مەن-

مۇ تارتىنمايلا ئۇنىڭ ئەھۋالىنى سورۇدۇم. شامەنسۇر خوتەنلىك بولۇپ مەدرىسىدە ئوقۇغانلىقىنى، بۇ قېتىم ئۈرۈمچىنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن بارغانلىقىنى ئېيتتى. مەن ئۇنىڭدىن ئۈرۈمچىنىڭ ئەھۋالىنى قۇمۇل ئىنقىلاۋىنى سورۇدۇم. ئۇ: «مەن قۇمۇل ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبە قىلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن، ئەگەر بۇ ئىنقىلاپ جەنۇپقا كېڭەيسە بەك ياخشى بولاتتى، ھەممە ئادەم قوزغىلىپ ئىنقىلاپقا قاتناشقان بولاتتى مېنىڭ تىبابەتچىلىكتىن خەۋىرىم بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ قېتىم ئۈرۈمچىدە تىۋىپلىق قىلىپ يۈرۈپ نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتىم، نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىۋالدىم. ئەمدى خوتەنگە قايتماقچىمەن» دېدى. لېكىن ئۇ ئادەم ئۆزىنىڭ كىملىكىنى، ئۈرۈمچىگە بېرىشتىكى مەقسىدىنى ۋە ئۆزىنىڭ تەشكىل تەرەپتىن ئەۋەتىلگەنلىكىنى ئېيتمىدى.

شامەنسۇر (ئابدۇللا) (تۆۋەندە شا مەنسۇر دەپ ئاتايمىز) 1932 - يىلى 9 - ئايدا قارىقاشقا يېتىپ بېرىپ ئاكىسى مەتىمىن ھەزرەت بىلەن كۆرۈشۈپ ئۈرۈمچىنىڭ ۋەزىيىتىنى سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن، مەتىمىن ھەزرەت باشچىلىقىدا 20 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان قوزغىلاڭ كۆتىرىش تەشكىلاتى قۇرۇلىدۇ. ئۇلار شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن مەخپى تەييارلىققا كىرىشىدۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ تەشكىلات پاش بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قارىقاش ھاكىمى خوتەن ۋالىسىغا خەۋەر قىلىدۇ، خوتەن ۋالىسى دەرھال چېگرا ساقلاۋاتقان ئەسكەردىن 60 دەك كىشىنى تاغدىن قايتۇرۇپ كېلىپ قارىقاش ھاكىم ئىدارىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئاندىن ۋالى بۇ تەشكىلاتنىڭ باشلىقلىرىنى يىغىنغا چاقىرىپ يىغىن ئۈستىدىلا قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈشنى قارار قىلىدۇ. بۇ قارارىدىن خەۋەر تاپقان تەرجىمان بۇنى يىغىنغا كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن تەشكىلاتقا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. شۇ-

نىڭ بىلەن ئۇلار بىردىنلا قوزغىلىپ شۇ كۈنى كېچىسىلا 200 دىن ئوشۇق تالىپنى ئوغاق، قىلىچ، توقماقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ قارىقاش ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە تېگىدۇ ھەمدە شەنجاڭ باشلىق بىر نەچچە كىشىنى تۇتۇۋېلىپ شۇ مەيداندىلا ئۆلتۈرىدۇ. تاغدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قارىقاش ناھىيىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولىدۇ. شۇ كۈنىلا ئىشان قادىرخان غوجىنى 500 دەك پىدائىي بىلەن گۇمىغا ماڭدۇرىدۇ. ئۇلاردا پەقەت 20 نەچچە تاللا مىلتىق بولۇپ قالغانلىرىدا چوماق - كالتەكلا بار ئىدى.

مەتنىياز ھەزرەت قارىقاشقا ھاكىم تەيىنلەپ قويۇپ ئۆزى مىڭدەك پىدائىينى باشلاپ خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇ 1933 - يىلى 3 - ئاي (رامزان) ئىدى. ئۇلار قارىقاشنىڭ 200 دەك مىلتىق غەنىمەت ئالغان بولسىمۇ قالغانلىرىدا قىلىچ، چوماق قاتارلىق قوراللار بار ئىدى. ئۇلار شۇ كېچىسى ئاتلىق، ئىشەكلىك ھەم پىيادە خوتەن كونا شەھىرىنى ئىگەللەيدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يېڭىشەھەرگە كىرىپ دەرۋازىنى تاقاپ سېپىلگە چىقىۋالىدۇ. قوزغىلاڭچىلار سېپىلنى قورشىۋېلىپ ئوق چىقىرىشقا باشلايدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا خېلى قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ. تۆۋەندە پىدائىيلار ئىنتايىن كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ۋەھىمىگە چۈشىدۇ. قوزغىلاڭچىلار پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ دەرھال شەھەر ئىچىگە ۋەكىل كىرگۈزۈپ ئۇلارنى قورال تاپشۇرۇشقا، خوجىنىياز ھاجىم ئەسكەرلىرىنىڭ خوتەنگە كېلىپ بولغانلىقىنى، قورال تاپشۇرغانلارنىڭ مال - مۈلكى ۋە ھاياتىغا دەخلى يەتكۈزمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ۋەھىمە ئىچىدە قالغان ھۆكۈمەت

ئەسكەرلىرى قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىپ
تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرىدۇ. خوتەن شەھىرى قوزغى-
لاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە لوپ،
چىرىيە، كېرىيە ناھىيىلىرىگە يېتىپ بارىدۇ. ئۇ جايلاردىكى خە-
لقلەرمۇ ،بىردەك قوزغىلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلەرگە ھۇجۇم قى-
لىپ (ئۇ چاغدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە 20 ـ 30 دەك ئەسكەر بولاتتى)
ئەسكەرلەردىن قورال تارتىۋېلىپ ناھىيىنى ئازات قىلىدۇ ھەمدە
دەرھال خوتەنگە خەۋەر يەتكۈزۈپ ئۆزلىرىنىڭ خوتەنگە بوي-
سۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرىشىدۇ شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خوتەن
ۋىلايىتى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. مەتنىياز ھەزرەت ئەمىر
كەبىر بولۇپ ھەربى ئىشلارغا، مەھەممەت نىياز ئەلەم ھۆكۈ-
مەت ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ.

خوتەن قوزغىلىڭىدىن خەۋەر تاپقان قەشقەردىكى ماشاۋۋۇ
داۋتەي قاغىلىقتا تۇرۇشلۇق 2 لىيەن ئەسكەردىن بىر لىيەننى
خوتەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. ئارقى-
دىنلا قەشقەردىن خۇيزۇ، قىرغىزدىن تەركىب تاپقان 2 لىيەن
ئەسكەر تەشكىللەپ ئۇلارنى قاغىلىققا ئەۋەتىدۇ. خوتەنگە قاراپ
يولغا چىققان ئەسكەرلەر قاغىلىقتىن چىقىپ گۇمىغا كىرمەيلا
ئۇدۇل خوتەنگە مېڭىپ زاۋىغا كەلگەندە خوتەننىڭ قوزغىلاڭ-
چىلار قولىغا ئۆتۈپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ خوتەنگە كىرمەي
قايتىپ كېلىدۇ.

قاغىلىقتىكى قوزغىلاڭ

قاغىلىقتا سابىرخان خوجا ئىسىملىك بىر ئىشان بولۇپ
شۇ ۋاقىتلاردا قاغىلىق بويىچە نوپۇزلۇق ئىدى. بۇ كىشى

خوتەن، قۇمۇل تەرەپتە كۆتەرىلگەن قوزغىلاڭلاردىن خەۋەر تې-
پىپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇ خوتەن قوزغىلىڭىنى قوللاپ ئۆزى بى-
لەن بىر پىكىردىكى كىشىلەرنى توپلاپ قەشقەردىن كەلگەن قىرغىز
ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قول-
لاشنى تەلەپ قىلىدۇ. قىرغىز لىيەنىنىڭ باشلىقى ئۇنى قوبۇل
قىلىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەھەرگە بېسىپ كىرىشىنى، ئۇلار بې-
سىپ كىرگەندە ئۆزلىرىنىڭ مىلتىقىنى ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىپ
ئەملى قارشىلىق كۆرسەتمەي شەھەرگە كىرىشكە ئوڭايلىق تۇغدۇ-
رۇپ بېرىدىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار شەھەرگە بېخەتەر بېسىپ
كىرىپ قىرغىز ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قاغىلىقتىكى ھۆ-
كۈمەت ئەسكەرلىرىدىن قورال تارتىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ قا-
غىلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. قوزغىلاڭچىلار 300 دىن
ئارتۇق قوراللىق قىسىم تەشكىللەپ يۈز ئادەمنى گۇمىغا، 100
ئادەمنى پوسكامغا ئەۋەتىدۇ. ماداۋتەينىڭ خوتەن قوزغىلاڭچىلى-
رىنى باستۇرۇشقا قاغىلىقتىن ئەۋەتكەن بىر لىيەن ئەسكىرى
خوتەنگە كىرەلمەي قايتىپ گۇمىنى ۋەيران قىلىپ يەنە قاغىلىق-
قا قاراپ كېلىۋاتقان ئىدى. ئۇلار يول ئۈستىدە قاغىلىقنىڭ
قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئوسمان،
ھىسامىدىن دىگەن 2 كىشىگە يول باشلىتىپ قاغىلىققا كىرمەي
ئۇششاقباش، كۆكيار ئارقىلىق كاچۇڭغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردىن يەكەن-
گە كىرىۋالىدۇ. گۇمىغا ماڭغان 100 ئادەم ماداۋتەينىڭ ئەسكەر-
لىرىنى توسالماي قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ ئۇ يەردىن پوسكامغا
كېلىپ دەريا بويىغا ئورۇنلىشىدۇ. دېمەك. شۇنىڭ بىلەن مەمتى-
مىن ھەزرەت باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچىلار پوسكامدىن تارتىپ
چەرچەنگىچە بولغان جايلارنى ئىگەللەيدۇ. ھەممە ناھىيىلەرگە

ھاكىملار بەلگىلىنىپ بىر قەدەر تېچلىق ئورنىتىلىدۇ.

شامەنسۇرنىڭ يەكەنگە كېلىشى

مەمتىمىن ھەزرەت ئىنىسى شا مەنسۇرنى 500 دەك ئەسكەر بىلەن يەكەننى ئىگەللەشكە ئەۋەتىدۇ. شا مەنسۇر گۇمىغا كەلگەندە گۇمىدىكى مەھەممەتنىياز ئەلەم 200 دەك پىدائىي بىلەن قوشۇلىدۇ. ئىشان قادىرخاننى گۇمىغا ھاكىم قىلىدۇ.

شامەنسۇر قاغىلىققا كەلگەندە شەھەر ھاكىمى سابىرخان خوجا باشلىق خەلق ۋە پىدائىيلار ئالدىغا چىقىپ دەبدەبە بىلەن قارشى ئالىدۇ. شامەنسۇر قاغىلىقتا 2 ـ 3 كۈن تۇرۇپ ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ قوراللىق ۋە قورالسىز بولۇپ 800 دەك پىدائىينى باشلاپ پوسكامغا كېلىدۇ. ئۇ يەردىكى 200 دەك ئەسكەر بىلەن قوشۇلىدۇ. بۇ چاغدا شامەنسۇرنىڭ قوراللىق ۋە قورالسىز ئەسكەرلىرى مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. 33 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاياقلىرىدا يەكەنگە يېتىپ كېلىپ ماداۋتەي ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشىدۇ. جەڭ ناھايىتى قاتتىق بولىدۇ. بىر نەچچە كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن ماداۋتەي ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي كونا شەھەرنى تاشلاپ يېڭى شەھەرگە كىرىۋالىدۇ. ئابدۇللاغا شامەنسۇر دىگەن ئۇنۋان شۇ قېتىمقى يەكەننى ئېلىش جېڭىدە بېرىلگەن. (بۇ ئۇنۋاننى ئەمىركە بىر بەردىمۇ ياكى ئۆزى قويىۋالغانمۇ ئېنىق ئەمەس). يەكەن كونا شەھەر ئېلىنغان كۈنى 1933 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىدى.

يەكەن ۋەقەسى

شامەنسۇر يەكەن كوناشەھرىنى ئىگەللەپ، يېڭىشەھرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى ھالسىزلىتىۋاتقان بىر پەيتتە يەنى 33 - يىلى 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى قەشقەردىن تۆمۈر سىجاڭ ئەۋەتكەن ھاپىز لۈيجاڭ 300 چە ئەسكەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ 2 ئەسكەر باشلىقى چىرايلىق كۆرۈشكەن بولسىمۇ، بىر قانچە كۈن ئۆتمەيلا ئوتتۇرىدا زىددىيەت تۇغۇلىدۇ. سەۋەبى: شامەنسۇر خەلققە بەك زۇلۇم سالغان مىشا بېگىنى قولغا ئېلىپ خەلقنىڭ تەلىۋى بويىچە ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بەرگەن ئىدى. ھاپىز لۈيجاڭ بۇنى تۆمۈر سىجاڭنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي قىپسىلەر، دەپ ئاشكارا نارازىلىق بىلدۈرگەندىن تاشقىرى خەت ئارقىلىق تۆمۈر سىجاڭغا مەلۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا شامەنسۇر، بىزمۇ خوتەندىن ئىنقىلاپ قىلىپ كەلدۇق. بىزنىڭ رەھبىرىمىز خوجىنىياز ھاجىم، خوجىنىياز ھاجىمدىن بىزگە تۆمۈر سىجاڭغا بويسۇنۇڭلار دىگەن يوليورۇق يوق، دەپ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ نارازىلىقىنى ئېتىۋارغا ئالمايدۇ. 2 - بىر سەۋەپ، ھاپىز لۈيجاڭ كېلىپ يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىنى بوشاشتۇرۇپ قويىدۇ. 3- بىر سەۋەپ، قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭمۇ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ ئارقىسىدىن 200 دەك ئەسكەرنى يەكەنگە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار يەكەنگە كېلىپ، كوناشەھەرگە ئورۇنلىشىپ، بىر قانچە كۈندىن كېيىن غىپپىدە يېڭىشەھەردىكى

---

* مەن يېڭىساردا ھاكىم بولۇپ تۇرغان چېغىمدا شامەنسۇر يېڭىسارغا كەلدى. شۇ چاغدا ماڭا بۇ ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بەرگەن.

ماداۋتەي ئەسكەرلىرىگە قوشۇلىۋالىدۇ. بۇ ئەھۋالنى ھاپىز لۈيجاڭ بىلسىمۇ، ئۇلارنى توسماي بەلكى ئۇ، بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ يەكەن يېڭىشەردىكى ماداۋتەيىنىڭ ئەسكەرلىرى 600 گە يېتىدۇ.

بۇ چاغدا شامەنسۇر بۇ ئىشلارغا ھەيران بولۇپ، ئۇلار بىزنىڭ قانداقچە ئىتتىپاقچىمىز بولسۇن، بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىز بىلەن بىرگە بولۇۋالغانلار قانداقمۇ بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز بولالايدۇ، دەپ ھاپىز لۈيجاڭ بىلەن تىركىشىپ قالىدۇ ھەم بۇ ھەقتە بىر قارارغا كېلىش ئۈچۈن شامەنسۇر تۆمۈر سىجاڭغا ئادەم ئەۋەتىدۇ.

ساۋۇت دامولامنىڭ يەكەنگە كېلىشى

ساۋۇت دامولام خوتەندە قوزغىلاڭ كۆتىرىلەشتىن بۇرۇن يەنى 32 - يىلى 12 - ئايلاردا ھەرەمدىن قايتىپ قاغىلىققا كېلىپ ئاندىن خوتەنگە بارغان. دامولام قارىقاشتا قۇرۇلغان قوزغىلاڭچىلار تەشكىلاتىدىن 33 - يىلى 1 - ئايدا خەۋەر تاپىدۇ. خوتەن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن خوتەندە قۇرۇلغان قوزغىلاڭچىلار ھۆكۈمىتى ساۋۇت دامولامنى شەيخۇل ئىسلام قىلىپ ئەڭ يۇقۇرى دىنى مەرتىۋە بېرىدۇ. شۇ ئوتتۇرىدا دامولامنىڭ نېمە ئىش قىلغانلىغى مەلۇم ئەمەس. لېكىن بۇ ئادەم شەيخۇل ئىسلام بولغاندىن كېيىن يەكەندىكى شامەنسۇر بىلەن ھاپىز لۈيجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپتىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارنى ياراشتۇرۇش ئۈچۈن يەكەنگە كېلىدۇ. بۇ چاغدا يەكەندىكى شامەنسۇر باشلىق ھەربى ۋە خەلقتىن بىر قانچە مىڭ كىشى يەكەن دەرياسىنىڭ بويىغا چىقىپ دامولامنى كۈتۈۋا-

لىدۇ. (ھاپىزلۇيجاڭ ئالدىغا چىقمايدۇ.) دامولللام شامەنسۇر بىلەن سۆھبەتلەشمىش ئارقىلىق بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ تۈگۈنى ماداۋتەي ئەسكەرلىرى مەسىلىسى ئىكەن دەپ تونۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ساۋۇت دامولللام شامەنسۇر، ھاپىزلۇيجاڭ قاتارلىقلارنى بىر يەرگە جەم قىلىپ كېڭەش ئاچىدۇ. كېڭەشتە ساۋۇت دامولللام سۆزلەپ «يەكەندىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇش بىلەن ياكى سۆھبەت ئارقىلىق قورالسىزلاندۇرۇپ يەكەننى تىنجىتىپ، خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشىمىز كېرەك. يەكەندىكى ماداۋتەينىڭ ئەسكەرلىرىنى يەر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، ئۇرۇمچىگە ئەسكەر ئەۋەتكىلى بولمايدۇ. بۇنىڭغا قانداق قارايسىزلەر» دەيدۇ. بۇ چاغدا ھاپىز «لۇيجاڭ: بۇنىڭغا مېنىڭ پىكرىم يوق، تۆمۈرسىجاڭ قانداق بۇيرۇق قىلسا شۇنى ئىجرا قىلىمەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىرلىرى تۆمۈرسىجاڭغا خەت يېزىشاملا، ياكى ئۆزلىرى (ساۋۇت دامولللامنى دىمەكچى) باراملا، شۇ كىشىدىن سوراپ بىر تەرەپ قىلىشسىلا» دەيدۇ.

شۇ ئارىلىقتا قەشقەردىن تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئابدۇغوپۇر ھاجىم شاپتۇل باشچىلىقىدىكى 4 ۋەكىلى يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار تۆمۈرسىجاڭنىڭ: «ماجەنساڭ بىزنىڭ ئىتتىپاقچىمىز ۋە ياردەمچىمىز، ھازىر ئۇرۇمچىدە خوجىنىياز ھاجىم بىلەن ماجۇڭيىڭ بىرلىكتە ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، بىز بۇ يەردە ماجەنساڭنى قورالسىزلاندۇرۇپ قويساق، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا خوجىنىياز ھاجىمدىن خەۋەر بولمىغىچە ئۇلارغا تەگمەسلىكىمىز كېرەك» دىگەن پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. بۇ چاغدا ساۋۇت داموللا باشچىلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى: «يەكەن، قەشقەردىكى ماداۋتەي، ماجەنساڭ ئەسكەر-

لەرنى قورالسىزلاندۇرماي تۇرۇپ، خوجىنىياز ھاجىمغا ئەسكەر ئەۋەتەلىكى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جەنۇپ ئازات بولۇپ بولدى، شۇڭا بىز قەشقەردە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىپ (شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى دېمەكچى) خەلقنىڭ يۈكىنى يېنىكلىتىشىمىز كېرەك، كونا تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشىمىز كېرەك، بۇ پۇل-مال مەسىلىسى ئەمەس، چوڭ ھەق-چوڭ ناھەق مەسىلىسى، ئۇنداق قىلمىساق، ئىنقىلاپ قىلىپ نېمە قىلىمىز» دەيدۇ ھەمدە ۋەكىللەرگە مۇشۇ كېڭەشتە بولۇنغان سۆزلەرنى تۆمۈر سىجاڭغا يەتكۈزۈشنى تاپشۇرىدۇ. ۋەكىللەردىن ئابدۇغۇپۇر ھاجىم شاپتۇل يەنىلا تۆمۈر سىجاڭنىڭ ماجەنساڭنى قورالسىزلان-دۇرۇشقا قارشى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن كېڭەش ئاياقلىشىدۇ. لېكىن كېڭەشتىن قايتقاندىن كېيىن ئابدۇغۇپۇر ھاجىم شاپتۇل: ئۇلارنىڭ جۇمھۇرىيەت قۇرۇمىز دېگىنى نېمىسى، ماجەنساڭلارغا كۈچى يېتەمتىكىن؟ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى قىلىپ، ساۋۇت داموللامنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلىدۇ. ۋەكىللەرنى كۈتۈشكە مەسئۇل بولغان بىرسى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ قىلىپ شامەنسۇرغا ئېيتىپ قويىدۇ.

قەشقەردىن كەلگەن ۋەكىللەر ئەتىسى قايتماقچى بولغاندا شامەنسۇر، ئابدۇغۇپۇر ھاجىمنى ئېلىپ قېلىپ نەزەربەنت قېلىپ قويىدۇ. ۋەكىللەر قەشقەرگە كېلىپ يەكەندىكى كېڭەشتە بولۇنغان سۆزلەرنى، ئابدۇغوپۇر ھاجىمنى ئېلىپ قالغانلى-قىنى تۆمۈر سىجاڭغا يەتكۈزىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭغا خاپا بولۇپ ئابدۇغۇپۇر ھاجىمنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن قەشقەر ئۇلىما-لىرىدىن تەشكىللەپ يەنە ۋەكىل ئەۋەتىدۇ. شامەنسۇر ۋەكىللەرگە، ئابدۇغۇپۇر ھاجىمنى ھازىر قويۇپ بېرىمىز، ئۇندىن كېيىن ئۇنداق پىتنە-پاسات تارقاتمىسۇن! دەپ جىكىلەيدۇ.

يەكەندىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى

خوتەن، قاغىلىق قوزغىلاڭلىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىن خوتەن، قاغىلىق تەرەپلەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يەكەنگە توپلىنىپ يەكەن يېڭىشەرگە ئورۇنلىشىۋالىدۇ. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئىمىر ئابدۇللا بەگنى يەكەننى پەتھە قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. قەشقەر تەرەپتىن تۆمۈر سىجاڭ ھاپىز لۈيجاڭنى 3 - 4 يۈز ئەسكەر بىلەن يەكەنگە ئەۋەتىدۇ. بۇ ئىككى كۈچ بىرلىشىپ يەكەن يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلغان بولسىمۇ لېكىن بىر تەرەپ قىلالمايدۇ.

بۇ چاغدا قەشقەردىكى ماجەنساڭ، يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ئەپلەپ ئۆزىگە ئەل قىلىۋېلىش ئۈچۈن مارۇلۇڭ ئىسىملىك تۈەنجاڭنى 100 ئاتلىق ئادەم بىلەن يەكەنگە ئەۋەتىدۇ. مارۇلۇڭ يەكەنگە كۆرۈنۈشتە شامەنسۇر ۋە ھاپىز لۈيجاڭلارغا ياردەم كۆرسەتكىلى كەلگەندەك قىلىپ كېلىدۇ. لېكىن ئۇ پۇرسەت تېپىپ يېڭىشەرگە كىرىپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ، ئۇنىڭ مەقسىدى شەھەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ۋە قورال ياراقلىرى بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ كېتىپ ماجەنساڭ قىسىملىرىنى تولۇقلاش ئىدى. ئەمما خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ۋە تۆمۈر سىجاڭ ئەسكەرلىرىمۇ يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ قوراللىرىنى تارتىۋېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. دىمەك يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراقلىرىغا ئۈچ تەرەپنىڭ كۆزى تەڭ چۈشكەنلىكتىن

يەكەن ۋەزىيىتى مۇرەككەپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى.

بۇ چاغدا ماشياۋۇ بىلەن ماجەنساڭ ئىككىسى يەكەندىكى ھۆكۈمەت كۈچلىرىنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىۋېلىشنىڭ ئامالىنى مەسلىھەتلىشىپ تۆمۈر سىجاڭغا: «يەكەندىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ ئۇلارنىڭ قورالىنى تۆمۈر سىجاڭغا تاپشۇرۇش» دەيدىغان بىر يولنى تەكلىپ قىلىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭ بۇ تەكلىپكە بىنائەن ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى يۈسۈپجان (قۇر بېشى)، كىچىك ئاخۇنلارنى يۈزدىن 200 ئەسكەر بىلەن، يېڭىساردىكى ئەخمەتخان لۈيجاڭنى 200 ئەسكەر جەمى 400 ئەسكەر بىلەن يەكەندىكى ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەپكىلىشكە بەلگىلەيدۇ. بۇنى ئوسمان لۈيجاڭ ئاڭلاپ، بىزدىن ئادەم بارمامدۇ؟ دەپ سورىغاندا ئۇنىڭغىمۇ 2 ليەن بېرىشقا قوشۇلىدۇ. ئوسمان ئوراز تۇەنجاڭ بىلەن مېنى (قادىر ھاجى) 300 ئەسكەر بىلەن يەكەنگە بېرىشقا بۇيرۇق قىلدى. بىز تۆمۈر سىجاڭنىڭ، ئوسماننىڭ بولۇپ 500 دەك ئەسكەر يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتۇق. ئەخمەتخان لۈيجاڭ 200 دەك ئەسكەر بىلەن يېڭىساردا قالدى.. بۇ ھەقتە تۆمۈر سىجاڭ ھاپىزلۈيجاڭ بىلەن شامەنسۇرغا يەكەن يېڭىشەھەردە قامىلىپ قالغان ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىگە دەرۋازىنى ئېچىپ بېرىش، ئۇلارغا چېقىلماسلىق توغرىسىدا خەت ئەۋەتكەن ئىدى. خەت يېتىپ بارغان كۈنى ئۇلار قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپ شۇ كۈنى كۆك راۋاتقا كېلىپ قونىدۇ. ئەتىسى يېڭىسارغا قاراپ يولغا چىقىپ ھېيىتنىڭ سېيىغا كەلگەندە ئەمىر ساھىپ باشچىلىقىدا 1000 دەك خوتەن پىدائىلىرى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كېلىدۇ. بىز شۇ چاغدا ئۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەپكېتىش ئۈچۈن قىزىلدا كۈتۈپ تۇراتتۇق. ماداۋتەي ئەسكەرلىرى ئارقى-

ـسىدىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنى كۆرۈپ توختاپ قالدى. بىز ئۇلارنىڭ قورقماي كېلىۋېرىشىنى ئېيتىپ ۋەكىل ئەۋەتتۇق. شۇ ئەسنادا ئارقا تەرەپتىن ئوق چىقىپ قالدى. ئۇلار قورشاۋدا قالغان ئوخشايمىز دەپ چۈشەنسە كېرەك، بىز تەرەپكە قاراپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋېتىپ بىزگە قارىتىپ ئوق چىقاردى. بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. ئوتتۇرىدا بىر قەپەس ئېلىشتۇق. ئۇلار يەڭىلغانلىرىنى تاشلاپ يېڭىسارغا قاراپ قاچتى. ئەمىر ساھىپ ئەسكەرلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى. ماداۋتەي ئەسكەرلىرى 600 دەك ئادەم بولۇپ، ئۇلاردىن 500دەك ئادەم قوراللىق، قالغىنى ئائىلە ـ تەۋەلەر ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئارقىسىدىن كېلىۋاتقان 400 دەك قېرى ـ چۆرى، ئۇششاق باللارمۇ بار ئىكەن. بىز قاچقانلارنى قوغلىماي ئارقىسىدا قالغان يارىدار ۋە قېرى ـ چۆرى، ئۇششاق باللارنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ كەلدۇق.

قىزىلدا بىزگە ئوق چىقىرىپ يېڭىسارغا ئۆتۈپ كەتكەن ماداۋتەي ئەسكەرلىرى 200 چە بولۇپ، ئۇلار يېڭىسارنىڭ قايراق دىگەن يېرىگە كەلگەندە ئەخمەتجان لۇيجاڭ ئەسكەرلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ ئۇلارنى قىرىپ تاشلىغان. بىز قىزىلدىن يولغا چىقىپ 3 ـ كۈنى توققۇزاققا يېتىپ كەلسەك، ئوسمان لۇيجاڭ 200 چە ئەسكەر بىلەن ئالدىمىزغا چىقىپ تۇرغان ئىكەن. ئەتىسى بىز تۆمۈر سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ يولدا بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردۇق، تۆمۈر سىجاڭ، بىزنىڭ قىزىلدا قولغا چۈشۈرگەن ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرىنى ساق ـ سالامەت ئەپكەلگىنىمىزگە خوش بولدى. ئەخمەتجان لۇيجاڭنىڭ ماداۋتەي ئەسكەرلىرىنى قىرىپ تاشلىغىنىغا رەنجىدى، يەكەندىن كەلگەن ئەمىر ساھىپ 100 دەك قورالنى غەنىمەت ئېلىپ يەكەنگە قايتىپ كەتتى. بىزمۇ

قولغا چۈشۈرگەن قوراللارنى ئۆزىمىز ئىگەللىدۇق. بىز قەشقەرگە كېلىپ 5 ـ 6 كۈنىدىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭ سېتىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنغا ۋە ماگا (قادىر ھاجى) تۇەنجاڭلىق ئۇنۋان بەردى ھەم تامغا ئويدۇرۇپ بەردى (خەنزۇچە) بىز قىزىلدىن مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ كەلگەن 400 دەك ھۆكۈمەت ئەسكىرى ۋە ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى قەشقەر يېڭىشەرگە (ماجەنساڭغا) ئۆتكۈزۈپ بەردۇق. بۇ، 33 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىدى.

ماجەنساڭ يېڭىشەردە، تۆمۈر سىجاڭ كونا شەھەردە ئىدى. ماجەنساڭنىڭ 1700 دەك ئەسكىرى بولۇپ، كېچە ـ كۈندۈز مەشق قىلاتتى. تۆمۈر سىجاڭنىڭ قولىدىكى 2 لۈيدە 1600 دەك، ئوسمانىنىڭ قولىدىكى 4 تۇەندە 1200 دەك ئەسكەر بار ئىدى. ئەگەر 2 تەرەپ بىرلىشەلىگەن بولسا، ناھايىتى زور كۈچ ئىدى. يېڭىشەر مەسىلىسىنىمۇ بىر تەرەپ قىلغىلى بولاتتى.

ساۋۇت داموللام بىلەن شامەنسۇرنىڭ قەشقەرگە كېلىشى

ساۋۇت داموللام بىلەن شامەنسۇر قەشقەر يېڭىشەر مەسىلىسىنى يەكەندە تۇرۇپ ھەل قىلغىلى بولمايدىكەن دەپ 33 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى قوراللىق، قورالسىز بولۇپ 1000 دەك پىيادىنى باشلاپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. 17 ـ كۈنى تۆمۈر سىجاڭ يېنىك ماشىنا بىلەن كۆرۈشۈشتە ئالدىغا چىققان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى يەنە يەكەنگە قايتۇرۇشنى كۆزلەپ يېڭىسارغا كېلىدۇ. يېڭىسارغا كېلىشتىن بۇرۇن تومۇر سىجاڭ قەشقەر يېڭىشەردە ماجەنساڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ماڭىدۇ. يېڭىساردا تۆمۈر سىجاڭ ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلار بىلەن چىرايلىق كۆرۈشۈپ سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ.

سۆھبەتتە تۆمۈر سىجاڭ خوجىنىيازھاجىغا ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ساۋۇت داموللام تەرەپ: قەشقەرگە يېڭىشەردىكى ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتەيلۇق دېگەن تەكلىپنى بېرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بولسا بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدۇ. ئۇ يەنە ھازىر خوجىنىياز ھاجىم ماجۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىپ ئۈرۈمچىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، ئەگەر بىز بۇ يەردە ئۇلارنى بىر تەرەپ قىلىپ قويساق (قورالسىزلاندۇرۇپ قويساق) خوجىنىياز ھاجىم بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ دېگەن كونا پىكىرىنى تەكرارلايدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا شۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ، بىر بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان؛ ئاقسۇدا باي سىجاڭ① ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولغان؛ ھەتتا خوجىنىياز ھاجىدىن تۆمۈر سىجاڭغا توخسۇنلۇق شېرىپ ئاخۇن ئارقىلىق قەشقەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق كېلىپ بولغان چاغ ئىدى.

شۇنىڭدەك ساۋۇت داموللامنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇش، يېڭىچە غەللە - پاراق ئېلىش، بايلارنىڭ يەرلىرىنى قايتا ئۆلچەش، كەمبەغەللەرگە غەمخورلۇق قىلىش، كونا ھۆكۈمەت تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى پىكىرلىرىگىمۇ قوشۇلمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ ساۋۇت داموللا تەرەپ تۆۋەندىكى 4 تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

1 - ماجەنساڭ مەسىلىسىنى تېزلىكتە بىر تەرەپ قىلىش؛

---

① باي سىجاڭنىڭ ئەسلى ئىسمى ئىسمايىل. ئەمما باي سىجاڭ دەپ مەشھۇر نام ئالغانلىقتىن كىتاۋىمىزدا باي سىجاڭ دەپ قوللاندۇق.

2 ـ ھەربى ـ مەمۇرى ئىسىملارنى مۇسۇلمانچە ئاتاش؛
3 ـ تامغىنى ئۇيغۇرچە ئويدۇرۇش؛
4 ـ دىخانلاردىن ئالىدىغان غـەللە ـ پـاراقنىڭ يېرىمىنى ۋەخپە كەرىمدىن تولدۇرۇش؛

بۇ تەكلىپلەرگە تۇمۇر سىجاڭ ئۈيلۈشۈپ كـۆرىدىغانلىغىنى بىلدۈردۈ. ماجەنساڭ مەسىلىسىگە كـەلگەنـدە: ئـۇنىڭ 2 مىڭچە مۇنتىزىم ئەسكىرى بار، ئۇنى ئاسانلا بىر تـەرەپ قىلغىلى بولـمايدۇ. ئەگەر ھەر بىرلىرى قەشقەرگە بېرىش ئارزۇلىرى بـولسا، ئازراق ئادەم بىلەن بېرىپ زىيارەت قىلىپ قايتىشىلا بـولىدۇ، ئەسـكەرلەرنىڭ تەمىنات مەسىلىسىنى ھەل قىلماق قىيىن، دەيدۇ.

ساۋۇت داموللام، شامەنسۇرلەر ئۆزپىكرىدە قېلىپ قەشقەرگە بارىـدىغانـلىغىنى بىلدۈردۈ. شۇنداق قىلىپ تـۆمـۈر سىجاڭنىڭ ئـارقىسىدىن ساۋۇت داموللام، شامـەنسۇرلـەر قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ 33 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا 8 تاشقا چۈشكۈن راسلاپ ھامىتخان لۈيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجىم لۈيجاڭ، سېتىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلار 600 دەك ئەسكەر بىلەن ئىستىقبالغا چىقىدۇ. ئوسمان لۈيجاڭ، ئوراز تۈەنجاڭلارمۇ 400 دەك ئەسكەر بىلەن ئـالدىغا چىقىدۇ. شۇ كـۈنى شەھـەردىـن چىققان ئادەم بـەك كـۆپ ئىدى، ئۇلارنىڭ ئـالدى قالماق كۆۋرۈككىچە يېتىپ بـاردۇ. چـۈشكۈن 2 جـايغا راسلانغان ئىدى. بىرسى 8 تاشتا، بىرسى قالماق كۆۋرۈكتە. ساۋۇت دامـولـلاملار چۈشكـۈن راسلىغان جايغا پېشىن بىلەن يېتىپ كەلدى. يەكەندىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ 600ى ئاتلىق بولۇپ، ھەممىسى قوراللىق ئىدى، 400ى پىيادە بولۇپ قوللىرىدا كەكە، پالتا، توقماق قـاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلار 2 دىـن تىزىلىپ كېلىشتى. بىزنى كـۆرگەندىن كېيىن ساۋۇت داموللام باشلىق ئـەمەلدارلار ئـاتتىن چـۈشۈشتى.

ئەڭ ئاۋال ئوسمان بېرىپ داموللام، شامەنسۇرلەر بىلەن قىزچاقـ لىشىپ كۆرۈشتى. ۋالىي مەھكىمىسىدىن بىر پوچتا چىقارغان ئىكەن. ئۇنىڭغا ساۋۇت داموللام بىلەن زىرىپ قارى ھاجىم چۈشـ تى. شۇنىڭ بىلەن ئالدىدا پوچتا ماڭدى، ئارقىسىدىن بىز ماڭدۇق. يولنىڭ 2 قاسىنغىدىكى ئىستىقبالغا چىققان شەھەر ئاھالىسى «ئامىن» دەپ ئۇنلۇك تۇۋلاشتى. ساۋۇت داموللام جاۋابەن ئۇلارغا بارىكاللا ئېيتتى.

8 تاشتىن يولغا چىقىۋاتقاندا ۋالىي يۇنۇس بېگنىڭ بىر ئاددىي يۇنۇس بېگنىڭ سالامەتلىگى ياخشى بولمىغانلىغى تۈپەيـ لىدىن ئىستىقبالغا چىقالمىغانلىغى توغرىسىدىكى خەنزۇچە يېزىلـ غان بىر پەنزەنى (بۇ شۇ چاغدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ چاـ قىرغان يەرگە بارالماي قالسا ئەۋەتىدىغان قەرتىسى ئىكەن) كۆتۈرۈپ كېلىپ ساۋۇت داموللامغا بەردى. قىزىلنىڭ كۆۋرۈكگە كەلسەك، شەھەردىن ۋە يېزىدىن بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم توپلانغان ئىكەن، ئۇلارمۇ ئامىن! ئامىن دەپ ئۇنلۇك تۇۋلاشتى. مېھمانلار جاۋابەن سالام بەردى. ساۋۇت داموللام شامەنسۇر، زىرىپ قارى ھاجىملارغا ئۇلاغ بازىرىدىكى مۆيدىن جان باينىڭ بېغى راسلانغان ئىكەن. ئۇلار شۇ باققا ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلەر شۇ ئەتراپتىكى بوش ساراي ۋە باغلارغا ئورۇنلاشتى.

ئەتىسى ئوسمان لۈيجاڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى قىرغىز تۈەنجاڭلارنى باشلاپ داموللام بىلەن كۆرۈشكىلى چىقتى. ئۇنىڭـ دىن كېيىن مەن (قادىر ھاجى) كىچىك ئاخۇن ئىككىمىز كۆـ رۈشكىلى چىقتۇق. ئەھۋال ئۇقساق، تۆمۈر سىجاڭ ھەم ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لۈيجاڭلارمۇ ۋالىي يۇنۇس بېگمۇ ھاردۇق سوراپ چىقمىغان ئىكەن. لېكىن ساۋۇت داموللام شەھەرگە كېلىپ 3 ـ كۈنى زىرىپ قارى ھاجىمنى ئېلىپ ئازغىنە ئەسكەر بىلەن سىجاڭ بىلەن

كۆرۈشكىنى ۋالى مەھكىمىسىگە كىرىدۇ. شۇ چاغدا سىجاڭ بىلەن
بىرگە يۇنۇس بەگ، نىزامىدىن ئەپەندى قاتارلىقلار ۋالى مەھ-
كىمىسىنىڭ قورۇسىدا ئۇلارنى كۈتىۋالىدۇ ھەم مېھمانخانىغا باش-
لاپ ھال سورايدۇ. ئۇلار تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىدىن خوشلىشىپ
چىقىپ، يۇمۇلاق شەھەر كۆلبېشىدىكى ئوسماننىڭكىگە پەتىگە بارىدۇ.
ئوسمان ئۇلارنىڭ شەرىپى ئۈچۈن بىر قانچە 100 ئەسكەرنى
تىزىپ مىزگان، داقا - دۇمباقلارنى چالدۇرۇپ قارشى ئېلىش
مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ تاماق
تارتىلىدۇ. زىياپەتتىن كېيىن ئۇلار ئۆز ئورنىغا قايتىدۇ. تۆمۈر
سىجاڭ شۇ كۈنىلا ھامىتخان لۇيجاڭ بىلەن ھەمدەم بەگ ھاجىنى
دامولام، شامەنسۇرلەرنىڭ قېشىغا ۋەكىل قىلىپ چىقىرىدۇ. ۋە-
كىللەر بىجاڭنىڭ: ھەر ئىككى تەرەپ 500 دىن ئەسكەر تەش-
كىللەپ خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە ئەۋەتسەك، خوجىنىياز ھا-
جىممۇ ئەسكەر تەلەپ قىپتۇ، دىگەن پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. بۇ
يەردە تۆمۈر سىجاڭنىڭ شۇ چاغدا ساۋۇت دامولام، شامەنسۇرلەر
بىلەن دىرھال سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئۇلارنى ئەسكەر ئاجرىتىشقا
قىستىشى، ئۇلارنىڭ ئوسمان بىلەن بىرلىشىپ قېلىشىدىن ساق-
لىنىش ئىدى. ماجەنساڭنىڭ مەقسىدىمۇ شۇ ئىدى. لېكىن
ساۋۇت دامولام، شامەنسۇرلەر يەنىلا ماجەنساڭ، ماداۋتەي-
لەرنىڭ يېڭىشەھەردىكى ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولۇپ،
ئاندىن خوجىنىياز ھاجىمغا ئەسكەر ئەۋەتىشنى، بولمىسا ماجەنساڭ
ئەسكەرلىرىدىن خاتىرجەم بولۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ
ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭمەن (قادىر ھاجى)
بىلەن كىچىك ئاخۇننى چاقىرىپ، سىلەر ئاتۇشلۇق، دامولاممۇ
ئاتۇشلۇق، سىلەر دامولامغا ئېيتىڭلار، يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭ
مەسىلىسىنى ئاسان ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇنى بىر مەزگىل

كۆتۈش كېرەك. سىلەر گەپكە كۆندۈرۈڭلار دەپ چىقاردى. بىز سىجاڭنىڭ سۆزىنى يەتكۈزۈۋىدۇق، ئۇلار يەنە ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇردى. بىز قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى يەتكۈزدۇق. بۇ ئوتتۇرىدىكى زىددىيەتلەردىن سائەتلەپ خەۋەر تېپىپ تۇرغان ماجەنساڭ، ۋالى يۇنۇسبېك ئارقىلىق تۆمۈر سىجاڭغا: «ئوسماننىڭ پەيلى بۇزۇق، ئۇ، شامەنسۇر بىلەن بىرلىشىۋېلىپ سىلىگە قول سالىدىغاندەك تۇرىدۇ» دەپ چاقىدۇ. ئوسمانغا بولسا، «سەن ھوشيار بول، بولمىسا سىجاڭ سېنى قولغا ئالىدىغاندەك تۇرىدۇ» دەپ، بىر بىرىدىن ھۈركۈتۈپ ئىشەنمەسلىك ئۇرۇغىنى تېرىيدۇ.

تۆمۈر سىجاڭ تەرىپىدىن ساۋۇت داموللا ۋە شامەنسۇرنىڭ نەزەربەنت قىلىنىشى

ساۋۇت داموللا ۋە شامەنسۇرلەر قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئوتتۇرىدا گەپ توشۇپ سۇخەنچىلىك قىلىدىغانلارنىڭ كۆپلىگىدىن تۆمۈر سىجاڭ بىلەن خوتەن قىسمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىدۇ. ئاخىرى تۆمۈر سىجاڭ 33 - يىلى 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ھامىتخان لۇيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجى، سېتىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ساۋۇت داموللا ۋە شامەنسۇر تۇرغان ئورۇنلارنى قورشىۋېلىپ ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي قورالسىزلاندۇردى. ساۋۇت داموللا بىلەن شامەنسۇرنى ئەسكەرلىرىدىن ئايرىپ يار باغدىكى بىر ھويلىغا نەزەربەنت قىلىپ قويىدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭغا، ماجەنساڭدىن تارتىپ ھەممىسى قاتتىق بويسۇنۇپ «سىلىڭ» لىق تامغا تاپشۇردى. تۆمۈر سىجاڭ بۇ تامغىنى بىر كۈن شەھەر ئايلاندۇرۇپ داغدۇغا قىلدى.

ئاردىن بىر قانچە كۈن ئۆتكەندە تۆمۈر سىجاڭ مېنى چاقىرتىپ، «سىزنى پەيزىۋاتقا يۆتكىدىم، ئوسماندىن ئايرىلىپ كېتىڭ» دېدى. بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشكەنلىكىنى چۈشەنگىلى بولاتتى. نەتىجىدە 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگە كەلگەندە ئوسمان ئېلى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۆز يۇرتى قىزىلئۈۋىيىگە چىقىپ كېتىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ خوتەنگە ئەسكەر چىقىرىشى

تۆمۈر سىجاڭ شامەنسۇرلەرنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئەتىسىلا يېڭىسارىدىكى ئەخمەتخان لۈيجاڭغا بۇيرۇق ئەۋەتىپ ئۇنىڭ يەكەندىكى ھاپىز لۈيجاڭغا ھەمكارلىشىپ يەكەندىكى شامەنسۇرنىڭ قويغان ئادىمى ئەمىر ساھىپ (نۇر مەھەممەت) نى قورالسىزلاندۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ خوتەننى ئازات قىلىڭلار، دەيدۇ ھەم شامەنسۇرنى قولغا ئالغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئارقىدىنلا سېتىۋالدىجان بىلەن كىچىك ئاخۇننىڭ 2 تۈەن ئەسكەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ بۇيرۇق بويىچە خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىپ قاغىلىققا يېتىپ بېرىپ خوتەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشىدۇ. (قاغىلىقتىكى ئەسكەرلەر مەتىمىن ھەزرەتكە بويسۇناتتى). قاغىلىقتىكى ئەسكەرلەر بىر ۋەقەنى پەقەت چۈشەنمەي گومىغا چېكىنىدۇ. ئۇلارنىڭ سانى 100 دىن ئاشمايتتى. ئۇلار گومىغا بېرىپ مۇداپىئەلىنىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ كېلىپ ئۇرۇشۇپ گومىنى ئىگەللەيدۇ. ئۇلار زاۋىغا چېكىنىدۇ. شۇ چاغدا قەشقەردىن كەلگەن سېتىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلارنىڭ قوشۇلۇپ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ

ئەسكىرى 800 دىن ئاشاتتى. ئۇلار زاۋىدىمۇ قاتتىق ئۇرۇشۇپ ئاخىرى بولماي خوتەنگە چېكىنىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مەتتىمىن ھەزرەت ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چىقىپ ھاپىز لۈيجاڭ بىلەن سوقۇشىدۇ. 2 كۈنلۈك قاتتىق جەڭدىن كېيىن ھاپىز لۈيجاڭ يېڭىلىپ چېكىنىدۇ. ئۇلار چېكىنىپ زاۋىغا كەلگەندە پۇقرالار كالتەك ـ توقماق كۆتىرىپ چىقىپ ھاپىز لۈيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا ھاپىز لۈيجاڭ ئەسكەرلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ پۇقرالارنى ئوققا تۇتىدۇ ھەمدە ئۇلارنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئۆلتۈرۈپ گۇمىغا كېلىدۇ، مانا شۇنداق بىر پەيتتە، ئوسماندىن ھاپىز لۈيجاڭغا تۆمۈر سىجاڭنىڭ ماجەنساڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ سىجاڭ بولغانلىقىنى، شۇڭا ھاپىز لۈيجاڭنىڭ تېزدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىشى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش كېلىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

ماجەنساڭنىڭ قۇرقۇتمىشى تۈپەيلىدىن ئوسمان 2 ـ ئاۋغۇست كۈنى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قىزىلئۆيگە كەتكەن ئىدى. تۆمۈر سىجاڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ھامىتخان لۈيجاڭنى 600 گە يېقىن ئەسكەرلىرى بىلەن ئوسماننى قوغلاشقا ئەنگەرگە چىقىرىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان لەنگەردە ماداۋتەيىنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ قورالىرىنى ئېلىپ مىڭ يول تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. ھامىتخان ئوسماننىڭ مىڭ يولغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى خەۋەر قىلىپ تۆمۈر سىجاڭغا خەت يازىدۇ. سىجاڭ ئۇنى قوغلاشقا 600 ئەسكەرنىڭ يېتەرسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، تېلېفون بىلەن ماجەنساڭدىن بىر تۈمەن ئەسكەر ياردەم بېرىشنى سورايدۇ. ئۇ

بۇنىڭغا ماقۇل بولىدۇ. 3 - ئاۋغۇست سىجاڭ ماشىنا بىلەن لەنگەرگە بېرىپ، ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، ماجەنساڭنىڭ بىر تۈەن ئەسكىرى ياردەمگە كېلىدىغانلىغىنى هامىتخانغا ئۇقتۇرۇپ، ئوسماننى تۇتۇش توغرىسىدىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، ماشىنا بىلەن قايتىدۇ. سىجاڭ سەمەن توغراقلىق مازارغا كەلگەندە، ماجەنساڭنىڭ ياردەمگە چىقارغان تۈەنجاڭ كاڭ مازا باشچىلىغىدىكى بىر تۈەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. كاڭ مازا تۆمۈر سىجاڭنى كۆرۈپ هۆرمەت بىلدۈرگەن قىياپەتتە ئەسكەرلىرىنى ئاتتىن چۈشۈشكە بۇيرۇپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئالدىغا دوكلات بېرىشكە بارىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ ماشىنىدىن چۈشۈپ، ئۇلارنىڭ كېچىكىپ قالغانلىغىنى، ئۇلارغا ئورۇن راسلاپ قويغانلىغىنى، دەرهال لەنگەرگە يېتىپ بېرىشنى تاپشۇرۇپ، ماشىنىغا چىقاي دەۋاتقاندا كاڭ مازىنىڭ يېنىدىكى ئەسكەر تۆمۈر سىجاڭنى ئاتىدۇ هەمدە ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى ئادەملەردىن 4 نى ئېتىپ تاشلايدۇ، 2 سى قېچىپ كېتىدۇ. تۆمۈر سىجاڭنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ قەشقەر شەهرىدە سازايى قىلىدۇ. شۇ چاغدا شەهەر مۇهاپىزىتىدە بۇسۇپجان تۈەنجاڭ، توختى لىيەنجاڭ، ئىدرىس لىيەنجاڭلار قالغان ئىدى. ئۇلار يار باغ دەرۋازىسىدا بولۇپ، هەممە ئەسكىرى 400 دىن ئاشمايتتى.

ئۇلار ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تۆمۈر سىجاڭنىڭ كاللىسىنى سازايى قىلىپ يۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرهال هەركەتكە كېلىپ، ئۇلارغا قارشى ئوت ئاچىدۇ. شۇ ئوتتۇرىدا ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ، يۇسۇپجانلار يۈك تايلىرىدىن بارىگادا ياساپ، هېيتكارنى ئىگەللىۋالىدۇ. شۇ چاغدا ئۆستەڭبويى، قۇم دەرۋازىسى، يېڭى دەرۋازا ماجەنساڭنىڭ قولىدا بولۇپ، 2 تەرەپ شەهەر تالىشىپ قاتتىق ئۇرۇشلارنى قىلىدۇ.

ئوسماننىڭ قايتىپ كېلىشى

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ماجەنساڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئوسمان ئېلى دەرھال قەشقەرگە كېلىپ يۇمۇلاق شەھەر كۆلبېشىغا ئورۇنلىشىدۇ. شۇ ھامان ماجەنساڭ 100 دەك ئەسكەر بىلەن ئوسمانغا سىجاڭلىق ئۇنۋان بىلەن تامغا كىرگۈزۈپ بېرىدۇ. لېكىن، ئۇ ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆز يېنىغا كىرگۈزمەيدۇ، ھەتتا ماجەنساڭغا خەت يېزىپ قەشقەر كوناشەھەردىكى ئەسكەرلىرىنى دەرھال يېڭىشەھەرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن ماجەنساڭ ئېغىزدا ماقۇل دەپ قويۇپ، ھەدەپ ئارقىغا سۈرىدۇ. ئوسمان ماجەنساڭنىڭ يەنە بىر سۈيىقەست پىلانلاۋاتقانلىقىنى سېزىپ قەشقەردىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەپ ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇش ئاچىدۇ، شۇنداقلا تۆمۈر سىجاڭنىڭ خوتەنگە كەتكەن، يېڭىساردىكى، لەنگەردىكى ئەسكەر باشلىقلىرىغا خەت يېزىپ ئۇلارنى چاقىرتىدۇ. ئۇلار يېتىپ كەلگىچە ئوسمان يۇسۇپجان قورىبېشى، توختى لىيەنجاڭ، ئىدرىس لىيەنجاڭلارنىمۇ ھەركەتلەندۈرۈپ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىپ ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىنى قەشقەر كونا شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەھەرگە چېكىنگەندە، ئوسمان 100 دەك ئەسكەرنى سۆگەل مازارغا مۆكتۈرۈپ قويۇپ، چېكىنگەن ئەسكەرلەرنى نۇرغۇن چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى ھېچيەردە توختىيالماي ئۇدۇل يېڭىشەھەرگە قېچىپ دەرۋازىنى تاقىۋالىدۇ. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئوسماننىڭ ئىنىسى ئۆمەر ئۆلىدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ كاللىسى ئېلىنغاندا لۈيجاڭ ھەمدەم بەگ

ھاجى تۆمۈر سىجاڭنىڭ كۈچاردىن كېلىشۋاتقان بالا - چاقىلىرىنىڭ ئالدىغا پەيزىۋاتقا كەتكەن ئىدى. ھامىتخان لۈيجاڭ بولسا، ئۇسماننى قوغلاپ چىقىپ لەنگەردە تۇرۇپ قالغان ئىدى. ھاپىز لۈيجاڭ بولسا گۇمىدا ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە خەت يېزىپ: «بۇ، سەۋەنلىكلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈر سىجاڭدىن ئۆتتى. مەن ھېچقانداق ئاداۋەت ساقلىمايمەن. سىلەر دەرھال قايتىپ كېلىڭلار. ھەممىمىز بىرلىكتە ئىتتىپاقلىشىپ، ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇش قىلايلى، تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئىنتىقامىنى ئالايلى» دەپ ۋەدە بەردى. ئۇلار ئارقا - ئارقىدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ يېڭىشەر مۇھاسىرىسىگە قاتناشتى. شۇنداق قىلىپ ھامىتخان لۈيجاڭ، ھەمدەم بەگ ھاجى لۈيجاڭ، ئۇسماننىڭ بولۇپ، يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا 1400 دەك ئەسكەر قاتنىشىدۇ. (شۇ چاغدا يېڭىشەردە 1700 دەك ئەسكەر بار ئىدى). ئۇنىڭ كەينىدىن يېڭىسارىدىن ئەخمەتخان لۈيجاڭ 200 دەك ئەسكەر بىلەن كېلىپ ئۇمۇ يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا قاتنىشىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ قورالسىزلاندۇرۇپ نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغان ئەمىر ساھىپ نۇر مەھەممەتمۇ بوشاپ ئۆزىنىڭ 5 - 6 يۈزدەك ئەسكىرىنى قايتا يىغىپ قوراللاندۇردى. تۆمۈر سىجاڭ نەزەربەنت قىلىپ قويغان شامەنسۇرمۇ ئازاتلىققا ئېرىشىپ قېپقالغان يەنە 4 - 5 يۈزدەك ئەسكىرىنى توپلاپ يەكەنگە قايتىپ كېتىدۇ.

ھاپىز لۈيجاڭ، سىتىۋالدىجان، كىچىك ئاخۇنلار 800 دەك ئەسكەر بىلەن گۇمىدىن قايتىپ يەكەنگە چۈشكەندە شامەنسۇر ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ھوزۇرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا: ئۆتكەنگە سالاۋات، سەۋەنلىك تۆمۈر سىجاڭدىن ئۆتتى. شۇڭا بىر - بىرىمىز بىلەن ئۇرۇشۇپ كۆپ قان تۆكۈلۈپ كەتتى. ئەمدى ئالدىمىزغا قاراپ، قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن قەشقەر

يېڭىشەر ئۇرۇشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلار، مەنمۇ خوتەنگە بېرىپ ئەسكەر ئېلىپ كېلىمەن دەپ ئۇلارنى قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويىدۇ. (بۇ سۆزنى قادىر ھاجىغا شاھەنسۇر يېڭىساردا سۆزلەپ بەرگەن).

ئابدۇقادىر ھاجىنى ئوسماندىن ئايرىۋېتىش

تۆمۈر سىجاڭ ئوسماننىڭ قولىدىكى ئەسكەرلىرىنى پارچىلاپ تاشلاش ئۈچۈن مېنى (ئابدۇقادىر ھاجىنى) ئەسكەرلىرىم بىلەن ئۆزىگە قاراشلىق 7-تۇەن قىلىپ پەيزىۋاتقا يۆتكىدى. مەن 1933-يىلى 7-ئاينىڭ 28-كۈنى پەيزىۋاتقا يېتىپ بېرىپ تۇرۇشۇمغا تۆمۈر سىجاڭدىن: ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ ئاقسۇغا بېرىپ خوجىنىياز ھاجىمغا ياردەم بېرىشكە بۇيرۇق كەلدى. مەن بۇيرۇققا بىنائەن ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ 7-ئاينىڭ 30-كۈنى پەيزىۋاتتىن ئاتلىق، ھارۋىلىق، پىيادە بولۇپ 300 دەك ئەسكەر بىلەن يولغا چىقىپ 8-ئاينىڭ 7-كۈنى ئاقسۇغا يېتىپ باردىم، شەھەرگە يېقىن قالغاندا، باي سىجاڭ، ۋالى ئايۇپ بېگلەر بىر قانچە 100 ئەسكەر بىلەن ئالدىمىزغا چىقتى.

بىزگە راسلىغان تائاملاردىن غىزالىنىپ، ئۇلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بىزگە تەييارلانغان ئاسۇقتىكى سارايغا ئورۇنلاشتۇق. مېنىڭ بىلەن ئاقسۇغا بارغانلار ئىچىدە فۇتۇەنجاڭ يۇسۇپ ئاخۇن، لىيەنجاڭلاردىن سايىت ئاخۇن، ئابدۇشۈكۈر ئاخۇن مەخسۇملار بار ئىدى. بىز پەيزىۋاتقا ماڭىدىغان چاغدا ئوسمان بىزنىڭ تۇەندىن ئىدرىس لىيەنجاڭنى ئېلىپ قالغان ئىدى.

خوجىنىياز ھاجىم شۇ چاغدا بۇگۈردىكەن. بىز بېرىپ 2 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن باي سىجاڭ بىلەن ۋالى ئايۇپ بېك

بىزنىڭ سارايغا كىرىپ كەلدى. قارىسام قولىدا بىر پارچە ئا-
لاقە تۇرىدۇ. ئۇ، ئوسمان سىجاڭنىڭ باي سىجاڭغا يازغان ئالا-
قىسى ھەم مېنىڭ قەشقەرگە قايتىپ كېلىشىم توغرىسىدىكى بۇي-
رۇق ئىكەن. (ئۇ چاغ تۆمۈرسىجاڭ ئۆلتۈرۈلۈپ ئورنىغا ئوس-
مان ئېلى دەسسىگەن چاغ بولۇپ، ئالاقىغا تۆمۈرسىجاڭنىڭ ئۆل-
تۈرۈلگەنلىك ۋەقەسى قىستۇرۇلغان ئىكەن). بىز بۇيرۇق بويىچە
قايتايلۇق دىدۇق. باي سىجاڭ بىلەن ۋالى ئايۇپ بېكمۇ قوشۇل-
دى. شۇنداقلا، قەشقەر مەسىلىسى ھازىر قاراشەھەر مەسىلىسى-
دىنمۇ مۇھىم. غۇجىنىياز ھاجىمغا ياردەمگە بىز ئەسكەر ئەۋەتە-
مىز. سىز ھايال بولماي قەشقەرغە قايتىڭ، دىدى ھەم بىر
قانچىمىزنى ۋالى مەھكىمىسىگە چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىلدى.
بىز بېرىپ 2 سائەتتەك پاراڭلاشتۇق. پاراڭنىڭ مەزمۇنى،
قاراشەھەر ۋەقەسى، قەشقەر ۋەقەسى، تۆمۈر سىجاڭ، شامەنسۇر،
ۋەقەسى ۋە ئوسمان سىجاڭ ئۈستىدە بولدى. باي سىجاڭ: «بۇ-
لارنىڭ ھەممىسى ئىتتىپاقسىزلىقتىن بولغان. تۆمۈر سىجاڭ
دوست-دۈشمەننى پەرق ئېتەلمىگەن، ماجەنساڭ ئەسكەرلىرىگە
سەل قارىغان، ئەگەر قەشقەر يېڭىشەھەر مەسىلىسى بۇرۇنلا ھەل
بولغان بولسا، خوجىنىياز ھاجىمۇ بۈگۈرگە چېكىنمىگەن بولاتتى.
ماجۇڭيىڭمۇ قەشقەردە ھەربى كۈچى بولمىغان بولسا، ئۇ بۇياققا
ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلالمىغان بولاتتى. ئەمدى مۇندىن كېيىن
ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ بىرلىكتە ھەركەت قىلايلى» دىدى.

بىز ئاقسۇدىن 8-ئاينىڭ 10-كۈنى يولغا چىقتۇق، 18-
كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ ئاربىغ
دىگەن يېرىگە ئورۇنلىشىپ يېڭىشەھەر ئورۇشىغا قاتناشتۇق. 8-
ئاينىڭ 20-كۈنى ئوسمان سىجاڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىردىم.
ئوسمان مەن بىلەن قىزغىن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى ھەمدە مېن-

دىن ئايرىلغاندىن بۇيان بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى، ئىنىسى ئۆمەرنىڭ ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ ئۆلگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى.
يېڭىشەر ئۇرۇشى تۇرۇپ جىددى، تۇرۇپ بوشاپ قالاتتى. قىسقىسى، قالايمىقان ئىدى. ھەر بىر تۈەن، لۈيلەرنىڭ باشلىقلىرى ئۆز ئالدىغا ئۇرۇش قىلاتتى. ئۆزى بىلگەنچە ئىش كۆرەتتى، ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرى دەرۋازىدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلسا قاچاتتى، چېكىنسە قوغلىمايتتى. ئىشقىلىپ ئۇرۇش توغرىسىدا تۈزۈك پىلانمۇ يوق ئىدى، يۇقۇرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىمۇ يوق ئىدى. پەقەت مۇھاسىرە قىلىش ئۈچۈنلا قىلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى، شۇ ئەھۋالدىن قاراپ يېڭىشەرنى ئېلىشتىن ئۈمىت يوق دەپ قارىدىم.

بىر كۈنى مەن ئوسمان سىجاڭنىڭ ئالدىغا كىرىپ ئۆزەمنىڭ سالامەتلىكىمنىڭ ناچارلىشىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ مەمۇرى خىزمەتكە يۆتكەپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلدىم. جىق تالاش-تارتىشتىن كېيىن ئىلتىماسىمنى قوبۇل قىلدى ھەم ئورنۇمغا كىمنى قويۇشنى سورىدى، مەن فۇتۇەنجاڭ يۈسۈپ ئاخۇننى كۆرسىتەۋىدىم، قوبۇل كۆردى.

8-ئاينىڭ 28-كۈنى ئوسمان سىجاڭدىن مېنىڭ يېڭىسارغا ھاكىم بولغانلىغىمنى، تۈەنجاڭلىقنى يۈسۈپ ئاخۇنغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشىم توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشتى. مەن خىزمەتنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، يېڭىسار ناھىيىسىگە ماڭدىم.

ساۋۇت داموللامنىڭ ئاتۇشتىن قەشقەرگە قايتىپ كىرىشى، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقۇرۇش ئورنىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە زىددىيەت

تۆمۈر سىجاڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن سابىت داموللام نەزەر-

بەنتتىن قۇتۇلۇپ ئاتۇشقا چىقىپ كەتكەن ئىدى. ئوسمان ئېلى سىجاڭ بولغاندىن كېيىن داموللام ئاتۇشتىن قايتىپ كېلىپ، ئوسمان بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئوسمان قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ھەم بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ، ئىتتىپاقلىشىشنىڭ لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاندىن ساۋۇت داموللام ئوسمانغا قەشقەردە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ بىر ئىش باشقۇرۇش ئورنىنى قۇرۇشنى، شۇ چاغدىلا خوتەننىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر ئۇرۇشىغا ئۇنۇملۇك ياردەم بېرەلەيدۇ، دەيدۇ. بۇنىڭغا ئوسمان قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 8-ئاينىڭ 15-كۈنى قەشقەر شەھىرىدە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ. ئىدارىنىڭ باشلىقلىقىغا ساۋۇت داموللام، مۇئاۋىنلىقىغا زىرىپ قارى ھاجىم، باش كاتىپلىقىغا مۇساجان، مالىيە ئىشىغا سۇلتانبېك تەيىنلىنىدۇ. ئۇبۇل ھەسەن ھاجىم، ئورازبېك، يۇسۇپجان، مۇختەر قاتارلىق 4 كىشى ھەيئەت ئەزالىقىغا بەلگىلىنىدۇ.. بۇ ئىدارىنىڭ دەسلەپكى ۋەزىپىسى خوتەندىن كەلگەن پۇل، ماددى نەرسىلەرنى ھەربى قىسىملارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

خوتەندىن كەلگەن پۇل-پۇچەكلەر ئوسماننىڭ سەمىگە سېلىنمايلا بىراقلا خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن قىسىملارغا بىۋاستە تارقىتىلغاچقا بۇنىڭغا ئوسماننىڭ بىر ئاز قوسىقى كۆپىدۇ. لېكىن بۇ ئىدارە ئۇنىڭغا پىسەنت قىلماي ئۆز ئىشىنى ئاۋالقىدەكلا داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ.

شۇنداقلا كېيىنكى چاغلاردا ئوسماننىڭ مىجەزى چۇسراق بوپقالغانلىقتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لۈيجاڭ، تۇەنجاڭلارمۇ ئۇنىڭدىن يىراقلىشىپ قالىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۇششاق-چۈشەك ئىشلار ئوسمان بىلەن ساۋۇت داموللا، ئوسمان بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەز پەيدا قىلىدۇ.

ئوسمان بىلەن خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت تۇغۇلغانلىقىنى سەزگەن ھاپىز لۇيجاڭ بىلەن كىچىك ئاخۇنلار ھە دەپ ھەربى باشلىقلار ئوتتۇرىسىدا، خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسىغا ئىشەنمەسلىك ئۇرۇغى تېرىيدۇ. ھەمدە بىر قىسىم پىتنە-پاساتلارنى تارقىتىپ بۇ ئىدارىنى تارقىتىۋېتىشكە ھەركەت قىلىدۇ، لېكىن بۇ ئىدارە بارغانسېرى راۋاجلىنىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق كۆرۈش ئورگىنى بوپقالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن تەييارلىقلار ئارقىلىق 1933-يىلى 9-ئاينىڭ 10 كۈنى خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەمەلدىن قېلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇلدى. جەمىيەتنىڭ رەئىسلىكىگە ساۋۇت داموللام، ھەيئەت ئەزالىقىغا زىرىپ قارى ھاجىم، شەمسىددىن داموللام، ئورازبېك لۇيجاڭ، ئابلاخان، سۇلتانبېك، يۇسۇپجان قۇربېشى، مۇساجان، ئۇبۇل ھەسەن ھاجىم، قاسىمجان ھاجىم، ئابدۇقادىر ھاجى قاتارلىق 11 كىشى سايلاندى. جەمىيەت قۇرۇلۇپ 2 كۈندىن كېيىن جەمىيەتنىڭ يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا ساۋۇت داموللام سۆز قىلىپ، بۇ جەمىيەتنىڭ نىشانىسى شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشتىن ئىبارەت دەپ كۆرسەتتى.

يىغىنغا قاتناشقان ھەربى، مەمۇرى باشلىقلار بىردەك بۇ جەمىيەتنى قوللايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغا يېقىندىن ياردەمدە بولىدىغانلىقىنى، يېڭى شەھەر ئۇرۇشىنى بالدۇرراق ئاخىرلاشتۇرۇپ، شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشقا يول ئاچىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

بۇ قېتىمقى يىغىنغا ئوسمان سىجاڭ، ھاپىز لۇيجاڭ، كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭلار كەلمىدى. (ئەمما تەكلىپ قىلىنغان)

شۇنىڭدىن بىر قانچە كۈن ئۆتكۈزۈپ ئورازبېك لۈيجاڭنى ئوس-
مانىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا ئىستىقلال جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلغان-
لىقىنى، مۇندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى-
نىڭ قۇرۇلىدىغانلىقىنى، بۇنىڭغا قارىتا ئوسمان سىجاڭنىڭ قان-
داق پىكرى بارلىقىنى سورايدۇ.

ئوسمان: بۇ توغرىدا مېنىڭ پىكرىم يوق. بىزنىڭ ئىن-
قىلاپ قىلىشتىن مەقسىدىمىزمۇ ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇشتىن ئى-
بارەت. لېكىن بۇ ھەركەتكە مېنى باشتىن - ئاخىر قاتناشتۇرمىدى،
خوتەن ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مەقسىدى، مېنى ئارىدىن
سىقىپ چىقىرىش، دىدى. ئورازبەك بۇ جەمئىيەتنىڭ مەقسىدىنى،
ئوسماننى چەتكە قاقمىغانلىقىنى چۈشەندۈردۇ.

بۇ چاغدا ئوسمان، مەن بۇنىڭغا قوشۇلىمەن، ھۆكۈمەت
باشلىقى كىم بولىدىكەن دەپ سورايدۇ. ئورازبېك ھازىرچە تېخى
ئېنىق ئەمەس، بەلكى خوجىنىياز ھاجىم 1 - باشلىق، ساۋۇت دا-
موللام 2 - باشلىق بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ. ئوسمان بۇنى ئاڭلاپ
ئويلىنىپ جاۋاپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئورازبېك ئوسماننىڭ ئالدىدىن قايتىپ كېلىپ داموللامغا
ئوسمان بىلەن بولغان سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىنى يەتكۈزىدۇ. دا-
موللام: ئوسمان سىجاڭ بىلەن يەنە سۆزلىشىمىز دەپ قويىدۇ.
شۇ كۈنلەردە، ئوسمان بىلەن ئورازبېكنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە
ياخشى ئەمەس ئىدى. سۆھبەتتىن كېيىن ئورازبېك لۈيجاڭ،
ئابدۇللا لۈيجاڭ، قوشمەت تۈەنجاڭلار 600 دەك ئەسكەر بىلەن
ئوسماندىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئىستىقلال جەمئىيىتىنى ھىمايە قىلى-
دىغانلىقلىرىنى بىلدۈرىشىدۇ. ئوسمان 300 دەك ئەسكەر
بىلەن ئۇنىڭغا قوشۇلماي چەتتە قېپقالىدۇ. ھاپىز لۈيجاڭ، كىچىك
ئاخۇن تۈەنجاڭلار ئاغزىدا ھەددەپ قويۇپ ئەمەلىيەتتە ھېچقايسى تەرەپ-

كه قوشۇلماي يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىشنى تۇرۇۋېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجىغا خەت يېزىپ، ساۋۇت داموللا. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىر بولۇۋېلىپ ئۆزلىرىنى خاپا قىلارمىكىن دەپ ئوتتۇرىدا گۇمان پەيدا قىلىدۇ. (مۇنداق خەتتىن بىر پارچىسى تۇتۇلۇپ قالغان) لېكىن ساۋۇت داموللا مۇنداق خەت يازغانلارنى جازالىمىدى. ئىنقىلاپ مەزگىلىدە مۇنداق ئەھۋاللار بولۇپ تۇرىدۇ دەپ قارىدى.

مەسىلەن: خوجىنىياز ھاجىم مافۇيەندىن يېڭىلىپ ئاقسۇغا چېكىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنى يەنىلا ئىنقىلاپنىڭ داھىسى دەپ تونۇپ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسلىكىگە؛ خوجىنىياز ھاجىمنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن ئېلى ھاجىمنى مالىيە نازىرلىقىغا، ئابدىكېرىم خاننى جۇمھۇرىيەتنىڭ باش كاتىپلىقىغا؛ ماخمۇت مۇھىتىنى ئەركان ھەربى رەئىسلىكىگە، يۇنۇسبېكنى ئىچكى ئىشلار نازىرلىقىغا سايلىدى. ساۋۇت داموللىنىڭ شۇ چاغدىكى مەقسىدى ئىلاج قىلىپ ھەربى، ھۆكۈمەت ۋە پۈتۈن خەلق ئاممىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ھۆكۈمەت ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئىدى.

كۆتۈلمىگەن مېھمان

33 - يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا قەشقەردە ھىندىستان تەرەپتىن كەلگەن ئەخمەت تەۋپىق دىگەن بىركىشى پەيدا بوپقالدى. ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە، تۈركىيە سولتانلىقىدا 1 - دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشقان بولۇپ، سۇلتان مەغلۇپ بولۇپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندا، ئۇ، ئىراققا قېچىپ كەتكەن. ئۇ قەشقەردە كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭنى ئاڭلاپ كەلگەن ئىكەن. ئۇنى ھۆكۈمەت

ماۋۇتخان بايۋەتچىنىڭ بېغىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇ، باغدىكى چاغدا، قەشقەردىكى نۇرغۇن ھەربى، مەمۇرى باشلىقلار ۋە بايلار كۆرۈشكىلى چىقىدۇ. كۆرۈشكىلى چىققان ئادەملەرگە: يېڭىشەر ئۇرۇشىنى بۇنداق ئۇزۇرۇشۇش بىلەن بىر تەرەپ قىلالمايسىلەر، ئەگەر ئەسكەرلەرنى ماڭا ئۆتكۈزۈپ بەرسە، قەشقەر يېڭىشەرنى بىر نەچچە كۈندىلا ئالالاتتىم دەيدۇ. ھەممە قەشقەر يېڭىشەرگە چىقىپ ئۇرۇشىۋاتقان ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ كىرىپ، ئوسمان سىجاڭنىڭ قېشىغا كىرىدۇ ھەممە ئوسمانغا: ماڭا «روخسەت بەرسىڭىز، ئەسكەرلەرنى باشقىدىن تەشكىللەپ، ھەربى مەشقىنى كۈچەيتىپ، كوماندىرلارغا قوماندانلىق قىلىش دەرسى ئۆتۈمەن، شۇنداق قىلىپ قەشقەر يېڭىشەرنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا بىرتەرەپ قىلىمەن» دەيدۇ. ئوسمان بۇنى ئاڭلاپ، ئويلىنىپ جاۋاپ بىرەي، دەپ قايتۇرىۋېتىدۇ. ساۋۇت داموللام، تەۋپىق ئەپەندىنىڭ بۇ سۆز-ھەركىتىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا خەت يېزىپ ئۇنىڭ ھەربى ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماي، مېھمان سۈپىتىنى ساقلاشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەخمەت تەۋپىق بىر ئاز جىمىققان بولىدۇ. لېكىن ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇلغاندا ئۇ يەنە ئۇنىڭغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇچاغدا ساۋۇت داموللام قەتئى رەت قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تەۋپىق ئەپەندىمۇ يوقاپ كېتىدۇ.

ئوسمان سىجاڭنىڭ 2-قېتىم تاققا چىقىپ كېتىشى

ئىستىقلال جەمىيىتى قۇرۇلۇپ نۇرغۇن ھۆكۈمەت ئىشلىرى شۇ جەمىيەت ئارقىلىق يۈرۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بىر قىسىم ئەسكەر باشلىقلىرى ئەسكەرلىرى

بىلەنلا ئىستىقلال جەمئىيىتىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكتىن، ئوسمان ئېلى ئۆزىنى چەتكە قېقىلىپ قالغاندەك ھېس قىلىپ بىر قىسىم گۇمان - ئەندىشىلەرگە بېرىلىپ، 33 - يىلى 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا كەلگەندە قول ئاستىدىكى 300 دەك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قىزىلۋۇيغا چىقىپ كېتىدۇ.

ئىستىقلال جەمئىيىتى يۈسۈپجان قۇر بېشى ۋە قوشمەتلەرنى 400 دەك ئەسكەر بىلەن ئوسماننى چاقىرىپ كېلىشكە چىقىرىدۇ ھەم ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت يازىدۇ، خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «ئوسمان سىجاڭغا سالام، ۋاقىپ بولساق، سىز ئۆزىڭىزچە ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق، قېيداپ تاققا چىقىپ كېتىپسىز، بەلكى بىر قىسىم يامان نىيەتلىك ئادەملەرنىڭ پىتنە - پاسات گەپ سۆزلىرىگە ئىشىنىپ كەتكەن بولۇشىڭىز مۇمكىن. جەمئىيىتىمىز مۇزاكىرە قىلىپ يۈسۈپجان بىلەن قوشمەتنى چىقاردى، شۇلار بىلەن بىرگە قايتىپ كىرىپ، ئۆز ئورنىڭىزدا ئولتۇرۇڭ، سىز ئىنقىلاپقا كۆپ تۆھپە قوشتىڭىز، ئۇنى ئۇنتۇپ قالغىنىمىز يوق. سىزگە ھېچقانداق دەخلى - تەرۇز قىلىنمايدۇ، بەلكى ھۆكۈمەتكە قاتناشتۇرۇلۇسىز. مەن (ساۋۇت داموللا) سىزنىڭ ھاياتىڭىزغا جەمئىيەت نامىدىن كاپالەتلىك قىلىمەن».

يۈسۈپجان، قوشمەتلەر ئەسكەرلىرىنى قىزىلۋۇيغا باشلاپ بېرىپ ساۋۇت داموللامنىڭ ئوسمانغا يازغان خېتىنى 2 كىشىدىن ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ئوسمان خەتنى كۆرۈپ 2 كۈندىن كېيىن جاۋاپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ۋەكىللەرنى قايتۇرىدۇ ھەمدە مۇداپىئەنى كۈچەيتىدۇ. 2 كۈنمۇ توشىدۇ. ئوسماندىن جاۋاپ بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپجان، قوشمەتلەر ئوسماننى قىستاپ مۇھاسىرە قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ، ئوسمان بۇنى كۆرۈپ ئۇلارغا قارىتا ئوق چىقىرىدۇ. ئوتتۇرىدا بىر ئاز ئۇرۇش-

مۇ بولدۇ. ئاخىرىسىدا يەنە 2 تەرەپ ۋەكىل چىقىرىپ سۆھ-
بەتلەشتى. ئوسمان ئۇلارغا: ئۆزىنىڭ قورال تاپشۇرمايدىغانلىغىنى،
يولنى ئېچىپ بەرسە ئەسكەرلەرنى ئېلىپ، قەشقەرگە ئۆز ئىخ-
تىيارى بىلەن كىرىدىغانلىغىنى، ئەگەر ساۋۇت داموللام قورالنى
تاپشۇر دېسە شۇ چاغدا قورال تاپشۇرىدىغانلىغىنى، بىلدۈردى.
شۇنىڭ بىلەن يولنى ئېچىپ بەردى. ئوسمان شۇ ماڭغانچە
ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ يۇمۇلاق شەھەر كولبېشىدىكى
ئۆز ئورنىغا ئورۇنلاشتى ھەمدە ساۋۇت دامولام بىلەن ۋەكىل
ئارقىلىق سۆزلەشتى. ساۋۇت دامولام: ئوسمانغا بىر قىسىم
ئەسكەرلىرىنى يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئورۇشىغا
قاتناشتۇرۇشنى، بىر قىسمىنى ئۆز يېنىدا ساقلاشنى
تاپشۇردى. ئۇمۇ دامولام ئىيتقاندەك قىلدى. لېكىن ئارىلىقتا
ئوسمان بىلەن ئورازبېك، قوشمەت، يۈسۈپجانلار ئوتتۇرىسىدىكى
كونا زىددىيەت كۆچىيىپ قالدى، بۇ چاغدا ئوسمان ئۆزىنىڭ
يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىگە قاتنىشىۋاتقان ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇۋال-
دى، بۇنى كۆرگەن ئورازبېك، قوشمەت، يۈسۈپجانلار ئىستىقلال
جەمىيىتىگە ئوسماننىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى ھەمدە ئوس-
ماننى مۇھاسىرىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن جە-
مىيەتنىڭ ماقۇللىغىنى ئالغان يۈسۈپجان 400 دەك ئەسكەر
بىلەن يۇمۇلاق شەھەر سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوسماننى مۇ-
ھاسىرىگە ئالدى. بۇ چاغدا زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ، ئۆزئارا
ئورۇشۇپ قالىدىغاندەكلا ۋەزىيەت يۈز بەردى.

ساۋۇت دامولام ئوسمان بىلەن ئورازبېك، يۈسۈپجانلار
ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ چوڭقۇرلىشىپ كېتىۋاتقانلىغىنى
سېزىپ، ئوسمانغا خەت يېزىپ، ئۇنى قورال، ئەسكەر-
لەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، دەم ئېلىشنى، ئۇنىڭ ھاياتى،

مال - مۈلكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى، بولمىسا، بۇ ئوتتۇ-
رىدىكى سۈركىلىشنىڭ چوڭىيىپ كېتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردۇ.
ئوسمان بۇ خەتنى كۆرۈپ، جەمىيەتنىڭ بىر ھەيئەت تەشكىل
قىلىپ ئەسكەر ۋە قورالنى ئۆتكۈزۈۋېلىشنى تەلەپ قىلدۇ،
شۇنىڭ بىلەن ئىستىقلال جەمىيىتى بىر ھەيئەت تەشكىل قىلىپ
ئۇنىڭ ئەسكەر ۋە قوراللىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇنى ئىبراھىم
ئوزۇڭنىڭ بېغىدا دەم ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇدۇ. شۇنىڭ بىلەن
ئوسماننىڭ ھەربى خىزمىتى ئاياقلىشىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھەربىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىر
ئاز پەسلەپ يېڭىشەر مۇھاسىرىسى كۈچەيتىلىدۇ. شۇ مەزگىلدە
ئىستىقلال جەمىيىتىنىڭ ئىختىيارىدا 6 لۇي، 12 تۇەن بولۇپ
ئومۇمى ئەسكەر سانى 3000 دەك ئىدى، ئۇنىڭدىن 2400 دەكى
يېڭىشەر مۇھاسىرىسىگە قاتنىشاتتى. يۇسۇپجاننىڭ قول ئاستىدىكى
400 دەك ئەسكەر قەشقەر كوناشەھەرنى مۇھاپىزەت قىلاتتى.
قەشقەر يېڭىشەردە ماجەنساڭنىڭ 2000 دەك ئەسكىرى بار ئىدى.

شۇ مەزگىلدە يەكەندىن چەرچەنگىچە بولغان 12 ناھىيىنى
خوتەن ئەمىرى مەمتىمىن ھەزرەت ئىدارە قىلاتتى. قەشقەر ۋە-
لايىتىگە قاراشلىق 9 ناھىيىنى شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمى-
يىتى ئىدارە قىلاتتى؛ ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق 9 ناھىيىنى
بايى سىجاڭ ئىدارە قىلاتتى. (كېيىنرەك ئاقسۇغا خوجىنىياز ھا-
جىم كەلدى). مۇشۇ 3 ۋىلايەتنىڭ ھەممىسى خوجىنىياز ھاجىمنى
ئىنقىلاپنىڭ يېتەكچىسى دەپ تونۇيتتى ھەم ھاجىمغا بەيئەت
قىلاتتى.

8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان يېڭىشەرنى مۇھاسىرە
قىلىش ئۇرۇشىدا ھېچقانداق نەتىجە كۆرۈلمىدى، ھەتتا ماجەن-
ساڭنىڭ ئەسكەرلىرى كۆپ - كۈندۈزدە يېزىلارغا چىقىپ دېخان-

لارنى بۇلاپ ـ تالاپ كېرىپ كېتىدىغان بولدى. بۇنى ئىستىقلال جەمىيىتى بىر تەرەپ قىلالمىدى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئاۋال قۇرۇلغان خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى ئىش باشقۇرۇش ئىدارىسى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمىيىتى دىگەن تەشكىلاتلار شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنىڭ دەسلەپكى تەييارلىق ئورگانلىرى ئىدى، بۇ ئورگانلار قەشقەر شەھرىدە بىر مەزگىل ھەربى ۋە خەلق ئارىسىدا خىزمەت ئىشلەپ يۈرۈپ ھەربىلەرنى ۋە بىرقىسىم كىشىلەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى، شۇنداقلا بۇ ئورگان ھۆكۈمەت ئورنىدا ھوقۇق يۈرگۈزۈپ، خىزمەتكە بەلگىلەش، خىزمەتتىن قالدۇرۇش، ھەربىلەرنى يۆتكەش، جازالاش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ ئاستا ـ ئاستا ئىلگىرى ئېلىپ، خەلق ئارىسىدا مەلۇم نوپۇز پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تەشكىلات جۇمھۇرىيەت قۇرۇشقا شەرت ـ شارائىت پىشىپ يېتىلدى، دەپ ھىساپلىسا كېرەك، 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جەمىيىتىنىڭ چوڭ يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا شۇ جەمىيەتنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى قاتناشقاندىن تاشقىرى خوتەندىن قاسىمجان ھاجىم، يېڭىساردىن مەن (قادىرھاجى) قاتارلىق 20 نەچچە كىشى قاتناشتۇق. بىر قانچە كۈنلۈك تالاش ـ تارتىشلاردىن كېيىن 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جەمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ دەسلەپكى جازىسى شەكىللەندى ھەم ئۇنىڭ باشلىقلىرى سايلاپ چىقىلدى (بىرقىسىملىرى ئۆزى بولمىغانلىقى ئۈ-

چۈن سىرتىدىن كۆرسىتىلدى).

جۇمھۇرىيەتنىڭ تەشكىلى قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىچە:

ھۆكۈمەت ئىسمى — شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى؛

دۆلەت بايرىقى — ئاي - يۇلتۇزلۇق كۆك بايراق؛

دۆلەت قانۇنى — قۇرئان كېرىم ئاساس قىلىنىدۇ.

دۆلەت بەلگىسى — 2 باش بۇغدايىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىنغان ئاي يۇلتۇز.

ھۆكۈمەتكە سايلىنىدىغانلارغا ھەر بىر ئادەم 16 ئادەم كۆرسىتىش. شۇنداق قىلىپ جۇمھۇرىيەتنىڭ رەھبەرلىكىگە سايلانغانلار:

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسلىكىگە:
خوجىنىياز ھاجىم (قۇمۇل)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ باش ۋەكىللىكىگە (زۇڭلى) ساۋۇت داموللا (ئاتۇش)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەدلىيە ۋەكىللىكىگە زىرىپ قارى ھاجىم (قەشقەر ئۆزبېك)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ خارجى ئىشلار ۋەكىللىكىگە قاسىمجان ھاجىم (خوتەندىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەكىللىكىگە يۇنۇسبېك (تۇرپاندىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ مالىيە ۋەكىللىكىگە ئېلى ھاجىم (ئاتۇشتىن)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ مائارىپ ۋەكىللىكىگە ئابدىكېرىمخان مەخسۇم (قەشقەر)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەھىيە ۋەكىللىكىگە ئابلاخان (ئۆزبېك)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەۋقاپ ۋە-
كىللىگىگە شەمشىددىن داموللا (ئاتۇشتىن)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى سودا ۋە يېزا
ئىگىلىك ۋەكىللىگىگە ئوبۇل ھەسەن ھاجىم (ئاتۇشتىن)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى دۆلەت مۇداپىئە
ۋەكىللىگىگە ئورازبېك (قىرغىز)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھەربى ئىشلار باش
رەئىسلىگىگە مەخمۇت مۇھىتى (تۇرپاندىن)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى باش ۋاكالەت،
باش كاتىپلىققا مەھەممەددىن ھاجىم (قەشقەردىن)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھەربى تەمىنات
(ئارقا سەپ) سۇلتانبېك (ئۆزبېك)
شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى مەركىزدي قوماندان-
لىق ئىشتاۋىغا يۇسۇپجان (ئۆزبېك)
قاتارلىق 16 ئادەم سايلاندى.

33 - يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ماھى رەجەپنىڭ
21 - كۈنى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغان-
لىغى ھەم ئۇنىڭ تەركىۋى چوڭ يىغىن ئېچىلىپ ئېلان
قىلىندى.

قەشقەر تۈمەن دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدە ناھايىتى
كەڭ كەتكەن بىر تۈزلەڭلىك بولۇپ، شۇ ئورۇنغا سەھنە راس-
لاندى. پەيشەنبە قەشقەر شەھرىنىڭ بازار كۈنى بولۇپ، شۇ
كۈنى يېزىلاردىن ناھايىتى كۆپ ئادەم كىرگەن ئىدى. پۈتۈن
مەيدان ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغان ئىدى. يىغىن مەيدانىنىڭ
4 ئەتراپى، مەكتەپ، دۇكان، كوچا دوقمۇشلىرىغا شەرقىي تۈركىس-
تان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاي يۇلتۇزلۇق كۆك بايرىغى ئې-

سلغان ئىدى. پۈتۈن مەيدان ھەربى، خەلق ۋە ئوقۇ-غۇچىلار بىلەن تولغان ئىدى.

سائەت 11 لەردە ساۋۇت داموللام باشلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىن مەيدانىغا كىرىپ كەلگەندە، خەلق كۆتەرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن: ئامىن، ئامىن، دەپ تۇۋلاپ ئۇلارغا تەنتەنە قىلىشتى. يىغىن باشلىنىشتىن بۇرۇن 41 پاي ھۆرمەت توپى ئېتىلدى. شەمشىدىن داموللا يىغىننىڭ ئېچىلغان-لىقىنى ئېلان قىلدى ھەمدە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇم-ھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى، ئۇنىڭ ھۆكۈمەت تەركىۋىنى ئېلان قىلدى. بۇ چاغدا پۈتۈن مەيدان «ئامىن» دىگەن ئاۋاز بىلەن تولدى. ئاندىن باش ۋەكىل (باش ۋەزىر) ساۋۇت داموللام شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ يۈرگۈزىدىغان ئىچكى، تاشقى سىياسىتى، ئۇنىڭ كەلگۈسى نىشانىسى ئۈستىدە ئۇزۇن نۇتۇق سۆزلىدى.

يىغىن سائەت 1 لەردە ئاخىرلىشىپ ساۋۇت داموللام باشچىلىقىدا پۈتۈن ھەربى ۋە خەلق ھېيتكارغا قاراپ (نامايىش قىلىپ) ماڭدى.

ساۋۇت داموللام ھېيتكاردا توپلانغان جامائەتكە يەنە سۆز قىلدى. سۆزىنىڭ ئاخىردا شەھەر ياشلىرىنى پىدائى بولۇشقا يېگىمشەرنى ئازات قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا چاقىردى.

شۇ كۈنى يىغىندىن كېيىنلا ئاقسۇدىكى خوجىنىياز ھاجىم-غا، خوتەندىكى مەمتىمىن ھەزرەتكە، قەشقەردە شەرقىي تۈركىس-تان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى، ھۆكۈمەتنىڭ شەكلى، بايرىقى، قانۇنى، دۆلەت بەلگىسى، ھۆكۈمەتنىڭ تەشكى-لى ئاپاراتى، سايلام نەتىجىسىنى مەلۇم قىلىپ خەت يېزىلدى. ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنمۇ ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلى ۋە ئە-

سىملىكلەر توغرىسىدا خوجىنىياز ھاجىمدىن پىكىر ئېلىنغان، ھاجىمۇ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

خوجىنىياز ھاجىم، مەمتىمىن ھەزرەتلەردىن ھۆكۈمەتكە قوشۇلىدىغانلىقى توغرىسىدا جاۋاپمۇ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ 4 ۋىلايەت شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلدى. ھەمدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ دۆلەت بايرىقىنى چىقاردى (ئاقسۇ قانداق قىلدى، ئۇنى بىلەلمىدىم).

يىغىننىڭ 2 - كۈنى يەنى 33 - يىلى 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى پۈتۈن ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكىلەر يىغىلىپ ھەر بىر مەھكىمىنىڭ ئورنىنى ۋە قىلىدىغان خىزمەتلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى.

باش ۋەكىلىنىڭ ئورنى — ۋالى مەھكىمىسى

ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ ئورنى — ۋالى مەھكىمىسىدىكى باغ.

خارجى ئىشلار مەھكىمىسى — ۋالى مەھكىمىسىدىكى باغ.

ئەدلىيە مەھكىمىسى — كۆڭگا (قۇم دەرۋازا)

مالىيە نازارىتى — كونا مالىيە ئىدارىسى

مائارىپ نازارىتى — ئۆستەڭ بويىدىكى 2 قەۋەتلىك بىنا.

ئەۋقاپ مەھكىمىسى — قۇم دەرۋازىسىدىكى كونا فۇلخانا.

سەھىيە نازارىتى — يارباغ رىدىكى دوختۇرخانا.

ھەربى نازارەت — يۇمۇلاق شەر كۆلبېشىدىكى سېپىل.

سودا - يېزا ئىگىلىك مەھكىمىسى — ياۋاغدىكى ساپىسېنتورگ ئورنى.

ھەربى تەمىنات ئىدارىسى — ياۋاغدىكى ساپىسېنتورگ ئورنى.

ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئىدارە شۇ كۈندىن تار-

تىپ يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئورۇنلارغا كۆچۈپ ئىش باشلىدى. ئەۋقاپ نازارىتى مازار، يول، كۆۋرۈك ۋەخپىلىرىنىڭ ئىجارە ئاشلىقلىرىنى يىغىپ دارىلئاجىز قۇرۇپ، ئاجىز، يېتىم، ئەگەچاقىسىزلار، تول خوتۇن، قېرىلارنى ۋە بالىلارنى يىغىپ ئۇلارنىڭ هالىدىن خەۋەر ئېلىش، تەربىيىلەش ئىشىنى باشلىۋەتتى.

سودا نازارىتى — چەتئەل بىلەن سودا قىلىدىغان سودىگەرلەردىن 3% باج ئېلىشنى، چەتكە چىقىرىدىغان ماللارنى تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈشنى، سىرتتىن كەلتۈرىدىغان ماللارنى هۆكۈمەتنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈشنى بەلگىلىدى. بۇ ئىشلارغا باۋۇدۇن باينىڭ بوغالتىرى مۇختەر دىگەن كىشى قويۇلدى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن نەشرىيات ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭغا قۇتلۇق هاجى (قۇتلۇق شەۋقى) مەسئۇل قىلىندى. نەشرىياتقا لازىملىق باسما ماشىنىلىرى شىۋېت كونسۇلخانىسىدىن ئارىيەت ئېلىندى. هەرپ تىزىدىغان ئادەملەر تەربىيىلەندى. شۇنداق قىلىپ 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (33 - يىلى) دىن باشلاپ هەپتىدە بىر قېتىم گېزىت چىقىرىش يولغا قويۇلدى. گېزىتنىڭ ئىسمى «شەرقىي تۈركىستان هەپتىلىك گېزىتى» بولدى. 12 - ئايدا «ئىستىقلال» دىگەن ئايلىق ژورنال چىقىرىلدى. بۇ ژورنالغا: (1 - سانىدا) شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەشكىلىي ئاپاراتى، ئىسمىلىگى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ۋە مەقسىدى، نىزامنامىسى بېسىلدى (شۇ كۈنگە قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىدە ژورنال يوق ئىدى).

جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن تۈركىيە هۆكۈمىتى، مۇستاپا كامال، مەخمۇت نادىم ئىسىملىك 2 دوختۇرنى هۆكۈمەتنىڭ ساقلىقنى ساقلاش خىزمىتىگە ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى.

33 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاياقلىرىدا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئۈستۈن ئاتۇشلۇق ئابدۇقادىر ھاجىم ئالتۇن چىش دىگەننى دوختۇر مۇستاپاغا قوشۇپ ھىندىستانغا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى ھىندىستان رادىيوسىدا دۇنياغا ئېلان قىلىشقا ئەۋەتتى. (شۇ چاغدا ھىندىستان رادىيوسىدا ھەم بىر قانچە گېزىتتە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر ھەم ماقالىلار ئېلان قىلىنغان.)

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنى 1933 ـ يىلى 12 ـ ئايلاردا قەغەز پۇل ۋە مىس پۇل چىقىرىشنى يولغا قويدى. كونا ھۆكۈمەت پۇلى تەڭ قىممەتتە يېڭى پۇلغا ئالماشتۇرۇپ بېرىلدى. يېڭى قەغەز پۇلنىڭ رەڭگى ئاق بولغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنى «ئاق تىزا» دەپ ئاتاشتى. خەلق ئارىسىدا بۇ پۇل تەڭگە پۇل بىلەن تەڭ قىممەتتە خەجلەندى. (بىر سەر قەغەز پۇلغا بىر سەر كۈمۈش تەڭگە تېگىشىپ بېرىلەتتى).

شامەنسۇرنىڭ يەكەندىن يېڭىسارغا 2 ـ قېتىم كېلىشى

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شامەنسۇر 5 ـ 6 يۈزدەك ئەسكەر بىلەن يېڭىسارغا كەلدى. مەن شۇ چاغدا يېڭىساردا ھاكىم ئىدىم.

مەن يېڭىسارنىڭ قايىراق دىگەن يېرىگە تۇشكۈن راسلاپ شۇ يەرگە ئىستىقبالغا چىقتىم. ئۇ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاي ـ يۇلتۇزلۇق كۆك بايرىقىنى كۆتىرىپ كەلگەن ئىكەن. لېكىن ئۆزى ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ ئالدىغا ئىنناپە-

تەھنا سۇرىسى يېزىلغان يېشىل بايراقنى ئېسىپ قويۇپتۇ. مەن
ئۇنىڭدىن بۇ نىمە قىلغانلىرى دەپ سورىسام، جانابى روسۇلىللا
يېشىل بايراق ئىشلەتكەن دىدى.

شامەنسۇر بىلەن مەن بىر كېچە پاراڭلاشتىم. ئۇ،
مۇشۇ 2 يىل ئىچىدە بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ۋە ئۆزىنىڭ
كۆز قارىشىنى سۆزلەپ بەردى. مەنمۇ شەرقىي تۈركىستان ئىس-
لام جۇمھۇرىيىتىنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە قىلىنغان بىر قاتار ئىس-
لاھاتلارنى سۆزلەپ بەردىم. مەسىلەن: كونا غەللە - پاراق دەپتەر-
لىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇيغۇر يېزىغىدا يېڭى غەللە - پا-
راق دەپتىرى ۋە تالونىنى تۈزۈپ چىقتۇق. پاراق ئېلىشتىن بۇ-
رۇن ھەر بىر يۇرتتىن ۋەكىل چاقىرىپ، پاراق ئېلىش قائىدى-
لىرىنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتتۇق شۇنداقلا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان
ئۇشرەنىڭ يېرىمىنى پاراققا ھىساپ قىلىپ ئېلىپ، غەللە - پا-
راقنىڭ يېرىمىنى قىسقارتىۋەتتۇق. ئاندىن، غەللە - پاراق يېغى-
دىغان دىۋان بېگىنى ھەر بىر يۇرت سايلاپ چېقىشنى يولغا
قويدۇق، شۇنداقلا ناھىيە بويىچە ھەر ساھەدىن تەركىپ تاپ-
قان 15 كىشىلىك غەللە - پاراق ئېلىشقا نازارەت قىلىش ھەي-
ئىتى تەشكىل قىلدۇق. ئۇلار 3 دىن بۆلۈنۈپ يېزىلارغا بېرىپ
غەللە - پاراق ئېلىشقا نازارەت قىلىپ ماڭدى.

2 - سى مائارىپ - ئاقارتىش ئىشىنى يولغا قويدۇق. ناھىيە
بازىرىدا بىر يېڭى مەكتەپ ئېچىپ، ئۇنىڭغا 100 دەك بالا قو-
بۇل قىلىپ، يېڭىچە ئوقۇش تۈزۈمىنى ئورناتتۇق، بۇلارنى ئاڭ-
لاپ شامەنسۇر رازى بولغانلىغىنى بىلدۈردى. ئەتىسى شامەن-
سۇر قەشقەر يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىغا يۈرۈپ
كەتتى. ئۇ، ئالدىدا 100 دەك ئەسكەرنى ماڭدۇرغان ئىكەن.
ئۇلار يېڭىشەر ئەتراپىغا يېتىپ بارغاندا قەشقەر يېڭىشەردىكى

ماجەنساڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، 300 دەك ئەسكەرىنى ئۇرۇش-
قا چىقىرىدۇ. ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇپ، شامەنسۇرنىڭ ئەسكەر-
لىرى يېڭىلىپ، يېڭىسارنىڭ سىيىتلە دىگەن يېرىگە چېكىنىپ
كېلىدۇ، بۇ 33 - يىلى 12 - ئاي ئىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپ-
قان شامەنسۇر يېڭىسارنى تاشلاپ قىزىلغا چېكىنىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن شامەنسۇر ياپچاندىكى ئەسكەرلىرىنى چاقىرتىپ، 200 دەك
ئەسكەرنى يېڭىساردا قالدۇرۇپ، ئۆزى يەكەنگە قايتىدۇ، ئارقى-
دىن يەكەندىن نۇرمەھەممەت ئەمىر ساھىپنى قوراللىق - قورال-
سىز بولۇپ 500 دەك ئەسكەر بىلەن يېڭىساردا تۇرۇشقا
ئەۋەتىدۇ.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى

خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئۆز قىسىم-
لىرىنى رەتكە سالدى. بۇ جەرياندا ئۈچتۇرپان قارا قول ئارقى-
لىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاقسۇدىن توپلانغان 80 مىڭ قوي
بەدىلىگە مىڭ تال بەش ئاتار مىلتىق ئالدى. بۇ قوراللارنى
قىسىملارغا تەقسىم قىلىپ بەردى. شۇ كۈنلەردە ماجۇڭيىڭ قىسىم-
لىرى كۇچاردىن چىقىپ ئاقسۇغا كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنى توساش ئۈ-
چۈن پۈتۈن قىسىملار قارا يۇلغۇنغا توپلىنىپ، بىر مەيدان جەڭ
قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ئاقسۇدىكى باي سىجاڭغا ئوق تەگدى، خوتەن
قىسىملىرى نۇرغۇن چىقىمغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش ئۇ-
زۇن داۋام قىلالماي ھاجىم تەرەپ چېكىندى. خوجىنىياز ھاجى
چېكىنىپ ئۈچتۇرپانغا كېلىپ قاخشال يولى ئارقىلىق قەشقەرگە
كەتتى. ساۋۇت داموللام ئاتۇشقا چىقىپ ھاجىمنى قارشى ئالدى.
خوجىنىياز ھاجى 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

ئاتۇشنىڭ قەشقەرگە كىردى. پۈتۈن ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە شەھەر
ئاھالىسى ناغرا - سۇنايلارنى چېلىپ ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى.
چۈنكى ھاجىمنىڭ نامىنى ئاڭلىغان پۈتۈن خەلق ئۆزىنى كۆرۈشنى
كۆپ ئارزۇ قىلاتتى.

خوجىنىياز ھاجىمغا خوجاچوڭنىڭ قۇملىغى دىگەن يەرگە
تۈشكۈن (چاجاڭ) راسلانغان بولۇپ، شۇ يەردىن شەھەرگىچە بول-
غان ئارىلىقتا يولنىڭ ئىككى قاسنىغىغا پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى سەپ
تارتىپ تۇراتتى. خوجىنىياز ھاجىم باشلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئۇنىڭ-
دىن كېيىن ئەسكەرلەر يولدىن ئۆتكەندە، ئاھالىلار «ئامىن، ئامىن»
دەپ توۋلاپ ئۇلارغا نۇسرەت تىلەشتى. خوجىنىياز ھاجىم قەش-
قەردە ئىككى كۈن ئارام ئالغاندىن كېيىن، ماخمۇت مۇھىتى پۈ-
تۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىغا
چىقىپ كەتتى. خوجىنىياز ھاجىم ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەل-
گەن 1300 ئەسكەردىن 300نى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزىتىدە قالدۇرۇپ
1000 ئەسكەرنى يېڭىشەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا چىقاردى. ئۇلارنىڭ
قولىدىكى پىلىموت - مىلتىقلار يېڭى بولۇپ ھەممىسى سوۋېت قو-
راللىرى ئىدى. ماخمۇت مۇھىتى يېڭىشەرگە چىقىپ مۇھاسىرە
ئۇرۇشىنى غەلىبىلىك ئېلىپ باردى. سېپىلگە خېلى يېقىنلاپ قال-
غان ئىكەن. مېنى ساۋۇت داموللام قوي، قەن - گېزەك قاتارلىق
بۇيۇملار بىلەن ماخمۇت مۇھىتىدىن ھال سوراپ كىرىشكە چىقار-
دى. چىقسام ماخمۇت مۇھىتى ئۆزىنىڭ چېدىرىدا ئىكەن، بىزنى
قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئۇرۇش ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى. ھەم ساۋۇت
داموللامغا رەھمەت ئېيتتى.

روزى ھېيت كۈنى ماخمۇت سىجاڭ باشلىق لۈيجاڭلار قەش-
قەر شەھرىگە روزى ھېيت نامىزىنى ئوقۇپ قايتىشقا چاقىرىلدى.
نامازدىن كېيىن، ساۋۇت داموللام ئامىمغا نۇتۇق سۆزلەپ، پۈتۈن

خەلقنى يېڭىشەر ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىشكە چاقىردى. خەلق ئارقا - ئارقىدىن ئامىن دەپ ئۈنلۈك توۋلاپ، داموللامنىڭ چاقىرىغىغا ئاۋاز قوشىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى،

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىدىن سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ۋەكىل بارغانلىقى

1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاياقلىرى ئىدى. شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى بىر ھەيئەت تەشكىللەپ ئۇلارنى تاشكەنتكە ئەۋەتتى. ھەيئەت باشلىقى موسۇل ھاجىم (مەخمۇت سىجاڭنىڭ ئاكىسى) مۇئاۋىنى ئەمەت پاختا. ئەزالىرى قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھەدىن 3 كىشى (ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن) قاتارلىق بەش كىشى ئىدى. بۇ ھەيئەتنىڭ مەقسىدى:

(1) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىش.

(2) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال سېتىۋېلىش؛

(3) سودا توختىمى ئىمزالاش.

سوۋېت ھۆكۈمىتىگە يېزىلغان خەتكە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەزلۇم مىللەتلەرنىڭ ئىنقىلاۋىغا خالىسانە ياردەم بېرىمىز دىگەن ئىبارىلىرى كىرگۈزۈلگەن ئىدى. ھەم بۇ ھەقتە خوتەنگە مالىيە نازىرى ئېلى ھاجىم، كۇچارلىق سادىق ھاجىم (خوجىنياز ھاجىمنىڭ قېيىنى ئاتىسى) ئەۋەتىلىپ مەتتىمىن ھەزرەتلەر خەۋەردار قىلىندى ھەم قورال سېتىۋېلىشقا 500 سەر ئالتۇن بېرىش تەلەپ قىلىندى، (بۇنىڭغا 300 سەر ئالتۇن بېرىپتۇ)،

مافۇيەنگە قارشى ئەسكەر چىقىرىش ۋە خوجىنىياز هاجىمنىڭ شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشى ۋە شەھەردىكى قىرغىنچىلىق

خوجىنىياز هاجىم قەشقەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا مافۇيەن قىسىملىرىنىڭ ئاقسۇدا بىر مەزگىل تەييارلىق قىلىپ قەشقەرگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر كەلدى. قەشقەر تەرەپ كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭنىڭ قولىدىكى ئابدىرىشىت لىيەنجاڭنى مافۇيەن ئەسكەرلىرىنى توسۇش ئۈچۈن مارالۋېشىغا ئەۋەتتى. ئابدىرىشىت لىيەنجاڭ مارالۋېشى تۇمشۇققا بېرىپلا مافۇيەنگە تەسلىم بولۇپ، ئۇنىڭ قوشۇنىغا ئۆتۈپ كەتتى.

ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى يېڭىساردا تۇرۇۋاتقان ئىمىر ساھىپنى 300 ئەسكەر بىلەن مارالۋېشىغا ئەۋەتتى. ئۇلار مارالۋېشىغا بېرىپ مافۇيەن قىسىملىرى بىلەن بىر مەيدان قاتتىق جەڭ قىلدى. نەتىجىدە تەڭ كېلەلمەي تۇڭگان مازار، ئۆدەكلىك ئارقىلىق چېكىنىپ پەيزىۋاتقا كەلدى. ئىمىر ساھىپ — نۇر مۇھەممەتنىڭ نۇرغۇن ئادىمى ئۇرۇشتا ئۆلدى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە خوجىنىياز هاجى ئىمىر نۇرمۇھەممەتكە ئۆزى ياردەم بېرىدىغان بولۇپ يولغا چىقتى. (بۇ چاغدا ئىمىر ساھىپ پەيزىۋاتتا بىر مەيدان ئۇرۇش قىلىپ، ۋاقتىدا ياردەم كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن يېڭىسارغا كەتكەن ئىدى) خوجىنىياز هاجى ئۆز يېنىدىكى 300 چە ئەسكەرنى ئېلىپ، «بۇ لومودىلەرنىڭ ئەدەۋىنى ئۆزەم بەرمىسەم بولمايدۇ» دەپ چوكانيارغا كەلدى. بۇ 1934 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئىدى. خوجىنىياز هاجى شەھەردىن چىقىپ يېڭى ئۆستەڭ بىلەن

ئاقاشقا يەتكەندە، يۈز ئادەمنى ئۆز يېنىدا قالدۇرۇپ قالغان 200 ئەسكەرنى چوكانيارغا ئەۋەتتى، ئۇلار چوكانيارغا بېرىپ يولنىڭ ئىككى قاسنىقىغا بۆكتۈرمە بولۇپ چوڭ يول بىلەن كەلگەن مافۇيەن قىسىملىرىغا قاتتىق زەربە بەردى، لېكىن مافۇيەن قىسىملىرى سان، جەھەتتە كۆپ بولغاچقا ئۇرۇشتا ئۈستۈنلۈكنى ئالدى. خوجنىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى چېكىندى. مافۇيەن قىسىملىرى چوڭ يول بىلەن ماڭغانچە ئۇدۇل يېڭىشەرگە كىرىپ ماجەنساڭ قىسىملىرى بىلەن قوشۇلدى، خوجنىياز ھاجى چېكىنگەن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭى ئۆستەڭگە كەلگەندە يېڭىشەر مۇھاسىرىسىنى بوشۇتۇش توغرىسىدا مامۇت سىجاڭغا خەت ئەۋەتتى. ھەمدە ساۋۇت داموللا باشلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى يارباققا چاقىرىپ: «مافۇيەن قىسىملىرىنى ئۇرۇش قىلىپ يەڭگىلى بولمىدى. شۇڭا مۇھاسىرىنى بوشۇتۇپ شەھەر سىرتىدا ئەسكەرلەرنى قايتا تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن چەتنەپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىڭلار. ئۇنداق قىلمىغاندا شەھەردە ئادەم كۆپ قىيىنچىلىق بولۇپ كېتىشى مۇمكىن» دەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ساۋۇت داموللا ھۆكۈمەت ئورگىنىنى يېڭىسارغا كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ.

ھەممىنىڭ ئالدىدا مامۇت سىجاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭىسارغا كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن خوجنىياز ھاجى يولغا چىقىدۇ، ئورازبەك ئەسكەرلىرى بىلەن سەمەن مۇچتا، زەيدىن كارۋان، كىچىك ئاخۇنلار دۆلەتباغ قورغان تەرەپتە، يۇسۇپجان قۇر بېشى 300 ئەسكەر بىلەن توققۇزاقتا تۇرىدىغان بولىدۇ. ئىشلار مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئەزالىرى يېڭىسارغا بارساق خوجنىياز ھاجى بىلەن مامۇت سىجاڭلار پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭىساردا توختىماي يەكەنگە كېتىپتۇ. يېڭىساردا پەقەتلا ئىمىر ساھىپ 200دەك ئەسكىرى بىلەن قالغان ئىكەن.

خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا بارغىچە بولغان ۋەقەلەر

خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا كېتىۋېتىپ ئاتۇشقا يېتىپ بارغاندا، قەشقەر كونىشەھەردىكى مافۇيەننىڭ ئەسكەرلىرى كەينىدىن قوغلايدۇ. ئۇ، كاتايلاقنىڭ باچاك دىگەن يېرىدە مافۇيەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ ـ دە، ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجى چېكىنىپ باچاك بىلەن ئاغۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا چىقىپ، ئۇ يەردىن بوغۇز بىلەن كۆكتام دىگەن يەرگە بارغاندا، مافويەن ئەسكەرلىرى يەنە يېتىشىۋېلىپ، تەڭگەتار تېغىدا ئۇرۇشىدۇ، بۇ چاغدا، خوجىنىياز ھاجى تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، شىراقلىق مىلتىق بىلەن مافۇيەن ئەسكەرلىرىنى بىر ـ بىرلەپ دۇمۇلىتىپ، ئاخىرى ئۇلارنى چېكىندۈرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، خوجىنىياز ھاجى تېرەك، قىزىلبوي، ئۇلۇغچات ئارقىلىق سىمخانىغا يېتىپ بارىدۇ. مافۇيەن ئەسكەرلىرى ئاتۇشقا قايتىپ كېلىپ ساۋۇت داموللام ۋە ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، بالا ـ چاقىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىۋاتقاندا، قەشقەر كونىشەھەردىن ئۇلارنى چاقىرغىلى ئادەم كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مافۇيەن ئەسكەرلىرى ناھايىتى تېز قايتىدۇ.

شەھەردىكى قىرغىنچىلىق

قەشقەر كونىشەھەردىكى مافۇيەن ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ ئاتۇشقا كەتكەندىن كېيىن، ئوپال، تاشمىلىقتىكى يۈسۈپجان قورېشى قەشقەر كونىشەھەردە ئازغىنە

ئادەم قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، 300 ئەسكەر بىلەن شەھەرگە باس-
تۇرۇپ كىرىدۇ، مافۇيەن ئەسكەرلىرى تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن قات-
تىق زەربىگە ئۇچراپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇ ئارىلىقتا
يۈسۈپجان قەشقەر شەھىرىنىڭ يېرىمىنى ئىگەللەيدۇ، بۇچاغدا
قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭ (مازىخۇي) بۇنىڭدىن خەۋەر تې-
پىپ، مىڭدەك ئەسكەر ئەۋەتىپ مافۇيەن قىسىملىرىغا ياردەملە-
شىپ يۈسۈپجان بىلەن ئۇرۇشىدۇ. شەھەردە قاتتىق ئۇرۇش
بولىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئاتۇشقا كەتكەن مافۇيەننىڭ 300 دەك
ئەسكىرىمۇ قايتىپ كېلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. يۈسۈپجانلارغا
باشقا تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەم بولمىغانلىقتىن شەھەرنى
تاشلاپ چېكىنىپ چىقىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە قەشقەر شەھىرى
پۈتۈنلەي ماجەنساڭ بىلەن مافۇيەننىڭ قولىغا قالىدۇ. شەھەردە
قىرغىنچىلىق بولىدۇ. بۇ قىرغىنچىلىقنىڭ تەپسىلى ئەھۋالى
تۆۋەندىكىچە:

34 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى مافۇيەن قىسىملىرى
ئۈزىچىلا ئەسكەر تارتىپ ئاتۇشقا ماڭىدۇ. كونىشەھەردە ئازغىنە
ئەسكەر قالغان ئىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان يۈسۈپجان
قۇر بېشىنىڭ قوچقارباي دېگەن ئادىمى ئۆز بېشىمچىلىق
قىلىپ 100 دەك ئادىمى بىلەن شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇ-
رۇش قىلدى، بۇنىڭغا بىر مۇنچە خەلق ئامىن مەدەت بېرىشتى.
مافۇيەن بەشكېرەم ئاغزىدىكى ئۈزۈن سايغا يەتكەندە، ئۇنىڭ
كەينىدىن بىر چاپارمەن كېلىپ شەھەر ئەھۋالىدىن خەۋەر يەت-
كۈزىدۇ. ئۇ دەرھال شەھەرگە قايتىدۇ. شەھەر ئىچىدە قوچقار
باي باشچىلىقىدىكى پىدائىلار شەھەر ئىچىدىكى مافۇيەننىڭ
بىرىگادا شتاۋىنى ئىشغال قىلىپ داۋتەي يامۇلىغا ھۇجۇم قى-
لىۋاتقاندا مافۇيەن باستۇرۇپ كېلىدۇ. يېڭىشەھەردىكى چولاق

زىخۇيمۇ مىڭدەك ئادەم ئەۋەتىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدۇ. شۇ-نىڭ بىلەن ئۇلار قوچقارباي باشچىلىقىدىكى پىدائىلارنى مەغلۇپ قىلىپ شەھەرنى قايتا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئوچۇق ھەربى ھالەت ئېلان قىلىپ قىرغىن (چاپ - چاپ) قىلدۇ. بۇ ئۇچكۈن-لۈك قىرغىندا 4 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلدۇ.

ئەركەشتامدىكى سۆھبەت

مەن ساۋۇت داموللامنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى 2 ئەسكەر بىلەن سىمخانىغا بېرىپ خوجىنىيازھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ، ساۋۇت داموللامنىڭ يازغان خېتىنى، ۋە ئاغ-زاكى سۆزىنى ئەگەر (سۆھبەتتە قورال ھەل بولۇپ قالسا، ئالتۇن دىسە ئالتۇن، باشقا قانداق نەرسە دىسە شۇنى دەرھال ئەۋەتىپ بېرىمىز دىگەن سۆزىنى) يەتكۈزدۈم، ئۇ خەتنى كۆرۈپ خۇ-شال بولدى، يۈسۈپجاننىڭ ئۆزبېشىمچىلىق بىلەن شەھەرگە باس-تۇرۇپ كىرىپ، قىرغىنچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەپچى بول-غانلىقىغا ئېچىندى،

مەن بارغىچە خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتام سۆھبىتىنى تې-خى ئۆتكۈزەلمىگەن ئىكەن. ئەۋەتىلگەن خەتكە ئۇ تەرەپتىن تېخى جاۋاپ كەلمىگەن ئىكەن. شۇڭا مەن بېرىپ ئەتىسى (3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) مېنى خەت بىلەن ئەركەشتامغا ئەۋەتتى مەن ئەركەشتامدىكى سوۋېت قاراۋۇللىق ئورنىغا بېرىپ، ناچا-لنىك بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغانلىقىمنى ئېيتتۇم، تېلېفوندا سوراپ، مېنى ناچالنىكنىڭ ئىشخانىسىغا باشلاپ قويدى، مەن ناچالنىككە خوجىنىيازھاجىنىڭ خېتىنى بەردىم. ئۇنى بىر قىرغىز كىشى تەرجىمە قىلىپ بەردى، ناچالنىك تاشكەنتتىن سوراپ جاۋاپ

بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە شۇ ھامان تېلېفوندا سۆزلىشىپ، ماڭا مۇنداق دېدى: «ھازىر سىلەرگە قورال سېتىپ بېرەلمەيمىز شۇنىڭ ئۈچۈن بىرمەزگىل كۈتۈپ تۇرۇڭلار، خوجىنىياز ھاجىغا ئۈرۈمچى تەرەپتىن ياردەمگە ئادەم كېلىدۇ، شۇلارنى ساقلاپ تۇرۇڭلار، سىلەرنىڭ قەشقەردىن تاشكەنتكە ئەۋەتكەن ۋەكىللىرىڭلار يېقىندا قايتىپ كېلىدۇ، قالغان گەپنى شۇلاردىن ئاڭلاڭلار...»

مەن بۇ جاۋاپنى ئېلىپ، ئەركەشتامدىن سىمخانىغا قايتتىم.

3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى تاشكەنتكە كەتكەن موسول ھاجى، ئەمەت پاختا باشچىلىقىدىكى 5 كىشىلىك ۋەكىللەر قايتىپ كېلىپ، سىمخانىغا چۈشتى. ئۇلارنى خوجىنىيازھاجى بار ئۆيگە چۈشۈرۈپ، مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈشتى، سۆھبەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق بولغان: «خوجىنىياز ھاجى، ساۋۇت داموللا باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىرىنى قولغا ئېلىپ ئاقسۇغا قايتسۇن، بىزنىڭ ياردىمىمىز شۇ يەردىن بولىدۇ. ئاندىن بىز جىمىساردا بەرگەن ۋەدىمىزگە ئەمەل قىلالايمىز».

ئەركەشتامدىن قايتىش

تاشكەنتكە ئەۋەتكەن ۋەكىللىرىمىز ھەم خوجىنىياز ھاجى بىرلىكتە 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سىمخانىدىن قايتتۇق. بىز ئوپالغا كەلگەن چېغىمىزدا، يۈسۈپجان قۇربېشى 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ماجەنساڭنىڭ يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى، ئەمىر نۇر مەھەممەتنىڭ بەرداشلىق بېرەلمەي، دەرۋازىنى تاقاپ، سېپىلنىڭ ئىچىگە كىرىۋالغانلىقىنى، شۇ ئارىلىقتا ماھمۇت سىجاڭ

بىلـەن شا مەنسۇر يېڭىسارغـا كېلىپ، مـاجەنساڭ ئەسكەرلىرىنى قورشىۋېلىپ، ئۇلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇۋاتقاندا، شامـەنسۇرغا ئوق تەككەنلىكىنى، خوتـەن ئـەسكەرلىرى ئـۇرۇشتىن تـوختاپ، ئۇنى كۆتىرىپ، ئـۇرۇش مـەيـدانىدىن چىكىنىپ چىقـقانـلىقىنى، ساۋۇت داموللامنىڭ بۇ ئەھۋالنى ئـاڭلاپ، كېچىلەپ ئـوپالـدىن يېڭىسارغا يۈرۈپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى. ساۋۇت داموللام ئوپالغا ئەھۋال ئىگەللەش ئۈچۈن كـەلگەن ئىكەن. بىزمۇ ئوپالدا توختىماي، يېڭىسارغا كەلسەك ئۇرۇش بولۇۋېتىپتۇ. خوجىنىيازھاجى كېلىپلا مامـۇت سىجاڭ بىلـەن بىر سائـەتتەك سۆزلـەشكەنـدىن كېيىن (نىمە توغرۇلۇق سۆزلەشتى، ئۇنى بىلمىدۇق) شۇ كـۈنى يەنى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كـۈنى يەنە يـەكـەنگە يـۈرۈپ كـەتتۇق. مامۇت سىجاڭمۇ يېڭىسار سېپىل ئىچىدىكى ئەمىر نۇر مەھەممەتنى 500 ئەسكەر بىلەن قامالدا قالدۇرۇپ يـەكـەنگە قـاراپ يـولغا چىقتى.

بىز شۇ كۈنى يېڭىساردىن چىقىپ، قىزىلدا قـونۇپ، 8 ـ ئاپرېل كۈنى كۆك راۋاتقا يېتىپ كـەلدۇق.

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يەكەنگە كېلىشى، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئەزالىرى - نىڭ نەزەربەنت قىلىنىشى

بىز ئـەركەشتامدىن ئـوپـال، يېڭىسارلارنى بېسىپ، كـۆك راۋاتقا كەلگەندە، خوتەنـــ مەمتىمىن ھەزرەتتىن ئالتۇن ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن ئېلى ھاجـى، كۈچارلىق سادىـق ھـاجىلار شۇ يەردە ئىكەن. ئـۇلار مـەمتىمىن ھـەزرەتنىڭ 300 سەر ئـالتۇن بەرگەنلىكىنى. يەنە تەييارلاپ بېرىمەن دىگەنلىكىنى، بۇ ئالتۇنـ

لارنى ساۋۇت دامـوللامنىڭ خوجىنىياز ھـاجىغا ئـۆزەم بېرىمەن
دەپ، ئېلىپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. بـۇنى ئاڭلاپ خوجىـ
نىياز ھاجى خـاپا بـولدى ھـەم ساۋۇت دامولـلىنىڭ غـەرىزى
باشقا دەپ قاتتىق چىچىلىشقا باشلىدى. ۋەكىللەر: «داموللامنىڭ
غەرىزى باشقا ئېمەـس، مـەتىنمەن ھـەزرەت ئـالتۇننى بىزدىن
يولغا سېلىۋېتىپ، ئارقىسىدىنلا ساۋۇت داموللىغا ھاجىم سوۋېتتىن
قورالنى ئالالماپتۇ، شۇڭا ئالتۇننى ئېلىپ قويسىلا دەپ تاپىلاپتۇ،
بەلكىم داموللام شۇ خـەتكە ئـاساسەن ئېلىپ قـويغان بـولۇشى
مۇمكىن» دەپ چۈشەندۈرسىمۇ، ھـاجىم ئۇنىمىدى. مـەن ئارىلىقتا
گەپ قىستۇرۇپ: «داموللامنىڭ سىلىگە ئىخلاسى چـوڭ، ھـەرگىز
سىلىدىن بېسوراق ئىش قىلمايدۇ، بەدنىيەت ئادەم ئەمەس» دېۋىـ
دىم، سەنلەر (ئېلى ھاجىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ھـەممىڭ بىر ئـاـ
تۇشلۇق، گېپىڭ بىر دەپ، سۆزۈمنى كېسىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن
ھەممىمىز شۈك بولۇپ قالدۇق.

ئەتىسى ھەممىمىز سائەت 9 لاردا كۆك راۋاتتىن يەكەنگە
يۈرۈپ كەتتۇق.

خوجىنىياز ھاجى يەكەنگە بارغـان كۈنىلا ھۆكـۈمەت مەھـ
كىمىسىدە: «خوتـەنلىك لـومـودىلار ھـەممىڭ يېڭىسارغـا بېرىپ
ئۇرۇشقا قاتنىشىسەن» دەپ بۇيرۇق قىلدى. شۇ چاغدا يـەكـەنـ
دە قـوراللىق ـ قورالسىز بولۇپ، 500 دەك ئەسكەر بار ئىكەن.
بىرسى قالماي، ئاتلىق، پىيادە يـۈرۈپ كـەتتى. (ئـۇلار ئەمەلـ
يەتتە يېڭىسارغا بارماي قـاغىلىققا چىقىپ كـەتـكەن). ۋەكىللەر
باشقا يەرگە ئورۇنلاشتى. مەن، خوجىنىياز ھاجى ۋە نازىرلار بار
ھەربى ئورۇنغا كىرىشىمگە، بىرسى ھاجى ئەپەندىم! دەپ مېنى
چاقىردى. قارىسام، زىرىپ قارى ھاجى ئىكەن، بېرىپ كۆرۈشتۇم،
ئۇنى ھويلىدىكى بىر ئورۇندۇققا ئولتۇرغۇزۇپ قـويـۇپتۇ. يېنىدا

2 ئەسكەر ئۆرە تۇرۇپتۇ. نىمە بولدى دەپ سورىسام، ئۇ: «خوجىنىياز ھاجى بىزنى ھازىرلا (زىرىپ قارى ھاجى، شەمشىدىن داموللا، ئابلاخان، سۇلتانبەگ) نەزەربەنت قىلىپ قويدى» دىدى.

ئۇ يەردىن ئىچكىركى قوروغا خوجىنىياز ھاجىنىڭ قېشىغا كىرسەم، ئۇ: «ساۋۇت داموللا ھازىر مەن بىلەن كۆرۈشۈپ چىقىپ كەتتى. مىجەزى يوق ئىكەن، شۇڭا چىقىپ دەپ قويۇڭ، ئۆزىگە راسلانغان باغدا دەم ئالسۇن» دىدى ۋە ئېلى ھاجىنىڭ قايەردە قالغانلىغىنى سورىدى. مەن بار يېرىنى دەپ بەردىم. ئۇنىڭ ئالدىدىن چىقىپ (ساۋۇت داموللىنىڭ ئىشخانىسى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىشخانىسىغا ئۇدۇلمۇ - ئۇدۇل ئىكەن) داموللىنىڭ ئىشخانىسىغا كىرىپ، ئۇنىڭغا خوجىنىياز ھاجىنىڭ تاپشۇرۇغىنى يەتكۈزدۈم.

ساۋۇت داموللا ئەركەشتامدا بولغان سۆھبەتنى سورىدى. مەن ئەركەشتامدا ناچالنىك بىلەن بولغان سۆھبەتنى، تاشكەنتتىن كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ ئېلىپ كەلگەن سۆزىنى (يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلارنى) قالدۇرماي سۆزلەپ بەردىم. ئاندىن: زېرىپ قارى ھاجى باشلىق 4 نەپەر ھۆكۈمەت ئەزاسىنىڭ نەزەربەنت قىلىنغانلىغىدىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ دەپ سورىۋىدىم، ئۇ، خەۋىرىم بار دىدى.

شۇندىن كېيىن ساۋۇت داموللا مەيدىگە ئولتۇرۇپ، مىلەكزىسىنى ياپتۇرۇپ (ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى كۆرۈپ قالمىسۇن دەپ)، ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن ئۆزىگە راسلانغان باققا چىقىپ كەتتى (20 دەك مۇھاپىزەتچىسى بار ئىدى).

ئەتىسى خوجىنىياز ھاجى مېنى چاقىرتىپ: «سىز ساۋۇت داموللىغا ئېيتىڭ، بۈگۈن قاغىلىققا چىقىپ كەتسۇن، ئەتە مەن

چىقمەن» دىدى.

ماھمۇت سىجاڭنىڭ باش ۋەكىل (باش مىنىستىر) ساۋۇت داموللىنى قولغا ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى ئاغدۇرۇشى

ماھمۇت سىجاڭ يېڭىساردا ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشماي، ئەمىر نۇرمەھەممەتنى سېپىلنىڭ ئىچىدە قورشاۋدا قالدۇرۇپ، يەكەنگە بېرىپ، 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى 200 دەك ئەسكەرنى ساۋۇت داموللامنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بېرىپ، باغنى قورشىۋالىدۇ، بۇ چاغدا، ساۋۇت داموللىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئۆگزىگە چىقىپ ئۇرۇشۇشقا تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان داموللا مۇھاپىزەتچىلەرنى ئۇرۇشماسلىققا، قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە كۆندۈرۈپ، ئۆزى كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىپ، تۇتقىلى كەلگەنلەرنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماھمۇت سىجاڭ ئەۋەتكەن ئەسكەرلەر داموللامنى تۇتۇپ ماھمۇت سىجاڭنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ماھمۇت سىجاڭ ساۋۇت داموللا، زېرىپ قارى ھاجى ۋە سۇلتان بەگلەرنىڭ پۇتىغا كىشەن سالدۇرۇپ، 3 مەپىگە ئولتۇرغۇزۇپ، 10 ئەسكەر بىلەن قاغىلىققا يولغا سالىدۇ.

شۇ كۈنى ماھمۇت سىجاڭ خوتەنلىك مەمتىمىن ھەزرەتنىمۇ تۇتۇپ كېلىشكە 100 ئەسكەر ئەۋەتكەن، لېكىن ئۇ بۇنى تۇيۇپ قالغانلىقتىن، خوتەنگە قېچىپ كېتىدۇ.

مۇشۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ 1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئىدى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قۇرۇلۇپ، 1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاخىرلاشتى. ئۇ، پەقەت 6 ئايلا ئۆمۈر كۆردى.

مەن شۇ چاغدا پوسكامنىڭ ئىككىسۇ دېگەن يېرىدە ئىدىم. ساۋۇت داموللامنى مەيلىك ئىككىسۇ بازىرىغا ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ بازارغا كۆرۈشكىلى كىرسەم، قاغىلىققا ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇلار قاغىلىققا بېرىپ 2 كۈن بولمايلا، مامۇت سىجاڭ خوجىنياز ھاجىغا خەت يېزىپ، مەھبۇسلارنى مەكىتكە يۆتكەشنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجىنياز ھاجى ئۆزىنىڭ 200 دەك مۇھاپىزەتچى ئەسكىرىنى ئېلىپ، مەكىت ئارقىلىق ئاقسۇغا يولغا چىقىدۇ. ساۋۇت داموللا باشلىق مەھبۇسلارنى 10 ئەسكەر يالاپ ماڭىدۇ، خوجىنياز ھاجى مامۇت سىجاڭ بىلەن مەكىتتە ئۇچرىشىدۇ.

يېڭىساردىكى ئەمىر نۇر مەھەممەت بىلەن ماجەنساڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن ھېچكىمنىڭ كارى بولمايدۇ. ماجەنساڭ يېڭىسار سېپىلىنى پارتلىتىپ، ئەمىر نۇر مەھەممەتنىڭ تىز پۈكمىگەن قوراللىق ـ قورالسىز بولۇپ 5 ـ 6 يۈزدەك ئەسكىرىنى قىرىپ تاشلاپ، سىرتتا قېپقالغان بىر قانچە يۈز خوتەنلىك قورالسىز ئەسكەرنى ئۆزىنىڭ ئەسكەردىگە قوشۇپ، 1500 چە ئەسكەر بىلەن مامۇت سىجاڭ ۋە خوجىنياز ھاجىنى قوغلاپ يەكەنگە بارىدۇ. شۇ چاغدا باي ئاخۇن يەكەندە ھاكىم ئىدى. ئۇ، ماجەنساڭنىڭ مامۇت سىجاڭنى قوغلاپ يەكەنگە كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، مىشا دېگەن يەرگە چۈشكۈن راسلاپ، شەھەرنىڭ باي ـ موللىلىرىدىن بولۇپ بىر قانچە يۈز كىشى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ. (ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، باي ئاخۇن بىلەن ماجەنساڭنىڭ تونۇشلىغى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھاكىملىقىغا تەگمىگەن).

ماجەنساڭ ماۋت سىجاڭ، خوجىنياز ھاجىلارنىڭ يەكەندىن كەينىگە يېنىپ، مەكىتكە كېتىپ قالغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ مەكىتكە بارىدۇ. بۇ يەردە ماجەنساڭ بىلەن خوجىنياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا خېلى قاتتىق جەڭ بولىدۇ. ئاخىرى خوجىنياز ھاجى ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە تەڭكېلەلمەي، يەكەن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ ئاقسۇغا قاراپ يول ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى قوغلاشنى توختىتىپ، ئارقىسىغا قايتىدۇ.

شۇ نۆۋەتتە خوجىنياز ھاجى ئاقسۇغا ساۋۇت داموللا، زېرىپ قارى ھاجىلارنىمۇ بىللە ئېلىپ كېلىدۇ.

يەكەندىن ئاقسۇغا كەلگىچە بولغان ۋەقەلەر

ساۋۇت داموللا، زېرىپ قارى ھاجى، سۇلتان بېگلەر مەپىلىك مەكىتكە ئېلىپ كېلىنىۋاتقاندا، ماجەنساڭ ئەسكەرلىرى خوجىنياز ھاجىنى قوغلاپ يېتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ. بۇ چاغدا، ساۋۇت داموللىنى ئېلىپ ماڭغان ئەسكەرلەر مەپىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىدۇ. شۇ يەردىكى دىخانلار ساۋۇت داموللىنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنى مەپىدىن چۈشۈرۈپ، پۇتىدىكى كىشەننى چېقىپ تاشلاپ، ئۆيلىرىگە ئاپىرىپ باقىدۇ. شۇ ئارىلىقتا سۇلتان بېك قېچىپ كېتىدۇ. پەقەت ساۋۇت داموللا بىلەن زېرىپ قارى ھاجى قېپقالىدۇ.

خوجىنياز ھاجى شۇ ماڭغانچە مارالۋېشىنىڭ شاقۇ دېگەن يېرىگە كەلگەندە ئاندىن كۆڭلى تىنىدۇ ۋە ساۋۇت داموللىنى يادىغا ئالىدۇ. سۈرۈشتۈرسە ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. ئۇ قاتتىق چېچىلىپ، ھەر تەرەپكە ئادەم چاپتۇرىدۇ. ئىزدىگۈچىلەر سۈرۈشتۈرۈپ يۈرۈپ ئاخىرى مەكىتنىڭ ئېغىز دېگەن يېرىدىن تاپىدۇ.

مەن (قادىر ھاجى) ئىككىنسۈدىن قاغىلىقتا بارسام، خوجىنىياز ھاجىلار، مەكتىكە كېتىپ قالغان ئىكەن. مەن ئۇلا-گىرىكى نىشان بويىچە قاغىلىقتىن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتىم. قاغىلىقتىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان گۇما، قارىقاش، زاۋا قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىگە مەتىمىن ھەزرەتنىڭ قوراللىق، قورالسىز ئەسكەرلىرى توشۇپ كېتىپتۇ. (ئۇلار ماجەنساڭ ئەس-كەرلىرىگە قارشى تۇپلانغان ئىكەن) ئادەمنىڭ كۆپلىگىدىن، سارايلارمۇ توشۇپ كېتىپتۇ. ئىلاجى بولماي، قۇربان ھاجى دىگەن بىر كىشىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن خوتەننىڭ بىر يېزىسىغا بېرىپ ئورۇنلاشتىم. بىز ئىككى ئەسكەر قوشۇلۇپ 10 دەك ئا-دەم ئىدۇق. ئەتىسى قۇربان ھاجى خوتەننىڭ ۋالىسى مەھەممەت نىياز ئەلەمنىڭ قېشىغا باشلاپ باردى. ۋالى مەندىن قەشقەر، يېڭىسار، يەكەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى، مەن قىسقىچە سۆزلەپ بەردىم. ئۇ كىشى ساۋۇت داموللا ھەققىدە خوجىنىياز ھاجىدىن رەنجىدى. 3 - كۈنى مىنى مەتىمىن ھەزرەت قوبۇل قىلدى. ئۇ ئادەمنىڭ ھەممە ئىشلاردىن خەۋىرى بار ئىكەن. مەندىن بەزى نەرسىلەرنى سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن مۇنداق دىدى: «سا-ۋۇت داموللا خوجىنىياز ھاجىغا قارشىلىق بىلدۈرۈشى ياكى خو-تەنگە كېلىشى كېرەك ئىدى. ئەگەر خوجىنىياز ھاجى، مامۇت سىجاڭ، ساۋۇت داموللىلار بىرلىكتە خوتەنگە كەلگەن بولسا، بىز ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىگە تاقابىل تۇرالايتتۇق»

ماخۇسەننىڭ خوتەنگە بېسىپ كېلىشى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مامۇت سىجاڭ يەكەندىن چېكىنىپ مەكىت ئارقىلىق ئاقسۇغا كەتكەندىن كېيىن، ماخۇسەن ماجۇڭيىڭنىڭ

ھەممە قوشۇنلىرىغا سىجاڭ بولۇپ خوتەنگە قاراپ ماڭىدۇ. يەكەن، پوسكام، قاغىلىقلارنى ئېلىپ گۇمىغا كەلگەندە مەتىمىن ھەزرەتنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىر كۈندەك قاتتىق ئۇرۇش قىلىدۇ. خوتەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا قورال بولمىغانلىغى، قورالى بولسىمۇ، ناچار قورال بولغانلىغى ئۈچۈن، چېكىنىپ زاۋىغا قايتىدۇ. بۇ، 1934 - يىل 5 - ئاينىڭ ئاياقلىرى ئىدى. ئۇلار زاۋىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ماخوسەننىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى 2 كېچە - كۈندۈز قاتتىق ئۇرۇشىدۇ. ئاخىرى بولالماي خوتەنگە چېكىنىدۇ. ماخۇسەن خوتەن ئەتراپىغا بېسىپ كېلىدۇ.

بۇ چاغدا مەتىمىن ھەزرەت ئۆز ئائىلە تەۋەلىرىنى ئېلىپ ھىندىستانغا قېچىپ كېتىش تەييارلىغىنى كۆرۈۋاتاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەن مۇداپىئەسىز قالغان ئىدى. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى خوتەن شەھىرىگە يېقىنلاشقاندا، خوتەن ۋالىسى مەھەممەت نىياز ئەلەم شەھەرنىڭ موللا، يۇرت كاتتىلىرىنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇلارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ماخۇسەننىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا ئۆتىدۇ.

مەن (قادىر ھاجى) مەتىمىن ھەزرەتتىن كېيىن يۈرۈڭقاش ئاۋكىتلىق دىگەن يۇرت بىلەن يۈرۈپ، ئىسلام ئاۋاتقا بېرىپ، ئۇ يەردىن خوتەن دەرياسىنى بويلاپ مېڭىپ، 10 كۈن بولغاندا، ئاقسۇ ئاۋاتنىڭ غوروچول دىگەن يېرىگە يېتىپ كەلدىم. بۇ چاغدا ئاقسۇ ئاۋاتتا 6 - شى (شېڭ شىسەي مامۇت سىجاڭنىڭ شىسىنى 6 - شى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، مەھمۇت مۇھىتىنى سىجاڭلىققا تەيىنلىگەن ئىكەن) 1 - تۇەننىڭ تۇەنجاڭى سەمەت ھاجى بار ئىكەن. مامۇت سىجاڭنىڭ يېڭىدىن بەلگىلەنگەن خىزمەت ئورنى قەشقەردە بولغانلىقتىن، قەشقەرگە

كېتىپ قاپتۇ. مەن غوروچۆلدە 2 كۈن تۇرۇپ، ئاقسۇ ئاسۇققا باردىم، 3 ـ كۈنى خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشتۈم. خوجىنىياز ھاجى ماڭا: مېنى شېڭ شىسەي شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسـلىكىگە بەلگىلەپ ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپتۇ دەپ سۆزلەپ بەردى.

ماجۇڭيىڭنىڭ سوۋېتكە كېتىشى

1934 ـ يىلى ماجۇڭيىڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى ئۇرۇشتا يېڭىلگەندىن كېيىن جەنۇپقا سۈرۈلۈپ، بىر تەرەپتىن، شېڭ شىشەي بىلەن يەنە بىر تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۇرۇشۇپ، 5 ـ ئاينىڭ باشلىـرىدا قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇ پەقەت چىقىش يولى تاپالماي (ئۇ ئەسكەرلىرى بىلەن يا ئارقىغا قايتالماي، ياكى باشقا ياققا چىقىپ كېتەلمەي) ①ماداۋتەي ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى بىلەن ئالاقىلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا بارىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەي ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاشنى مارالۋېشىدا توختاتتى. شۇنداق قىلىپ، 1934 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ماجۇڭيىڭ 200چە ئەسكىرى بىلەن قەشـقەردىن ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ماخۇسەن باشچىلىغىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ خوتەندە تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىندى.

---

① بۇ ئىشتا ماداۋتەينىڭ خىزمىتى ئاز ئەمەس. شۇڭا ماداۋتەينىڭ پۇتىغا ئوق تەككەندە، ئۇنى ئالاھىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاپىرىپ داۋالىدى. كېيىن ئۇنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ، ئىچكى ئىشلار نازارىتىگە نازىر قىلدى.

ماھمۇت سىجاڭنىڭ 2 - قېتىم قەشقەرگە كېلىشى

خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماھمۇت سىجاڭلار يەكەندىن ئارىم ياقلاپ مېڭىپ ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن، ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە، ماھمۇت سىجاڭنى جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن سىلىڭى قوشۇمچە 6 - شىنىڭ سىجاڭلىقىغا بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە قاراپ ماڭىدۇ. ماھمۇت سىجاڭ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرگە كېلىپ ئەسلى ئورنى يۇمۇلاق شەھەر كۆل بېشىغا ئورۇنلىشىدۇ. بۇ چاغدا ماجۇڭيىڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى ماخۇسەن باشچىلىقىدا خوتەنگە كېتىدۇ. پوسكام ناھىيىسى ئوتتۇرىدىكى چېگرا بولۇپ بېكىتىلىدۇ. ماشاۋۇ قەشقەرگە قايتىدىن ۋالى بولۇپ بەلگىلىنىدۇ.

ماھمۇت سىجاڭنىڭ چەتئەلگە قېچىشى

ماھمۇت سىجاڭ شىسى (دىۋىزىيە) 1934 - يىلى 7 - ئايلاردا شېڭشىسەينىڭ 6 - شىسىغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن رېبالكىن دىگەن بىر ساقاللىق روس مەسلىھەتچى تەرىقىسىدە قويۇلدى. رېبالكىن دىگەن ئادەم نامدا مەسلىھەتچى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 6 - شىنىڭ ھەربى سىياسى ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتقاندىن تاشقىرى، قەشقەر گوگەنجۇينىڭ ئىشىنىمۇ ئۆز قولىدا تۇتاتتى. شۇڭلاشقا، ماھمۇت سىجاڭنىڭ سىرتتا كىملەر بىلەن باردى - كەلدىسى بار؟ ئۇنىڭ يېنىغا كىملەر

كېرىپ، چىقىدۇ؟ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى رازۋېت قىلىپ تۇراتتى.
قەشقەر گوڭگەنجۈينىڭ باشلىقى قادىر ھاجى، گوڭگەنجۈي ساقچى
ئەترەت باشلىقى ئىسھاقبەگ كىلەرمۇ رىبالكىننىڭ يوليورۇقى بويىچە
ئىش قىلاتتى.

1934 - يىلى 11 - ئايلاردا ماموت سىجاڭنىڭ قول ئاستى-
دىكى يېقىن كىشىلەر ۋە تۇققانلاردىن قوربان سەئىدى، قوربان-
نىياز ئابلا ئەپەندى دېگەنلەرنى تاشكەنتكە ئوقۇشقا ئەۋەتتى.
ئۇلار بىر يىل ئوقۇپ 1935 - يىلى 10 - ئايدا قايتىپ كەلگەن-
دىن كېيىن قوربان سەئىدى 6 - شىنىڭ سەنموجاڭلىقىغا، قوربان-
نىياز، 2 - تۈەننىڭ تۈەنجاڭلىقىغا، ئابلا ئەپەندى 4 - تۈەننىڭ
تۈەنجاڭلىقىغا تەيىنلەندى. قوربان سەئىدى قىسقا كۇرس ئېچىپ
لىيەندىن يۇقۇرى ئوفىتسېرلارنى تەربىيەلەشكە باشلىدى. يەنە بىر
تەرەپتىن شېڭشىسەي سەمەت ھاجى، غوپۇر تۈەنجاڭ قاتارلىق
10 نەچچە كىشىنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ بىر مەزگىل شېڭ دۇ-
بەن نامىدىكى كۇرستا ئوقۇتۇپ ھەربىي، سىياسىي جەھەتتىن
تەربىيىلىدى، نەتىجىدە تاشكەنت ۋە ئۈرۈمچىگە بېرىپ ئوقۇپ
كەلگەنلەردە ئىدىيە جەھەتتە مەلۇم ئۆزگىرىش بولدى. 6 -
شىنىڭ ھەربىي، سىياسىي ھوقۇقى ئەشۇ كىشىلەرنىڭ قولىدا
بولغانلىقتىن، ماموت سىجاڭ ئىلگىرىكىدەك ئەركىن بولالمىدى.
شېڭشىسەيمۇ ئۇنى كۆپ قېتىم ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلدى. يۇ-
قۇرقى بىرقاتار ئىشلار ماموت سىجاڭنىڭ چەتكە قېچىشىغا تۈرت-
كە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ماموت سىجاڭ چەتكە قېچىشتىن بىر-
ئىككى ئاي ئىلگىرى ئوۋغا چىقىشنى بانا قىلىپ،
قېچىشنىڭ تەييارلىقىغا چۈشتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، شەھەر
كاتتىلىرىنى، ئوقۇغۇچىلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ، ئۈرۈمچىگە بار-
ماسلىق ئۈستىدە نامايىش قىلدۇرۇپ، شېڭشىسەيگە خەت ۋە تېلې-

گىراما يوللاتقۇزدى. ئابدۇغوپۇر هاجى شاپتۇل سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى (ئابدۇغوپۇر هاجى شاپتۇل شىڭشىسەينىڭ يېنىغا ئۈرۈمچىگە بېرىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر يىغىندا: «مۇندىن كېيىن پەيغەمبەر كەلمەيدۇ. ئەگەر كېلىدىغان بولسا، شىڭ دۇبەن جاناپلىرى كەلگەن بولاتتى» دەپ سۆزلىگەن) ئۇنىڭ قاتىلى تېپىلمىدى، بۇنىڭدىن شىڭشىسەي قاتتىق گۇمانلىنىپ، مامۇت سىجاڭغا بىۋاستە چېقىلالماي، ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن ئابدۇراخمان هاجى، ئەمەت قۇل هاجىلارنى گوڭئەنجۈي ئارقىلىق قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كەتتى. بۇ بىر قاتار ئىشلار مامۇت سىجاڭنىڭ قېچىشىنى تېخىمۇ تېزلەتتى. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، مامۇت سىجاڭ ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى سەمەت هاجى تۇەنجاڭغا: «هازىر شىڭ دۇبەن بىزنىڭ دىۋىزىيىنى (ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى) ئۆتكۈزۈۋېلىشقا تەييارلىنىۋاتىدۇ. شۇڭا بىز ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۈرۈمچىگە قارشى هەركەتلەنسەك قانداق؟» دەپ مەسلىهەت سالىدۇ. سەمەت هاجى «ئويلىنىپ باقاي» دەيدۇ. سەمەت هاجى مامۇت سىجاڭنىڭ يېنىدىن چىقىپ، بۇ گەپنى ئۆزىنىڭ يېقىن بىر لىيەنجاڭىغا ئېيتىدۇ هەمدە «بىز نۇرغۇن ئىنقىلاپ قىلىپ كۆپ جاپا چەكتۇق، ئەمدى سىم كارۋاتقا ئېگە بولۇپ خاتىرجەم تۇرمۇش كۆچۈرەرمىز مىكىن دىسەك، سىجاڭ يەنە ئىنقىلاپ قىلىشنىڭ گېپىنى قىلىۋاتىدۇ» دەيدۇ. بۇگەپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا سىجاڭنىڭ قۇلىقىغا يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ گەپنىڭ پاش بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ سەمەت هاجىنى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭغا باشقا بىر جىنايەتنى ئارتىپ، شىڭ شىسەيگە مەلۇم قىلىدۇ (شۇ چاغدا، سەمەت هاجى مامۇت سىجاڭغا سۇيىقەست قىلىغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنغان دىگەن گەپ تارقالغان ئىدى. بۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس ئىدى). شۇ ئارىلىقتا، يەنى

1937 - يىلى 1 - ئايدا شىڭ شىسەي مامۇت سىجاڭنى ئۈرۈمچىگە يەنە چاقىرتىدۇ. سىجاڭ تۈرلۈك يوللار بىلەن رەت قىلىدۇ. ئاخىرى بولماي، ئۇ ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەييارلىنىۋاتىمەن دەپ، ھەر ھەپتىدە ئوۋغا چىقىپ، قېچىشنىڭ تەييارلىقىنى كۆرۈۋېرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، 6 - شىدىن ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەتكەن تۇەنجاڭ، لىيەنجاڭلار قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار شىڭ دۇبەننىڭ مامۇت سىجاڭغا يوللىغان سالىمىنى يەتكۈزۈش بىلەن بىللە، ئۇنى ئۈرۈمچىگە بېرىپ كېلىشكە دەۋەت قىلىدۇ. مامۇت سىجاڭ ئۇلارغا ئۈرۈمچىگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇ پەيتتە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خىزمەت ئورۇنلىرىغا قايتىش ھەققىدە سىجاڭغا ئىلتىماس سۇنىدۇ. مامۇت سىجاڭ ئۇلارنىڭ، بولۇپمۇ غوپۇر تۇەنجاڭنىڭ ئوقۇشقا بېرىش بىلەنلا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى سېزىپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ خىزمەت ئىشلىشىگە يول قويماي، «ھازىرچە دەم ئېلىپ تۇرۇڭلار» دەپ ئۇلارنى دەم ئېلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. مامۇت سىجاڭ بۇ كىشىلەرگە قىسمىنى تۇتقۇزماي تۇرۇپ، چەتئەلگە قېچىپ كېتىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ 2 ھەپتە ئوۋغا چىقىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، 3 - ھەپتىسى رەسمى قېچىشقا تەييارلىق كۆرىدۇ. شۇ كۈنى ئۇ، ئاكىسى مۇسۇل ھاجى تۇختى ھاجى باشلىق بىر تۈركۈم كىشىنى يېڭىسارغا يولغا سالىدۇ، ئارقىدىن، سىلىڭبۇدا بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدىغان ئۆزىنىڭ رەقىپلىرىدىن بىرى بولغان ئىدرىسنى ئۇنىمىغىنىغا قويماي ئوۋغا چىقىمىز دەپ، بىللە ئېلىپ ماڭىدۇ. ئۇ، ئەتىگەن سائەت 8 لەردە سىبۇدىن يولغا چىقىپ ساۋخۇغا بارغاندا، ئىدرىسنىڭ يان قورالىنى ئېلىۋېلىپ باغلاپ، 2 ئەسكەر بىلەن ئالدىن يېڭىسارغا يولغا سالىدۇ. (ئىدرىس روسچە بىلەتتى ھەم سوۋېت كونسۇلى بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇراتتى). ئارقىدىن ئۆزى يېرىم كېچىدە

يېڭىسارغا يېتىپ بېرىپ، 3 - تۈمەنگە چۈشىدۇ. 3 - تۈمەندە ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك ئادەملىرىدىن ئىسمايىل ئاخۇن، مايىت ئاخۇنلار بار ئىدى. مامۇت سىجاڭ بۇ يەردە ئەسكەرلەرنى جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرغۇزۇپ، 1 - لىيەنىنىڭ لىيەنجاڭى ئابدۇنىيازنى بىر لىيەن ئەسكەر بىلەن يېڭىشەردىن چىقىپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان ئەسكەرلەرنى توسۇش ئۈچۈن ياپچانغا ئەۋەتىدۇ. ئارقىدىن مۇئاۋىن تۈەنجاڭ ئىسمايىل ئاخۇنغا لىيەنجاڭ كىچىك ئاخۇن بىلەن بوغالتىر ئابلىمىتنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپ، يېڭىسار باجخانىدىكى پۇلنىڭ ھەممىسىنى ئالدۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. قىزىلغا بارغاندا مامۇت سىجاڭ ئىدرىسنى ئېتىپ تاشلاپ، تاشقا باستۇرۇپ قويۇپ، كۆك راۋاتقا قاراپ ماڭىدۇ. 6 - شىنىڭ 4 - تۈەنى يەكەندە بولۇپ، ئۇنىڭ مۇئاۋىن تۈەنجاڭى بوساق نىيازنى مامۇت سىجاڭ قەشقەردىن بىرگە ئالغاچ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭغا 4 - تۈەنىنىڭ تۈەنجاڭى سايىم، بوغالتىرى ھېكىمجان، يەكەن ھاكىمى ئەخمەتجان (ئەخمەتجان تاشكەنت ئۇيغۇرلىرىدىن ئىدى) لارنى ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇپ، بانكىدىكى پۇلنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ 4 - تۈەنىنى باشلاپ كاچۇڭغا بېرىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. بوساق نىياز يەكەنگە كىرىپ سىجاڭنىڭ بۇيرۇغىنى ئورۇنلاپ كاچۇڭغا بارسا، سىجاڭ كاچۇڭدا تۇرماي يەكەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تاغ بويلاپ مېڭىپ، قاغىلىقنىڭ كۆكيار دىگەن يېرىدە قونۇپ، 17 ئادەم بىلەن كۆكياردىن لاداخقا يۈرۈپ كېتىپتۇ، ئۆزى بىلەن بىرگە كەلگەن ئەسكەرلەرگە: «سىلەر قايتىپ كېتىڭلار، سىلەرگە ھېچ گەپ يوق، شىڭ دۇبەنىنىڭ يامان كۆرگەن ئادىمى مەن، مەن چىقىپ كەتسەم، ھەممە غەۋغا بېسىقىدۇ» دەيدۇ - دە، ھىندىستانغا كېتىدۇ.

مامۇت سىجاڭ بىلەن كۆكيارغا بارغان ئەسكەرلەر قايتىپ،

كاچۇڭغا كېلىپ، بوساق نىيازنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوشۇلىدۇ.

مامۇت سىجاڭ قەشقەردىن ئايرىلىش ئالدىدا 2 - تۈمەننىڭ مۇئاۋىن تۈمەنجاڭى ياقۇپقا: تۈمەنجاڭ قۇربان نىيازنى ئۆلتۈرۈپ، تۈمەننى باشلاپ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن يېڭىسارغا بېرىشنى بۇيرىغان. بۇيرۇققا ئاساسەن تۈمەنجاڭ ياقۇپ، قۇربان نىياز تۈمەنجاڭنى ئاتىدۇ. لېكىن ئوق ئۇنىڭ پۇتىغا تېگىپ يارىلىنىدۇ. ئابدۇ نىياز يېڭىشەردىن چىقىدىغان ئەسكەرلەرنى توسۇش ئۈچۈن ياپچانغا بارسا، كىچىك ئاخۇننىڭ يېڭىشەرگە يوللىغان خېتى قولىغا چۈشىدۇ. ئۇ، بۇ خەتنى دەرھال يېڭىسارغا ئەۋەتىدۇ. لېكىن بۇ چاغدا، مامۇت سىجاڭ كېتىپ قالغان. ئابدۇنىياز ياپچاندا 2 كۈن تۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىسارغا قايتىدۇ.

قەشقەردە خىزمەتتە خاتالىشىپ تۈرمىگە كىرىپ قالغان مۆيدىن تەنفۇ (مۇئاۋىن تۈمەنجاڭ مۆيدىن) يېڭىساردا تۈرمىدە ئىدى. ئابدۇنىياز ئۇنى تۈرمىدىن بوشىتىپ، سىجاڭنىڭ كەينىدىن كاچۇڭغا ئەۋەتىدۇ. ئۇ كاچۇڭغا كەلگەندە، پۈتۈن ئەسكەرلەر ئۇ يەرگە توپلانغان ئىدى. مۆيدىن تەنفۇ كاچۇڭدا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئوفىتسېرلىرىنى يىغىپ، مامۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا سىجاڭلىققا بىرەيلەننى سايلاشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. نەتىجىدە مۆيدىن تەنفۇنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئابدۇنىياز سىجاڭلىققا سايلىنىدۇ.

يۈسۈپجان قۇربېشى بىلەن سېيىتۋالدىجاننىڭ ئاقىۋىتى

يۈسۈپجان قۇربېشى يۇقۇرىدىكى يەكەن ۋەقەسىدىن كېيىن تاغارما، بۇلۇڭكۆل، بوستان تېرەك ئەتراپلىرىدا ئەسكەرلىرى بىلەن ئايلىنىپ يۈرۈپ، ماخۇسەن قەشقەر يېڭىشەردىن خوتەنگە

يۆتكەلگەندە يېڭىسار ئەتراپىغا كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن بىر قانچە قېتىم توسۇپ ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا يېڭىلىپ، تاشقورغاننىڭ تاغارما دىگەن يېرىگە ئورۇنلىشىدۇ. مامات سىجاڭ ئاقسۇدىن قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇلار ئەسكەرلىرى بىلەن مامۇت سىجاڭغا تەۋە بولۇپ شەھەرگە قايتىپ كىرىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي رىبالكىننىڭ كۆرسىتىشى بويىچە مامۇت سىجاڭ يۈسۈپجاننى مارالۋېشىدا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ، بۇ چاغدا مارالۋېشىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «ئالتايىسكى» دەپ ئاتالغان رۇس قوشۇنى بار ئىدى، ئۇ بىرىپ شۇنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ. شۇ ئارىلىقتا مامۇت سىجاڭنىڭ ئوسمان ئېلىنى ئەسكەرلىرى بىلەن قورالسىزلاندۇرۇپ، قولغا ئالغانلىغىنى ئاڭلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپجان ۋەھىمىگە چۈشۈپ بىر كېچىدىلا 2 ئەسكىرى بىلەن مارالۋېشىدىن يەكەن تەرەپكە قاچىدۇ، مەكىتكە كېلىپ بىر دىخاننىڭ ئۆيىدە قونغاندا شۇ كېچىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ، كىمنىڭ ئۆلتۈرگەنلىگى ئېنىق ئەمەس، كېيىنكى ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ يېنىدا بىر قىسىم ئالتۇن — كۈمۈش بولۇپ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان دىيىشىدۇ.

سېتىۋالدىجان

سېتىۋالدىجان خوتەندە شامەنسۇرغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خىزمەتتىن بوشاپ قەشقەر شەھرىدە بىكارچى بولۇپ قالغان، 1934 - يىلى 2 - ئايدا تاشقورغان ئارقىلىق ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەن. كېيىن ئاڭلىشىمىزچە ئۇ ھىندىستاننىڭ گىلگىتكە بارغاندا، گىلگىتنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى ئۇنى قولغا ئېلىپ قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقورغاندىكى قاراۋۇل-

لۇق ئورنىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن (بۇ چاغ شېڭشىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن چاغ ئىدى)، 35 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ليۇسىلىڭ تەرىپىدىن يېڭىشەردە ئۆلتۈرۈلگەن.

ئوسمان ئېلىنىڭ ئاقىۋىتى

ئوسمان سىجاڭ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى تەرىپىدىن 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يەكەندە نەزەربەنت قىلىنىدۇ.

1934 - يىلى 4 - ئايدا مامۇت سىجاڭ تەرىپىدىن يەكەندە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى تارقىتىلىپ، ھۆكۈمەت ئەزالىرى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئوسمان نەزەربەنتتىن بوشاپ ئۆزىنىڭ يۇرتى ئۇلۇغچاتنىڭ قىزىلئۆيىگە قايتىپ كېتىدۇ، بۇ چاغدا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە نازىرى ئورازبېك مەلۇم سەۋەپ بىلەن ئۆلۈپ ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى تارقاپ كەتكەن چاغ ئىدى، ئۇ كېلىپلا تاغدا تارقاپ كەتكەن قىرغىز ئەسكەرلەرنى يىغىپ ئۇلارنىڭ سانىنى 500گە يەتكۈزىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مامۇت سىجاڭ رىبالكىننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۇنى ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ ئۆزى بىلەن بىرگە تۇرۇشقا خەت چىقىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ شەھەرگە قايتىپ كىرىدۇ. ئوسمان ئېلى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن تىنجىپ مامۇت سىجاڭنىڭ بۇيرۇغى بويىچە ئىش كۆرۈپ بىر مەزگىل خاتىرجەم بولۇپ قالىدۇ، مانا شۇنداق بىر پەيتتە رىبالكىن مامۇت سىجاڭ ئارقىلىق ئوسمان ئېلىنى سىجاڭنىڭ ئىشخانىسىغا چاقىرىپ كېلىپ (ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان) شۇ يەردە قولغا ئالىدۇ، ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىمۇ قورالسىزلاندۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قورالسىزلاندۇرۇپ ئائىلىسىگە

قايتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئېلى پۈتۈنلەي تۈگەشىدۇ.

ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ئوسمان ئېلى بىر قانچە يىلدىن كېيىن ئۈرۈمچىدە شېڭشىسەينىڭ تۈرمىسىدە ئۆلگەن.

ئابدۇنىيازنىڭ يەكەنگە كىرىشى

ماھۇت سىجاڭ ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئابدۇنىياز كاچۇڭدا توپلانغان ئەسكەرلەر تەرىپىدىن سىجاڭلىققا سايلىنىدۇ، ئاندىن ئۇ ئەسكەرلەرنى قايتا تەشكىللەپ ئۇلارنىڭ ئاۋالقى تۇەنجاڭلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن لىيەنجاڭلارنى تۇەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈپ كاچۇڭدىكى 1000دىن ئوشۇق ئەسكەرنى 4تۇەنگە بۆلۈپ 1937 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى يەكەنگە كىرىپ ئورۇنلىشىدۇ. بۇ 4تۇەننىڭ ئەسكەرلىرى ئاساسەن يېڭىسارىدىكى 3 ـ تۇەننىڭ، يەكەندىكى 4 ـ تۇەننىڭ، ئازراق بىر قىسمى قەشقەردىكى 1 ـ، 2 ـ تۇەننىڭ ئەسكەرلىرى ئىدى.

يېڭىسار تۇەنىنىڭ فۇتۇەنجاڭى ئىسمايىل ئاخۇن ماھۇت سىجاڭنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە يېڭىسارىدىكى ئىشلارنى تۈگىتىپ 50 نەچچە كىشى بىلەن قاغىلىقنىڭ كۆكيارغا كەلسە سىجاڭ ئاللىقاچان چېگرىدىن ئۆتۈپ كەتكەن ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە بۇ يەردە قونىدۇ, شۇ كېچىسى قاغىلىقتا تۇرۇشلۇق ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ 200 دەك ئەسكەر چىقىرىپ ئۇلارنى قورشىۋېلىپ ئۇلارغا ماخۇسەننىڭ قاغىلىققا كەلگەنلىكىنى، ماھۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا ئابدۇنىياز سىجاڭ بولغانلىقىنى، قورال تاپشۇرسا ئابدۇنىيازغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىسمايىل قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ قاغىلىققا ماخۇسەننىڭ

ئالدىغا كېلىدۇ، ماخسۇسەن فوتوئەنجاڭ ئىسمايىل بىلەن كامال لىيەنجاڭنى قوبۇل قىلىپ ئۇلارغا: سىلەرنى ھازىرئەسكەرلىرىڭلار بىلەن يەكەنگە كىرگۈزۈپ بېرىمەن (ئۇ چاغدا قاغىلىقمۇ خوتەنگە يەنى ماخسۇسەنگە قارايتتى، قاغىلىقنىڭ بۇ تەرىپى قەشقەرگە قارايتتى) ئابدۇنىياز سىجاڭغا ئېيتىڭلار، مەن خوتەندىن مامۇت سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ شېڭشىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا مەسلىھەتلەشكىلى كېلىۋىدىم. مامۇت سىجاڭ كېتىپ قاپتۇ، ئەگەر ئابدۇنىياز سىجاڭ قوبۇل قىلسا بىز ئىتتىپاقلىشىپ شېڭشىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلساق، دەيدۇ ھەم ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى قوللىرىغا قايتۇرۇپ بېرىپ ئەپۇ سوراپ ئىككىسۇ دىگەن يەرگىچە ئۇزۇتۇپ قويىدۇ.

ئىسمايىل يەكەنگە كەلگەندىن كېيىن ئابدۇنىياز بىلەن كۆرۈشۈپ ماخسۇسەننىڭ پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. ئابدۇنىياز ئويلۇنۇپ باقايلى دەيدۇ ھەمدە ئىسمايىلنى ئۆزىگە مۇشاۋىر قىلىپ بەلگىلەيدۇ. كامال لىيەنجاڭنى تۈەنجاڭلىققا ئۆستۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى لىيەنلەرگە تارقىتىۋېتىدۇ، كىچىك ئاخۇن مامۇت سىجاڭدىن قېچىپ قاغىلىققا چېكىنىۋالغان ئىكەن، ئۇنى بۇ قېتىم قايتۇرۇپ ئەكېلىپ نەزەربەنت قىلىپ قويىدۇ، شۇ ۋاقىتتا ئابدۇنىيازغا يەكەن (شۇ چاغدا يەكەن 2 ناھىيە ئىدى)، پوسكام، مەكىت بولۇپ 4 ناھىيە قارايدىغان بولىدۇ.

ئابدۇنىياز سىجاڭ بولۇپ يەكەندە تۇرغاندىن كېيىن لىيۇسىلىڭ ئابدۇنىيازغا 2 ۋەكىل ئەۋەتىدۇ (بۇلار ئاتۇشلۇق كېرىم ھاجى بىلەن تۇسەن گۇڭسىنىڭ مۇدىرى ئابدۇكېرىمخان). ئۇلار مامۇت سىجاڭنىڭ نىمە بولغانلىقىنى، قەيەرگە كەتكەنلىكىنى، بۇ ھەقتە ئابدۇنىيازنىڭ قەشقەرگە ۋەكىل ئەۋەتىپ بۇ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈشىنى ئېيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئابدۇنىياز سىجاڭ يەكەن-

ىدىن مېنى (قادىر ھاجى)، مولللاردىن ئابدۇللا دامولللامنى قەشـ قەرگە ۋەكىل بولۇپ بېرىشقا تەيىنلىدى، بۇ چاغدا مەن: قەشـ قەرگە بارمىسام بولاتتى، چۈنكى قەشقەر گوڭشەنجۈي مېنى رازـ ۋېتكا قىلىۋاتىدۇ. بـۇ قېتىم بارسام مېنى تۇتۇپ قېلىشى مۇمكىن دەپ ھۆزرەمنى ئېيتسام ئۇنىمىدى، «ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا، بىز ئۇرۇش بىلەن قايتۇرۇۋالىمىز» دىدى، شۇنىڭ بىلەن نائىلاج يۈرۈپ كەتتىم.

ئـابدۇنىياز ليۇ سىلىڭغا، سوۋېت كونسۇلىغا خـەت يېزىپ بـەردى. ليۇ سىلىڭغا يازغان خـەتتە مامـۇت سىجاڭنىڭ چىقىپ كېتىش جەريانلىرى چۈشەندۈرۈلۈپ، مۇنۇ 3 تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

(1) 6 ـ شىنى يەكەندە تۇرۇشقا تەستىقلىسا

(2) 6 ـشىنىڭ تەمىناتى ئۆرۈمچى ھـۆكۈمىتى تـەرىپىدىن بېرىلسە؛

(3) ئـابـدۇنىياز 6 ـ شىنىڭ سىجاڭلىقىغا بەلـگىلەپ بېـرىلسە. ئەگەر يۇقۇرىدىكى تەلەپ ئورۇندالسا ھۆكۈمەتنىڭ قانداق بۇيرۇغى بولسا ئورۇنلايمىز دىيىلگەن،

سوۋېت كونسۇلىغا يازغان خېتىدە: سوۋېت ئىتتىپاقى ئېـزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ باش پاناسى، شۇڭا شۇ شۇئارغا ئاساسەن بىزگە ياردەم بەرسە، بىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا قـارشى ئەمەس، بىز سوۋېت ئىتتىپاقـى بىلەن دوست ئـۆتۈشنى خالايمىز. سوۋېت ئىتتىپاقى بىزنىڭ يۇرتىمىزدا قانداق سودا ـ سانائەتنى يـولغـا قويسا بىز ئۇنى ھىمايە قىلىمىز ۋە قوغدايمىز، دىيىلگەن. بىز 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ماشىنا بىلەن يېڭىسارغا بارساق ئۇ يەر بەك پاراكەندە ئىكـەن، بـازار ئىچى ئـەسكـەر ۋە ساقچى بىلەن توشۇپ كېتىپتۇ. ساقچىلار ماشىنىنى توستى. بىزنى ئېلىپ كەلگەن ۋەكىللەر ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈۋىدى، قويىۋەتتى. بىز قەشقەر يېڭىـ

شەھەر سىلىگىبۇغا چۈشتۇق ھەم لېۋ سىلىك بىلەن كۆرۈشتۇق. لۇسىلىك مامۇت سىجاڭنىڭ قېچىپ كېتىش جەريانلىرىنى سورىدى ھەم ئۆزىنىڭ مامۇت سىجاڭنىڭ قېچىشىدىن خەۋىرى يوقلىغىنى ئېيتتى، بىز ئۇ يەردىن ئايرىلىپ ئەتىسى مۇۋەققەت سىجاڭ قۇربان سەئىدى بىلەن كۆرۈشتۇق (بىز يولدىن ئۆتكىچە 12 - ئاپرېل بايرىمىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن قىزىلدا راسلانغان سەھنە ۋە باشقا جاھازلارنىڭ شۇ پېتى تۇرغانلىغىنى كۆردۇق، ئۆتكۈزۈلمەپتۇ). قۇربان سەئىدى بىزنى شى شىتاۋنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالدى. ئۆزىنىڭ ئىشخانىسىغا باشلاپ كىرىپ بىز بىلەن پاراڭلاشتى. شۇ ئارىلىقتا (تېلېفۇن بەرگەن بولسا كېرەك) سوۋېت كونسۇلى ئابدۇللا ئەپەندى (تاتار) كىرىپ كەلدى, ئۇ كىشى بىزدىن يەكەن ئەھۋالىنى سورىدى، ئاندىن ئابدۇنىيازنىڭ كونسۇلغا يازغان خېتىنى بەردۇق، خەتنى شۇ يەردىلا ئېچىپ كۆرۈپ: «ھازىر مېنىڭ ئىشىم ئالدىراش، سىلەر قايتىدىغان چاغدا ئابدۇنىيازغا خەت يېزىپ بېرىمەن، ئالغاچ كېتەرسىلەر» دېدى. شۇ بويىچە بۇ كونسۇل ئەپەندىمىنى ئىككىنچى كۆرمىدۇق، خەتمۇ يېزىپ بەرمىدى.

مۇۋەققەت سىجاڭ قۇربان سەئىدى سۆزلەپ مۇنداق دېدى: مامۇت سىجاڭ ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە ئىزچىل ئىشەنمەسلىك پوزىتسىيىسىدە بولۇپ كەلدى، ئۆزىنىڭ ئادەملىرىگىمۇ ئىشەنمەيدى، شېڭ دۇبەن ئۇرۇمچىگە چاقىرتقاندا ماقۇل دەپ قويۇپ بارماي بىر مۇنچە ئاۋارىگەرچىلىكنى تاپتى. مىللەت مەجلىسىگە مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنى قوزغاپ خەلق نامىدىن ئەرز يازدۇردى. بۇ ھەقتە مەن سىجاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ، «ئاكا، بۇنداق ھەركەتلەرنى قىلىپ يۈرمەڭ، ئۇنىڭ پايدىسى يوق، شېڭ دۇبەن چاقىرتقاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە بېرىپ كۆرۈشۈپ كېلىڭ، ھېچقانداق خەۋپسىرەيدىغان ئىش يوق، ئەگەر باشقىچە تەلەپلىرىڭىز بولسا كونسۇل بىلەن

كۆرۈشۈپ شۇنىڭغا ئەھۋالىڭىزنى ئېيتىڭ. كونسۇل (سوۋېت كونسۇلى) ئوتتۇرىدا تۇرۇپ ھەل قىلىپ قويىدۇ. ئەڭ ياخشىسى ئۈرۈمچىگە بارغىنىڭىز تۈزۈك، شېڭ دۇبەن بىلەن ئۆزىڭىز كۆرۈشكىنىڭىز ياخشى» دېدىم. مامۇت سىجاڭ مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلاپ بولۇپ، «ئوكام، سېنىڭ سۆزۈڭ توغرا، ئوقۇغان ئادەمنىڭ زېھنى ئۆتكۈر كېلىدۇ، ئويلاپ ئەتە جاۋاپ بېرەي» دېدى. ئەتىسى سىجاڭ مېنىڭ ئىشخانامغا كىرىپ، «سېنىڭ سۆزۈڭ توغرا ئىكەن، مەن ئەمدى ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەييارلىق قىلىمەن» دېدى. لېكىن ئۇ شۇ كۈندىن تارتىپ قېچىشقا تەييارلىق قىلغان ئىكەن، ئەگەر مەن ئۇنى بىلىپ قالغان بولسام ئۆگزىگە پىلىموت قۇرۇپ قويۇپ ئۇنى مىدىرلاتمىغان بولاتتىم، دەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، بىزنى 1 - تۈەننىڭ تۈەنجاڭى ئەمەت مەخسۇمنىڭ ئىدارىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى. بىز شۇ يەردە ئەمەت مەخسۇمنىڭ فۇگۇەنى مەمەتجان بىلەن بىرگە تۇردۇق. بىز يەكەندىن كېلىپ 4 - كۈنى ئۈرۈمچىدىن بىز بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگىلى مالىيە نازىرى سەي تىڭجاڭ، ئىچكى ئىشلار نازىرى، خەلق ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ (كېيىنكى 2 كىشىنىڭ ئىسمىنى ئېسىمدىن چىقىپ قاپتۇ) جەمى 3 كىشى كەلدى. ئۇلار يېڭىشەرگە چۈشكەن ئىكەن بىز شۇ يەرگە چىقىپ سۆھبەتلەشتۇق، ئۇلار يەكەن ئەھۋالىنى سورىدى. بىز ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ ئابدۇنىيازنىڭ ھۆكۈمەتكە قارشى ئەمەسلىكىنى، ھۆكۈمەتكە قويىدىغان بىر قانچە تەلىۋىنىڭ بارلىقىنى يەتكۈزدۇق. ئۇلار مۇنداق دېدى: بۇ تەلەپلىرىڭلار ئورۇنلىنىدۇ. لېكىن مامۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ يەكەن، قەشقەرلەردىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى باشقۇرۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا تېچلىق ئورنىتىلمايدۇ.

بىز ئۇلارغا: بىزنىڭ ھېچقانداق پىكرىمىز يوق، بىز ۋە-

كىل. سىلەرنىڭ سۆزۈڭلارنى ئەينەن يەتكۈزۈمىز، دىدۇق ھەم
شۇ كۈنى قەشقەر كوناشەھەرگە قايتىپ كىردۇق،

بەزنى قۇربان سەئىدى قوبۇل قىلىپ يېڭىشەردە بولغان
مۇھەممەتنى سورىدى. بىز ئېيتىپ بېرىۋىدۇق، «ياخشى بوپتۇ ئاب-
دۇنىياز كەلسە مەن پۈتۈن ئەسكەرلىرىمنى ئۆتكۈزۈپ بېرىمەن،
ياردەملەشكىن دىسە ياردەملىشىمەن» دىدى.

قەشقەر شەھرىدە ماشىنا يوق 10 كۈن تۇرۇپ قالدۇق، 1 -
ماي كۈنى بىر ماشىنا شىبۇغا كىردى. بىز شۇ ماشىنا بىلەن
قايتىدىغان بولدۇق. ماشىنىغا چىقىدىغان چاغدا بىزگە دىخان سۈ-
پەت 2 ئادەمنى قوشۇپ قويدى ھەمدە قۇربان سەئىدى شوپۇرغا
«بۇ 2 ئادەم يەكەنلىك ئىكەن، يول توسۇلۇپ قېلىپ كېتەلمەي
قىينىلىپ قاپتۇ، ئالغاچ كېتىڭ» دەپ قويدى.

ئۇلارمۇ يەكەنگە يېقىن قالغاندا ماشىنىدىن چۈشۈپ قالدى،
ئۇ 2سىنى ئىشپىيونمىكىن دىيىشتۇق. بىز يەكەنگە شۇ كۈنى بار-
دۇق. يەكەن سىلىڭبۇغا كىرسەك شىبۇنىڭ ئىچى خېلى جىددى-
لىشىپ قالغان ئىكەن. مەن (قادىر ھاجى) قەشقەرگە ۋەكىل
بولۇپ كەتكەندە ماخۇسەن ئابدۇنىيازنى قاغىلىقتا چاقىرىپ سۆھ-
بەت ئۆتكۈزۈپتۇ.

ئابدۇنىياز بىلەن ماخۇسەننىڭ بىرلىشىپ قىلغان ھەركىتى

1937 - يىلى 5 - ئايدا ئابدۇنىياز بىلەن ماخۇسەن قاغى-
لىقتا سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. سۆھبەتتە ھەر ئىككى تەرەپ ئىت-
تىپاقلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلماقچى بولىدۇ.
شۇ چاغدا ماخۇسەن مۇنداق دەيدۇ: «ماڭا شېڭ شىسەيدىن دىيەن-

باۋ كەلدى، ئۇنىڭدا سەن ئابدۇنىياز بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى قورالسىزلاندۇرساڭ، مەن ساڭا ياردەم بېرىمەن، دەپتۇ. مەن ئۇنىڭغا ماقۇل دەپ قويدۇم، ئۇنىڭ ئەكسىچە مەن سەن بىلەن پۈتۈشتۇم، ئەگەر ئىككىمىز بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرساق ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالايمىز»، شۇنداق قىلىپ ماخۇسەن خىل قوراللانغان ئەسكەرلىرىدىن 300 نى ئابدۇنىيازنىڭ ئىختىيارىغا بەرمەكچى بولىدۇ. ئابدۇنىياز ئۆزىنىڭ قولىدىكى مىڭ ئەسكەر قوشۇلۇپ جەمئى 1300 ئەسكەر بىلەن قەشقەر كونا شەھەرگە، ماخۇسەن ئۆزىنىڭ 1500 ئەسكىرى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەرگە تەگمەكچى بولۇپ پۈتىشىدۇ.

ئابدۇنىياز ماخۇسەن بىلەن پۈتۈشكەن كېلىشىم بويىچە ئۆزى 700 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. مۆيدىن 600 ئەسكەر بىلەن تېرىم ئارقىلىق قەشقەر كوناشەھەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇ 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئىدى. مەن شۇ چاغدا يەكەندە مائارىپ خىزمىتىگە مەسئۇل ئىدىم. ئابدۇنىياز مېنى چاقىرتىپ ئۆزىگە مۇشاۋىر قىلىۋالدى. شۇنداق قىلىپ مەن 2 - قېتىم ھەربى خىزمەتكە ئالمىشىپ ئابدۇنىيازنىڭ يۈرۈشىگە قاتناشتىم.

ئابدۇنىياز، مۆيدىنلەر 2 يولغا بۆلۈنۈپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپ 1937 - يىلى 29 - ماي كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كەلدۇق. بىز دۆلەتباغ تەرەپتىن كېلىپ دەريانى بويلاپ كەرەمباغقا كەلگەندە قەشقەر گوڭئەنجۈينىڭ ئەسكەرلىرى سېزىپ قېلىپ، بىزگە قارشى ئوق چىقاردى. لېكىن ئارىلىقىمىز يىراق بولغاچقا ئادەم چىقىم بولمىدى. شۇ چاغدا قەشقەر گوڭئەنجۈينىڭ 300 دەك ئەسكىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىسھاقبەك قوماندانلىق قىلاتتى. بىز ئەتىسى ئەتىگەنلىكتە يۇمىلاق شەھەرنى قورشىۋالدۇق. يۇمى-

لاق شەھەردىكى مامۇت سىجاڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى قۇربان سىجاڭنىڭ قوماندانلىغىدا سىپىلغە چىقىپ بىزگە قارشى ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. بىر قانچە كۈندىن كېيىن بىزنىڭ ئەسكەرلەرنىڭمۇ يەكەندىن كەلگەن مامۇت سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئىكەنلىگىدىن خەۋەر تېپىپ، «ھەر ئىككىمىز مۇسۇلمان تۇرۇپ، بىر-بىرىمىزگە ئوق چىقىرىپتۇق» دىيىشىپ بىرلەپ، ئىككىلەپ سىپىلدىن چۈشۈپ بىزگە قوشۇلۇپ سانىمىز غولداشقا باشلىدى. شۇڭا سوۋېت كونسۇلى ئالدىراپ - تېنەپ ئابدۇنىياز بىلەن قۇربان سەئىدىنى كېلىشتۈرۈشكە ھەركەتلەندى ھەم بۇنىڭدىن ئۈنۈم ھاسىل قىلدى.

كونسۇلنىڭ كېلىشتۈرۈشى بويىچە: يۇمىلاق شەھەردىكى قۇربان سەئىدىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەرگە چىقىپ كېتىش، ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى يۇمىلاق شەھەردىكى سىلىڭبۇغا كىرىپ ئورۇنلىشىش. بۇنىڭغا ئابدۇنىياز بىلەن ماخۇسەن قول قويغان. شۇ چاغدا بۇ كېلىشىمنىڭ ئارقىسىدا نىمە يوشۇرۇنغانلىغىنى سەزمەپتۇق. بۇ كېلىشىم ئاساسەن: ① قۇربان سەئىدىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئابدۇنىيازغا قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىش؛ ② ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلگىچە قەشقەرنى تۇتۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەن. كېيىنكى ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدى.

بىز كېلىشىم بويىچە ماخۇسەن، ئابدۇنىياز باشچىلىغىدىكى قىسىملار قەشقەر يۇمۇلاق شەھەر سىبۇغا ئورۇنلاشتۇق. لېكىن شۇ ئارىلىقتا بىز كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ ھېچ ئىشقا ئارىلاشماي جىم تۇرۇپتۇق. ئەمما گۇڭگەنجۈيدىكى قادىرھاجى گۇڭگەنجۈي تۈرمىسىدىكى 300 دىن ئوشۇق مەھبۇسنى تۈرمىگە كىرىشىن چېچىپ ھەممىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، ساقچىلىرىنى ئېلىپ

يېڭىشەرگە كۆچۈپ كېتىپتۇ.

ئابدۇنىياز قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنە مېنى ئۆت-
كەندە كونسۇلغا يازغان خەتنىڭ جاۋابىنى ئېلىشقا (70 - بەتتە)
چىقاردى. مەن كونسۇلخانىغا چىقسام، مەن خەت تاپشۇرغان
تاتار كونسۇل ئابدۇللا ئەپەندى كېتىپ ئۇنىڭ ئورنىغا بىر رۇس
كونسۇل كەپتۇ. مېنىڭ سۆزۈمنى ئۇنىڭغا مۇئاۋىن كونسۇل تەر-
جىمە قىلىپ بەردى. ئۇ مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلاپ بولۇپ، بىزگە
ھىچقانداق ياردەم بېرەلمەيدىغانلىقىنى، ئىلگىرى ئوتتۇرىدىكى
ماجرا ئۆز ئاراڭلاردىكى ماجرا، شۇڭا بۇنىڭغا ئارىلاشمايدىغانلى-
قىنى، ئۆزلىرىنىڭ خالىس ئادەم ئىكەنلىكىنى، ھىچقايسى تەرەپ-
كە يان باسمايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا سوۋېت پۇخرالىرىنىڭ ھەم
ئۆزلىرىنىڭ ھىچقانداق دەخلى - تەرۇزگە ئۇچرىماسلىقىنى تەكىت-
لەپ سۆزىنى تۈگەتتى. مەن بۇ ئەھۋالنى ئابدۇنىيازغا دوكلات
قىلدىم. ئابدۇنىياز: «مەن ئۇلارنى بىلەتتىم، ئۇلار بىزگە ياردەم
بەرمەيدۇ، شىڭ شىسەيگە بېرىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ بىز سىناپ
باقتۇق، ئۇنىڭ زىيىنى يوق» دېدى. شۇ ۋاقىتتا ئۈرۈمچىدىن بىز-
گە قارشى 10 ماشىنا ئەسكەرنىڭ ئاقسۇغا چۈشكەنلىكى توغرى-
سىدا خەۋەر كەلدى بۇ ھەقتە ماخۇسەن بىلەن ئابدۇنىياز مەس-
لىھەتلىشىپ، قەشقەردە ماخۇسەن قېپقىلىپ يېڭىشەر مۇھاسىرىسىنى
باشلاش، ئابدۇنىياز خۇيزۇ، ئۇيغۇر بولۇپ 1400 دەك ئەسكەر
بىلەن مارالۋېشىغا بېرىپ ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنى
توساش قارار قىلىندى.

بىز 37 - يىلى 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى قەشقەردىن يولغا
چىقىپ 7 - كۈنى مارالۋېشىغا يېتىپ باردۇق. بىز بارساق ئۈ-
رۈمچىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر بىزنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمىزنى
ئاڭلاپ مارالۋېشى سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرىپ دەرۋازىنى تاقاپ،

سىپىلگە چىقىۋالغان ئىكەن. بىز بېرىپلا سېپىلنى قورشاپ 2 كۈن ئۇ-
رۇشتۇق. شىمال تەرەپتىكى دەرۋازىنى ئوت قويۇپ، ئۆرۈۋەتكەن-
دىن كېيىن، ئۇلار بىزگە: ئۇرۇشنى توختاتساق، بىزگە 2 كۈن
مۆھلەت بېرىلسە، قورالنى ئاندىن تاپشۇرساق، دەپ ۋەكىل چىقار-
دى. بىز ئۇلارنىڭ شەرتىگە كۆندۇق. لېكىن ئۇلار 2 كۈنگىچە
قېچىش تەييارلىقىنى كۆرگەن ئىكەن. مۇددەت توشقان كۈنى ئۇلار
ماشىنىنىڭ ئۈستىگە پىلىموتلىرىنى تىكلەپ قويۇپ، ماشىنىلىرىنى
ھەيدەپ، بىزگە قارىتىپ پىلىموت ئېتىپ قېچىشقا باشلىدى.
دەرۋازا ئېتىكلىك بولغاچقا ئىچىدىكى تەييارلىقتىن پەقەت
خەۋىرىمىز بولماپتۇ. بىزمۇ ئارقىدىن ئوق چىقاردۇق. لېكىن
ئۇنىڭ ئۈنۈمى بولمىدى. ئەمما ئۇلار قېچىپ قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى.
بىز ئارالۋېشىغا كېلىپلا تومشۇققا ئەۋەتكەن بىر ليەن ئەسكىرى-
مىز، ئۇلارنىڭ ماشىنىدا قېچىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئوق
چىقىرىپ 2 ماشىنىنى توختىتىپ قالغان. ئۇنىڭدىكى 70 ئادەم-
دىن 18 ى ئۆلگەن، 52 سى ئەسىر چۈشكەن. 70 دانە مىلتىق،
بىر قانچە ساندۇق ئوق غەنىمەت ئالغان.

بىز تومشۇققا كەلگەندە ئابدۇنىياز بۇ ليەننى تەقدىرلىدى.
بىز تومشۇقتىن يۈرۈپ كەلپىننىڭ سايۋاغ دىگەن يېرىگە بارغان
چېغىمىزدا 2 ئايروپىلان ئۈستىمىزدە پەسلەپ ئۇچۇپ بىزگە پى-
لىموتتىن ئوق ئاتتى، بىزمۇ ئوق چىقاردۇق. بىرسىگە ئوق تې-
گىپ تاغ تەرەپكە چۈشۈپ كەتتى. ئۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتسەك،
ئايروپىلاندىكى 2 ئادەمدىن بىرسى ئۆلۈپتۇ. ليۇتچىك ساق قاپ-
تىكەن، ئۇنى ھەيدەپ كەپتۇ. ئۇنى بىر دىخاننىڭ ئۆيىدە قو-
يۇپ، ئۇنى ساقلاشقا بىر ئەسكەر قالدۇردۇق.

بىز ئۇ يەردىن ئايكۆلگە بارغاندا ئابدۇنىياز ئەسكەرلەرنى
قايتىدىن تەشكىللىدى. بىر تۈمەننى قۇمباشقا، بىر تۈمەننى ئاۋاتقا،

جەر تۆۋەنىنى غوروچۆلگە، بىر تۆۋەنىنى دەريا بويىغا ئورۇنلاشتۇردى. بىر لىيەننى ئۈچتۇرپان ئەتراپىغا، 2 لىيەننى شىتاپنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. بىز ئابدۇنىياز باشچىلىقىدا ئاۋاتقا كىرىپ ئورۇنلاشتۇق. ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر 2000 دەك بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇلاردىن تەركىپ تاپقان ئىكەن. ئۇلار دەريانىڭ ئاقسۇ تەرىپىدە، بىز دەريانىڭ ئايكۆل تەرىپىدە ئورۇنلاشتۇق، ئۇلاردا پىلىموت، زەمبىرەك قاتارلىق قوراللارمۇ بار ئىكەن. بىزنىڭ قوراللىرىمىز بەك ئاددى بولۇپ، ئوقلىرىمىزمۇ يېتەرلىك ئەمەستى، شۇنداقتىمۇ ئانچە-مۇنچە ئۇرۇشۇپ تۇردۇق.

ئابدۇنىياز ئۈرۈمچى ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىنى پاراكەندە قىلىش ئۈچۈن داۋۇت قارى دىگەن بىركىشىنى لىيەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈپ ئۇنى پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا 100 ئەسكەر بىلەن شايار، كۇچار ئەتراپىغا يولغا سالدى. ئۇ ئادەم خېلى تەدبىرلىك كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇزاققا بارمايلا ئەسكەرلىرىنى 4 - 5 يۈزگە يەتكۈزىۋالغان. ئۇلار كۇچارنىڭ ياقا دىگەن يېرىگە بارغاندا ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان 2 ماشىنا ئەسكەرنى توسۇپ، تەسلىم قىلىپ 80 دەك مىلتىق، نۇرغۇن ئوق - دورا غەنىمەت ئالغان. بۇكۈرىدىمۇ ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ماشىنىلىرىنىڭ چاقلىرىغا ئېتىپ ماشىنىنى توختىتىۋېلىپ 300 دەك قورالغا ئىگە بولغان. شۇنداق قىلىپ ئۈرۈمچىدىن ئاقسۇدىكى ئەسكەرلەرگە بارىدىغان ياردەمنى ئۈزۈپ قويۇپ، ئاقسۇدىكى ئەسكەرلەرگە زور خەۋپ يەتكۈزگەن.

شۇڭا ئۈرۈمچى قىسىملىرى قوراللىرى خىل، ئادەم سانى كۆپ بولسىمۇ بىر مەزگىل بىزگە يۈرەكلىك ھۇجۇم قىلالمىدى، لېكىن ئاندا - ساندا ئۇرۇش قىلىپ تۇردى. شۇ مەزگىلدە ئابدۇنىياز

بىجاڭ ئاۋاتتا مۇشاۋىر ئىسمايىل ئاخۇننى 100 دەك ئەسكەر
بىلەن قالدۇرۇپ، ئۆزى 100 دەك ئەسكەر بىلەن دەريا بويىدى-
كى ئەسكەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ بولۇپ، ئۈچتۇرپانغا چى-
قىپ كەتتۇق. دەريا بويىدىكى ئەسكەرلەر ئانچە - مۇنچە ئوق چى-
قىرىپ ئۇرۇشىۋاتقان ئىكەن.

بىز ئۈچتۇرپانغا كېلىپ ئۇ يەردە بىر ئوق زاۋۇتى، يەنە
بىر كىيىم - كېچەك كارخانىسى قۇردۇق. ئۇلار قىسقىلا ۋاقىت
ئىچىدە خېلى كۆپ ئوق قۇيۇپ بەردى ھەم خېلى كۆپ ئۆ-
تۈك، چاپان تىكىپ بەردى. بىز ئۈچتۇرپاندا 20 كۈندەك تۇر-
دۇق.

37 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شىڭ شىسەينىڭ ئەس-
كەرلىرى بىزگە ھۇجۇم باشلىدى. بىز بىر قانچە كۈن ئۇ-
رۇشقان بولساقمۇ، ئۇلار باستۇرۇپ كېلىۋەردى، شۇنداق قىلىپ
بىزنىڭ قىسىم ئۈچتۇرپانغا چېكىندى. ئۇلار بىلەن بىزنىڭ
ئارىلىقىمىز 10 كىلومېتىرلا قالغان ئىدى، ئۇرۇش جىددىيلەشكىلى
تۇردى. بىز ئاخىرى بولالماي ئاقچىغا چېكىندۇق. بىزنىڭ چې-
كىنگەن ئەسكەرلىرىمىز 400 دەك كېلەتتى، قالغانلىرى ئاۋات
تەرەپتە قالغان ئىدى. شىڭ شىسەينىڭ بىزنى قوغلاپ كېلىۋاتقان
ئەسكەرلىرى مىڭدىن ئاشاتتى ھەم ئۇلارنىڭ قوراللىرى خىل
ئىدى. بىز ئاقچىدىمۇ تۇرالماي، تاغ يولى بىلەن يۈرۈپ ئەتىسى
كەلپىنگە يېتىپ كەلدۇق. كەلپىندە 10 كۈندەك تۇرۇپ، ئۇ
يەردىن يەنە ئاۋاتقا كەتتۇق.

قىستۇرما:

(1) ئابدۇنىياز شىسىنىڭ سەنمۇجاڭى مۇيىدىن ئاۋاتقا
كەلگەندە بىزدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ شىڭ شىسەي تەرەپكە
بىزنىڭ قىسىمنىڭ ئەھۋالى ھەم قىسىمنىڭ بىر قىسىم مەخ-

پىيەتلىكلىرى توغرىسىدا يازغان خېتى قولىمىزغا چۈشۈپ قالدى. بۇنى نۇرغۇن تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىقرارىغا ئاساسەن، ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. (ھېلىقى سوۋېت لىيوتچىكىنىمۇ شۇ قويۇپ بەرگەن ئىكەن.)

(2) پارتىزانلىق ئۇرۇشقا كۆچار تەرەپكە ئەۋەتىلگەن داۋۇت قارى شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرىنى يولدا توسۇپ ئۇرۇشۇپ، خېلى راۋاجلىنىپ، ئەسكىرى 400 گە يەتكەن ئىدى ھەم يەڭجاڭلىققا ئۆستۈرۈلگەن ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا بىز ئاقسۇ، ئۈچتۇرپانلاردا يېڭىلىپ ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالالماي ھەم يولىيوروق بېرەلمەي ئۆزىمىز بىلەن بولۇپ يەكەن تەرەپكە چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇلارمۇ پارچىلىنىپ ئەسكەرلىرى تارقاپ كېتىپ، ئاخىرىسىدا داۋۇت قارى قېچىپ دۇڭخۇاڭ بىلەن لەنجۇغا كىرىپ كەتكەن (مەن كېيىن لەنجۇغا بارغاندا شۇ يەردىكى سودىگەرلەردىن ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلىدىم.)

(3) يۇقۇرىدا خوجىنىياز ھاجى تەرىپىدىن مۇسۇل ھاجىم بىلەن تاشكەنتكە ۋەكىللىككە ئەۋەتىلگەن ئەمەت پاختا دىگەن ئادەم بىلەن يەنە بىر ئاقسۇلۇق ئوسمان ئەپەندىنى ئۈچتۇرپاندا ئۇچراتتۇق. ئەمەت پاختا شۇنىڭدىن كېيىن، ئاقسۇ بانكىغا باشلىق بولۇپ شۇ يەردە ئىشلىگەن ئىكەن. ئەمەت پاختا بىزدىن ئايرىلىپ قەشقەرگە كەتتى. كېيىن ئاڭلىساق ھىندىستانغا چىقىپ، ئۇ يەردىن تۈركىيىگە كەتكەن ئىكەن.

ئاقسۇ ئاۋاتتىن چېكىنىش

ئابدۇنىياز بىر تۈركۈم ئەسكەرلىرى بىلەن ئاقسۇ دەرياسى بويىدا، ئۈچتۇرپاندا شىڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلگەندىن كېيىن، ئاقچى ئارقىلىق كەلپىنگە چىقىپ، ئۇ يەردىن ئاۋاتقا بېرىپ، ئۆزىنىڭ چوڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. بۇ چاغدا شېڭ شىسەينىڭ قىسىملىرى سوۋېتنىڭ ئالتايىسكى روس ئەترىتىنىڭ ياردىمى بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ، ئابدۇنىيازنىڭ قىسىملىرىغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. بۇ، 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بولۇپ، ئابدۇنىيازنىڭ قومباش، ئايكۆلدىكى مىڭدەك ئەسكىرى قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرىدۇ. قارشى تەرەپ 2 مىڭدەك ئەسكەر بىلەن ھۇجۇم باشلاپ، ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر بۆلىكى غوروچۆل تەرەپكە، يەنە بىر بۆلىكى ئاۋاتنىڭ ئۆزىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. غوروچۆلدىكى مۇداپىئەگە ئابدۇنىياز ئۆزى قوماندانلىق قىلىدۇ. بىز ئاۋاتتا بىر كېچە-كۈندۈز ئۇرۇشۇپ، ئاخىر بولالماي، شىتاپنى ئاۋات بازىرىدىن يۆتكەشكە مەجبۇر بولدۇق. ئاۋات پۈتۈنلەي قورشاۋدا قالدى. بۇ چاغدا ئۇلارغا ياردەمگە ئايروپىلانمۇ كەلگەن ئىدى. لېكىن ئاۋات بازىرىغا باستۇرۇپ كىرىشكە پېتىنالمىدى. بىز مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ، شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىگە قاراپ، 20 كىلومېتىردەك يول بېسىپ، بىر يېزىغا كېتىۋاتقىنىمىزدا، شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى كۆرۈپ قېلىپ، يىراقتىن ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. لېكىن ئارىلىقىمىز يىراق بولغاچقا بىزنى چىقىمغا ئۇچرىتالمىدى. بىز ماڭغان يول شاللىق ئوتتۇرىسىدىكى يول بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى تەرىپى پاتقاق ئىدى. بىز بىر يېزىغا قېچىپ بېرىپ، ئەسكەرلىرىمىزنىڭ تىزىمىنى ئالساق، بىرىمۇ چىقىم بولماپتۇ. بىز بىلەن بىللە

ئۇرۇش قىلغان ماخۇسەننىڭ بىر تۈمەن ئەسكىرى ئالدىمىزدا ئىدى. ئۇلار شۇ ماڭغانچە توختىماي يول يۈرۈپ، مارالۋېشى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇ 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىدى.

غورۇچولدە ئابدۇنىياز باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەر بىر كۈن قاتتىق ئۇرۇشۇپ، ئاخىر بولالماي، يەكەن دەرياسىنى بويلاپ، غەرپكە يۈرۈپ كېتىپتۇ. بىزنىڭ چېكىنىپ پىچاقسىندىگە بېرىشىمىزغا بۇيرۇق قىلىندى. بىز يولغۇنلۇق (ھازىرقى ساچىڭزا) غا كېلىپ، كەينىمىزدىن كېلىۋاتقان قىسىملارنى پىچاقسىندىگە بېرىشقا بۇيرۇپ كېتىۋەدۇق. مارالۋېشىدىن خەۋەر ئالساق سوۋېتنىڭ تويون ئارقىلىق قازاق، قىرغىز بولۇپ، 2 مىڭدەك ئەسكىرى مارالۋېشىغا كەپتۇ ھەمدە ئۇلاردىن 500 ئاتلىق ئەسكەر بىزنى توساش ئۈچۈن مارالۋېشىدا ساقلاپ يېتىپتۇ. قالغان 1500 ئەسكەر قەشقەر، يەكەنلەرگە يۈرۈپ كېتىپتۇ. ماخۇسەننىڭ پەيزىۋاتنى ساقلاپ ياتقان مالۇيجاڭ باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلىرى سوۋېت كونسۇلىنىڭ خىزمەت ئىشلىشى بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىڭ شىسەيگە ئۆتۈپ كېتىپتۇ ھەم يېڭىشەرگە بېرىپ، ماخوسەنگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، سوۋېت ئارمىيىسى قەشقەرگە بېسىپ كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يەكەنگە چېكىنىدۇ. يېڭىشەردىكى قۇربان سەئىدىنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى يېڭىشەردىن كونىشەرگە قايتىپ كىرىدۇ.

مالۇيجاڭ ماخۇسەننى قوغلاپ يەكەنگە بارىدۇ، ماخوسەن ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، 100 دەك ئەسكىرى بىلەن قاغىلىققا بېرىپ، ئۇ يەردىن ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ماخۇسەننىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى قېچىپ خوتەنگە يېتىپ بارغىچە، چولاق ساي دېگەن يەردە سوۋېت ئايروپىلانلىرىنىڭ بومباردىمان قىلىشى، پىلىموتقا تۇتۇشى بىلەن كۆپ قىسمى قىرىلىپ تۈگەيدۇ.

پىچاق سىندى ئەھۋالى

بىز پىچاق سىندىغا توپلانغىنىمىزدا، ئابدۇنىيازنىڭ 1300 ئەسكىرىدىن پەقەت مىڭ ئادەم قاپتۇ، قالغانلىرى ئۆلۈپ، قېچىپ تۈگەپتۇ. بىز مارالۋېشىدا روس ئەسكەرلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، شاقۇردىن ئۆتۈپ، يەكەن دەرياسىنى بويلاپ، ئورمانلىق بىلەن مەكىتكە يۈرۈپ كەتتۇق. كېتىۋاتقىنىمىزدا، كۈندە بىر قانچە سوۋېت ئايروپىلانلىرى كېلىپ، بومبا تاشلاپ، بىزنى پاراكەندە قىلىپ تۇردى.

بىر يولباشلىغۇچىدىن ئابدۇنىياز سىجاڭنىڭ كۆلنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. ئاندىن بىزمۇ ئۆتمەكچى بولدۇق. بىز 100 دەك ئادەم ئىدۇق. قېيىقتا ھەر قېتىمدا 4 دىن ئولتۇرۇپ بىر كۈندە ئاران ئۆتۈپ بولدۇق. شۇڭا ئابدۇنىيازنىڭ ئارقىسىدىن يېتىشەلمىدۇق. ئايروپىلان بىزنى كۆپ قېتىم ئوققا تۇتتى. ئات - ئۇلاغلىرىمىز ئۆلدى، كۈندۈزى مېڭىشقا ئامالسىز قالدۇق.

يولدا كېتىۋېتىپ كىچىك ئاخۇن بىلەن بىرگە بولۇپ قالدىم، ئۇ ماڭا: «قادىر ھاجىم، بىز ئەمدى يېڭىلدۇق، ئالدىمىزنى سوۋېت ئەسكەرلىرى توسۇپ يېتىپتۇ، خوتەنگە ئۆتەلمەيمىز. شۇڭا ئىككىمىز يەكەنگە بېرىپ، روس ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولايلى (ئەل بولايلى)، بىزنى قارشى ئالىدۇ» دېدى. مەن ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن: «قورشاۋنى بۆسۈپ، خوتەن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەيلى، ئۇ يەردىمۇ تۇرالمىساق، ھىندىستانغا چىقىپ كېتەرمىز. ئەگەر ھازىر ئەل بولساق، ئورۇسلار بىر ئاز كىچىكتۈرۈپ بولسىمۇ بىزنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ» دېدىم.

ئاخىرى كىچىك ئاخۇن ئۆزىنىڭ سوۋېت كونسۇلى بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقىنى، ماڭا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن بۇنىڭغا كۆنمىدىم. ئاندىن ئۇ: «مېنى كۆرمەسكە سالسىلا، مەن قېچىپ كېتەي» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قېچىپ كەتتى.

كىچىك ئاخۇن ئىلگىرىمۇ بىر قېتىم يەكەندىن قاچقاندا تۇتۇلۇپ قېلىپ، تەۋبە قىلغاندىن كېيىن ئابدۇنىياز كىچىرىم قىلغان، مامۇت سىجاڭ ۋاقتىدا سوۋېت كونسۇلىغا يازغان خېتى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، تەۋبە قىلغاندىن كېيىن، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىدى.

كىچىك ئاخۇن يوشۇرۇن قېچىپ شىڭ شىسەي تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېساپتا يەنە شىڭ شىسەي ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئابدۇنىيازنىڭ دوختۇرى موسا يەكەنگە قېچىپ بېرىپ، سوۋېت ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولدى.

مەن يولدا ھەممىنىڭ ئارقىسىدا قالدىم. مىڭ تەسنە 2 كۈندىن كېيىن پوسكان دېگەن يېزىدا ئابدۇنىيازغا يېتىشىۋالدىم. ئابدۇنىياز كىچىك ئاخۇن، موسا دوختۇر قاتارلىق بىر قانچە ئەمەلدارنى سۈرۈشتە قىلدى. ئۇلارنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، خېلى غەزەپلەندى. ئاندىن بىزگە: «ئادەملەر مۇشۇنداق ۋاقىتتا سىنىلىدۇ، شۇڭا ئۇنداق ئادەملەرنىڭ بىزدىن بۇرۇنراق كەتكىنى تۈزۈك. گەپ ئەندى ئالدىمىزدا، باغ جىگدىگە ئورۇسلارنىڭ مىڭدەك ئەسكىرى توپلىنىپتۇ. ئۇ يەرگە ئۇيغۇر، خۇيزۇ بولۇپ مىڭدەك ئەسكەر ئەۋەتتۇق، ئۇلار ئوق چىقارسا، بۇلارمۇ ئوق چىقىرىدۇ، بولمىسا، ئاستا ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىز بۈگۈن شامدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يولغا چىقىپ، كېچىلەپ ئۆتۈپ كېتىمىز. ئەگەر ئۇلار توساپ ئۇرۇشسا، بىزمۇ

ئۇرۇشىمىز. ئەگەر بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتەلىسەك، قاغىلىقتا چىقىپ كېتىمىز. ئۇ يەردە ئورۇسلارغا ئەل بولغان خۇيزۇ قوشۇن بار. ئۇ يەردىنمۇ ئۆتۈپ كېتەلىسەك، ئاندىن خوتەنگە يېتىپ بارالىشىمىز مۇمكىن. ئۇ چاغدا، خوتەندىكى خۇيزۇ قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ، خوتەننى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشىمىز. ئەگەر ئۇنىڭغىمۇ بولمىسا، قاراڭغۇ تاققا چېكىنىپ چىقىپ، شۇ يەرنى بازا قىلىپ ئۇرۇشىمىز. مۇبادا ئۇمۇ ئەپلەشمىسە، ھىندىستانغا چىقىپ كېتەرمىز» دېدى. مەن ئابدۇنىيازنىڭ پىكرىگە قارىتا: «بۇ قارارلىرى ياخشى بوپتۇ. لېكىن روس ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتىمىش قىيىن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ قولىدا زەمبىرەك، پىلىموت قاتارلىق خىل قوراللار بار. بىزدە بولسا، ئۇنداق قوراللار يوق، ھەتتا ئوقلىرىمىزمۇ يېرىلىك ئوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەسكەرلەرنىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى، شۇڭا بىز مۇشۇ يەردىكى 100 دەك ئەسكەر بىلەن تەكلىماكان ئارقىلىق گۇمىغا بېرىپ، سانجۇ ئارقىلىق ھىندىستانغا چىقىپ كەتسەك، قالدى 200چە ئەسكەرنى باغ جىگدىدىكى قىسىملارغا ياردەمگە ئەۋەتسەك. ئۇلار شۇ يەردە ئۇرۇشۇپ يېڭىلىپ قالسا، تارقاپ كەتمەمدۇ؟» دېدىم.

ئابدۇنىياز: «بۇ پىكرىڭىز توغرا ئەمەس، بىز يەكەندىن چىقىپ قەشقەرگە بېرىپ، ئۇ يەردىن ئاقسۇ، ئاۋات، ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا غەلىبىلىك جەڭ قىلدۇق. ئەمدىلىكتە ئورۇسلار ئوتتۇردا چۈشۈپ، بىز مەغلۇبىيەتكە يۈزلەنگەندە، ئۇلارنى تاشلىۋېتىپ، نېمە بولساڭ بول دەپ، ئۆزىمىزنىڭ جېنىنى ئېلىپ چەتكە چىقىپ كەتسەك، بىزگە سەت ئەمەسمۇ؟! ھەرگىز ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. نېمە بولساق، ئەسكەرلەر بىلەن بىللە بولىمىز. ئۇرۇشۇپ، شۇلار بىلەن بىرگە قۇربان بولىمىز. مامۇت سىجاڭ چەتكە چىقىپ كېتىپ نېمە نەتىجىگە ئېرىشتى؟ بىر لىگەن پولونى

يەپ بىزنىمۇ ئۇنتۇپ قالدى. بىرەر پارچە خېتىمۇ يوق. بىزمۇ چىقساق، شۇنداق بولۇرمىز. چەتنىڭ ياردەم بېرىشىمۇ تايىنلىق، بۇنداق پىكىردىن قايتىسىلا» دېدى (ئەسلىدە ئابدۇنىياز بىزنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، ھېچ بولمىغاندا، ھىندىستانغا چىقىپ كېتەرمىز دەپ ,قويغان ئىكەن)، ئۇنىڭ ئەسكەرلەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتەش نىيىتى زادى يوق ئىدى. بىز ئۇنىڭ پىكىرىنى ئاڭلاپ بېسىلىپ قالدۇق.

ئابدۇنىياز ئەسكەرلەرنى تەييار بولۇشقا بۇيرىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ يېنىدا 300چە ئەسكەر قالغان ئىدى. 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى نامازشام بىلەن باغ جىگدىگە قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق. ئابدۇنىياز ئەسكەرلەرنى تارقاپ كەتمىسۇن دەپ، پات ـ پات ئاتلىق قىسمىنىڭ ئالدى ـ ئارقىسىغا ئۆتۈپ تەكشۈرۈپ تۇردى. تاڭ ئاتقاندا، بىر چوڭ ئۆستەڭگە دۈچ كەلدۇق. ئابدۇنىياز ئەسكەرلىرى بىلەن ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىز ئىدارە كادىرلىرى توسۇلۇپ قالدۇق. شۇ ئارىلىقتا ئېتىم كۆۋرۈكتىن ئۆتەلمەي، ئۆستەڭگە چۈشۈپ كەتتى. مەن ئاتنى سۇدىن چىقىرىپ نەرسە ـ كېرەكلىرىمنى باشقىدىن جايلاپ بولغىچە، قىسىم ئۇزاپ كېتىپ قالدى. مەن ئەمدى يولنى تەكلىماكانغا سالاي دەپ تۇرسام، ئابدۇنىياز، باش كاتىپ مەھەممەت ئىمىن مەخسۇم بىلەن ئوسمان ئەپەندىنى مېنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. مەن ئۇلارغا: «ئەمدى ئۇرۇشۇشنىڭ ئەھمىيىتى قالمىدى. بۇ ھەقتە ئابدۇنىياز سىجاڭغا پىكىر بەرسەم، قوبۇل قىلمىدى، شۇڭا بىز ئۈچىمىز مۇشۇ يەردىنلا گۇمىغا چىقىپ، ئۇ يەردىن ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتسەك» دېدىم. ئۇلار ماڭا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىز بىر ئادەمگە يول باشلىتىپ، قۇملۇقتا بىر كۈن يول يۈرۈپ مازار قۇم دىگەن يەرگە يېتىپ باردۇق. ئۇ يەردە 10 ئۆيلۈك-

بتەك ئاھالە بار ئىكەن. ئۇلار بىزنى كۈتۈۋالدى. بىز ئۇ يەردىن 3 كۈنلۈك ئوزۇق سېتىۋېلىپ، بىر ئادەمنى يول باشلاشقا 100 سەرگە ياللاپ، يولغا چىقتۇق، ئۇ يەردىن قاغىلىق تەۋەسىدىكى چەچ قۇم، قار باستىم، ئىسمسالا، ئۇششاقباش ئارقىلىق تاغ ئىچىگە كىرىپ، لاداقتا بارىدىغان يول بىلەن قاراقۇرۇم داۋىنىدىن ئېشىپ، ھىندىستانغا چىقىپ كەتتۇق.

ئابدۇنىيازنىڭ ئاقىۋىتى

ئابدۇنىياز يەكەندە روس ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بوسۇپ ئۆتۈپ كېتەلمەي، 50 ـ 60 ئەسكەر بىلەن يېڭىسارغا چېكىنگەندە، يېڭىشەردىن 2 ماشىنا ئەسكەر چىقىپ، سارايىنى قورشىۋېلىپ ئۇرۇشىدۇ. 2 ـ 3 سائەت ئۇرۇشقاندىن كېيىن ئوق چىقمىش توختايدۇ. كىرىپ قارىسا، ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى ئۆلۈپ تۈگىگەن، ئابدۇنىياز بولسا، يارىدارلىنىپ ياتقان. يېڭىشەردىن چىققان ئەسكەرلەر ئۇنى ماشىنىغا سېلىپ، يېڭىشەرگە ئېلىپ بېرىپ، داۋالاپ ساقايتقاندىن كېيىن، ئۇنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ (بۇ، ياپچانلىق كىشىلەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشى) .

يەنە بىر خەۋەرگە قارىغاندا، باغ جىگدىدە بولغان ئۇرۇشتا بوسۇپ ئۆتۈپ قاغىلىققا قاراپ ماڭغاندا، پوسكام بىلەن قاغىلىق ئارىلىغىدا شىڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرىگە ئەسىرگە چۈشكەن. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇنىيازنىڭ ئۇرۇشىمۇ ئاياقلىشىدۇ.

قۇربان سەئىدى مامۇت سىجاڭنىڭ ئورنىغا سىجاڭ بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇمۇ ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ، شىڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئۆلگەن.

شىڭ شىسەي مامۇت سىجاڭ ۋەقەسى تۈپەيلىدىن، تۈرلۈك بەتنامىلارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، شىنجاڭدا بىر قانچە 10 مىڭ ئادەمنىڭ بېشىغا چىقتى. بۇنى شىنجاڭ خەلقى ھەرگىزمۇ ئۇنۇتمايدۇ.

خوتەن قوزغىلىڭى توغرىسىدا ئەسلىمە

دوختۇر مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا

كىرىش سۆز

ئۆتكەن يىل ۋەتەننى زىيارەت قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇرۇمچىدە تۇرغان ۋاقتىمدا «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» نى كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم ۋە ئىنتايىن تەسىرلەندىم. ۋەتىنىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن كۆپلەپ پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى نەشىر قىلىنىپتۇ. بۇ، شىنجاڭ تارىخىدا چوڭ بىر ياخشى ئىش. ئاپتورلار — ھادىسىلەرنى ھازىرقى جەمىيەت ۋە مەھەللىۋى مەيداندا تۇرۇپ تەھلىل قىلىپ چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، يەنىلا ۋەقەلىكلەردىكى ئەسلى ماھىيەت ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

بۇ ماقالىلارنى كۆرۈش جەريانىدا شۇ چاغلاردا خوتەندە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ تىلغا ئېلىنمىغانلىقى ۋە ياكى دارىتىپ ئۆتۈپ كېتىلگەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ۋاھالەنكى بۇ ھادىسىلەر، يەنى بەزەنلەرنىڭ «ئىسلامچىلار - چۈماقچىلار» ھەركىتى دەپ كۆرسەتكەن خوتەن قوزغىلىڭى بولسا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلارغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ھازىر «دىخانلار ئىنقىلاۋى» دەپ تەبىر بېرىلىۋاتقان قوزغىلاڭلارنىڭ بىر پارچىسى ئىدى.

يەنە مەن شىنجاڭ گېزىتىگە بېسىلغان مەملىكەتلىك سىياسى كېڭەش ئومۇمى يىغىنىنىڭ مىللەتلەر تارىخىنى تەتقىق قىلىش توغرىسىدىكى قارارىنى كۆرۈپ قالدىم. بۇنىڭدا بۇ خىزمەتنى تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىش ھەتتا چەتئەللەردىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىمۇ يېزىشقا رىغبەتلەندۈرۈشكە بولىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇڭا مەن بۇ قاراردىن جۈرئەتلىنىپ بۇ ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم.

كېلىپ چىقىشىم خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئاساسى رەھبىرى بولغان مەمتىمىن ھەزرىتىم (تۆۋەندە - م. ئى بۇغرا دەپ يازىمەن) ئائىلىسىدىن بولۇپ، دادام بۇ ھادىسىلەردىن چەتتە قالالمىغان ئاناممۇ بۇنىڭ دەردىنى ئاز تارتمىغان. خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ پۈتۈن جەريانى ئائىلىمىزدىكىلەرنىڭ ئۆز ئەۋلاتلىرىغا داستان قىلىپ سۆزلەپ بېرىدىغان بىر ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالغان. مېنىڭ بۇ ئەسلىمىلىرىم ئائىلەمدىن ئاڭلىغانلىرىم، چەت ئەلدىكى ھاياتىمدا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن ئۆگەنگەنلىرىمدىن ئىبارەت. تارىخ تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا كىرگۈزۈشكە بولامدۇ - يوق، كۆرۈپ بېقىشىڭىزلارنى ئۈمىت قىلىمەن.

ھۆرمەت بىلەن:

دوختۇر مۇھەممەت ياقۇپ بۇغرا

1984 - يىلى، ئەنقەرە — تۈركىيە.

ئومۇمى ۋەزىيەت.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، خوتەن تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئەڭ چەت ياقىسىغا جايلاشقان بىر جاي. خەلق شۇ چاغلاردا

زامانىنىڭ ئەڭ قالاق قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش ۋاستىلىرىدىنمۇ مەھرۇم بولۇپ، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش دىگەنلەردىن خە-ۋەرسىز ئىدى. مىللى تەڭسىزلىك ئەۋجىگە چىققان بولۇپ، خەن-زۇ ھۆكۈمران سىنىپى يەرلىك خەلقنى دەھشەتلىك زۇلۇم بىلەن ئىدارە قىلىشتىن تاشقىرى ئۇلارنى نادان قالدۇرۇپ يېڭىلىقتىن ئۆلگىدەك قورقۇپ ئۇنى ھامان ئۇجۇقتۇرغان، ئىجتىمائى ھاياتتا قالاقلىق ۋە خۇراپاتلىق ھۆكۈم سۈرگەن، يۇقۇرى تەبىقەدىكى ئەمەل-دارلارنىڭ قول-چوماقى بولغان، بەگ، چوڭ يەر ئىگىلىرى ۋە دىنى مۇتەئەسسىپ ئىمتىيازلىق كىشىلەر خەلقنى ئېزىشتە ئۆزىنىڭ خوجايىنلىرىدىن كېيىن قالمىغان، ھەر بىر ئامبال ئۆز ئالدىغا بىر ھۆكۈمەت بولۇۋالغان ئىدى.

خوتەننىڭ ھىندىستان ۋە ئافغانىستانغا يېقىن بولۇشتەك جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىگى بۇ رايونغا سودا-تىجارەت ۋاستى-سى بىلەن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى يۈز بېرىۋاتقان يېڭىلىق-لاردىن خەۋەر (گېزىت-ژورنال) تېپىشىغا سەۋەپ بولدى. بۇ بىر قىسىم كىشىلەردە خەلقنى مائارىپ جەھەتتىن ئاقارتىش تەشەببۇس-لىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ كىشىلەر ئومۇمەن ياش مۇدەررىس-لەر ۋە تالىپلار، يەنى دىنى مەكتەپ ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلىرى-دىن ئىبارەت ئىدى، چۈنكى خەلق ئىچىدىكى ساۋاتلىقلارمۇ شۇلار ئىدى. مەدىنى ئاقارتىش ئورۇنلىرى ۋە مەكتەپلەرنىڭ يوقلىقى-دىن خەلقنىڭ ئىلىم-بىلىم ئېلىش مەركىزى بۇ دىنى مەدرىس-لەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان. ھۆكۈمرانلار باشقۇرۇشىدىكى شۆتاڭ مەكتەپلەر بولسا پەقەت ھۆكۈمرانلارغا سادىق بەگ-لاۋىيې يې-تىشتۈرۈش كۇرسلىرىدىن ئىبارەت ئىدى، خەلق بۇنىڭدىن بەك نەپرەتلىنەتتى.

جاھالەت ئىچىدىكى مەھكۇم خەلق مۇستەبىت زالىم خەنزۇ

ھۆكۈمرانلارنى خەنزۇ مىللىتىنىڭ ۋەكىلى دەپ چۈشەنگەن. ئۇلار كۆرگەن ۋە بىلگەن خەنزۇلار ئەنە شۇ زالىملار ئىدى. مەسىلەن: خوتەندىكى خەنزۇلار سىپىل ئالدىدىكى بىر قانچە ئائىلە گۆرەكەش جازانىخور تىجارەتچى خەنزۇ ۋە ئاندا - ساندا سىپىل ئىچىدىن تاشقىرىغا چىقىپ خەلققە بالايى ئاپەت ياغدۇرىدىغان چىرىكلەردىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئىچىدە ئومۇمەن خەنزۇلارغا قارشى بىر ئۆچمەنلىك ئەۋج ئالماقتا ئىدى. بىچارە خەلق جوڭگودا ئۆزىگە ئوخشاش بۇ ھۆكۈمران سىنىپ قولىدا ئېزىلىۋاتقان مىليونلىغان خەنزۇ خەلقىنىڭ بارلىقىنى نەدىن بىلسۇن!

ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈندىن كۈنگە ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقان ئالۋاڭ - سېلىقلار خەلق نوپۇسىنىڭ يۈزدە توقسەننى تەشكىل قىلغان ئاجىز ۋە ئوتتۇراھال دېخانلارنىڭ تۇرمۇشىنى چىدىغۇسىز ھالغا كەلتۈردى. ھۆكۈمرانلار بىر قات ئالۋاڭ قويسا ئۇلارنىڭ قول چوماقلىرى بۇنى ئون قات قىلىپ خەلقتىن ئالاتتى، بۇنى «خاننىڭ ئەمرى»، «خاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۈچۈن» دەپ كۆرسىتەتتى، خەنزۇلارغا ئالۋاڭ - سېلىق يوق ئىدى. يەرلىك خەلققە ئادالەتسىزلىك كۆزى بىلەن مۇئامىلە قىلىناتتى. مانا بۇ ئەھۋال مۇتلەق كۆپچىلىك خەلق ئىچىدە خەنزۇ مىللىتىگە بولغان ئۆچمەنلىك ھېسسىياتىنى ياراتقان ئىدى.

يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىر قىسىم ياش تالىپ ۋە مۇدەررىسلەردە يېڭىچە بىلىمگە ئىنتىلىشلار باشلاندى بۇ ئىش بولۇپمۇ ھەج قىلىش ئۈچۈن ئەرەپ ئەللىرىگە بېرىپ كەلگەنلەردە ئەكس ئەتمەكتە ئىدى. ئۇ زامانلاردا ھەجگە بارىدىغان يول روسىيە — تۈركىيە يولى بولۇپ كەلگەن. قەشقەردە 1913 - يىللاردا ئابدۇقادىر داموللام باشچىلىقىدا «مەتلەئۇلھىدايات» ناملىق بىر تەش-

كىلات قۇرۇلدى. بۇنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى زامانىۋى مائارىپنى قانات يايدۇرۇش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن، كۇچار ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا مەكتەپلەر قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپلەر شەھەردىكى بىر قىسىم باي - سودىگەر ۋە قوشۇمچە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان يەر ئىگىلىرىنىڭ ياردىمىگە يۆلەنگەن، ئوقۇغۇچىلىرىمۇ ئاساسەن شۇلارنىڭ بالىلىرى ئىدى. دەرسلەردىن تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا ۋە شېئىر ئاساس قىلىناتتى. بۇ مەك-تەپلەرگە تۈركىيەدىن خۇسۇسى مۇئەللىملەر كەلتۈرۈلگەن. ئەھمەت كامال ۋە ئىسمايىل ھەققى ئىسىملىك مۇئەللىملەر شۇچاغدا مەك-تەپلەردىكى بالىلارنى ئوقۇتۇپلا قالماي ئىشتىن سىرتقى تەربىيە شەكلى بىلەن چوڭلارنىمۇ تەربىيەلەشنى ئېلىپ بارغان. خەلقنى ئاقارتىش جەھەتتە، ئاق - قارىنى پەرق ئېتىش جەھەتتە بۇ، چوڭ رول ئوينىدى. بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر ۋە غۇلجا قاتارلىق جاي-لاردا باشلانغۇچ دەرىجىدە بولسىمۇ بىر زىيالىلار تەبىقىسى يوق-تىن بارلىققا كەلدى. خوتەندە م. ئى. بۇغرا ۋە دادام ئابدىكېرىم ھاجى بۇلاردىن ئىدى. خوتەندە بۇ مەكتەپ ئالتۇن مەدرىسە ئى-چىدە (ھازىرقى سىياسى كېڭەشنىڭ سىياسى مەكتەپ ئورنىدا) پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇ خىل يېڭىلىق ھەركەتلىرى دەسلەپ-تە ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلمىغان. چۈنكى ئۇ دەۋردە گې-لاۋخۇي بىلەن ئاۋارە ئىدى. كېيىنچە بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇ-چىلىرى ئارىسىدا تۈركچە ئاھاڭدىكى مارشلارنى ئوقۇش، ئەركىنلىك، باراۋەرلىكتىن سۆز قىلىدىغانلار كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر بولۇپمۇ ھۆكۈمران سىنىپقا يۆلىنىپ جان باقىدىغان باي سودىگەرلەر ئۆز خوجايىنلىرىغا بۇ ئەھۋالنى بىر ئىسيان ھازىرلىقى دەپ مەلۇمات بېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ خىل مەكتەپلەر ۋە تەشكىلاتلار پاچاقلىنىپ تاش-

لاندى. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار مەجبۇرى شۆتاك مەكتەپلەرگە ئېلىندى. مۇئەللىملەر چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلدى. مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللام سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

بۇ باستۇرۇش خەلقنى ئەبەدى نادانلىق ۋە جاھىللىقتا قالدۇرۇپ ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت خام خىيال ئىدى. ئەكسىنچە ئويغىنىشقا باشلىغان خەلق ئىچىدە ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۆچمەنلىك تېخىمۇ ئۇلغايدى. جۈملىدىن خوتەندە بىر قىسىم مۇدەررىسلەر ۋە تالىپلار «قۇتۇلۇش يولى قوراللىق ئىنقىلاپ قىلىپ ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش» دىگەن ئىدىيىنى تارقاتماقتا ئىدى.

بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى م.ئى. بۇغرا كۆرۈنۈشتە چۆچەكتىكى مۇرات ئەپەندىدىن دىنى دەرس ئېلىش ۋە ئالى سەنەد (دىپلوم) ھاسىل قىلىش بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈن شىنجاڭنى ئايلىنىپ ئەھۋال تەكشۈرۈش ئۈچۈن 1930 - يىلى يولغا چىقىپ كۇچار، كورلا، قاراشەھەر، تۇرپان، ئۈرۈمچى، چۆچەك، ئىلى ۋە ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئالتە ئاي ساياھەت قىلىپ كەلدى. سەپەر خۇلاسىسى: 1) تېنچ ئۇسۇل بىلەن ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، پۈتۈن شىنجاڭ خاراكتېرلىق قوراللىق ئىسياندىن باشقا چارە يوق. بۇنىڭ ئۈچۈن رايون خاراكتېرلىق بىر ھەربى يوشۇرۇن تەشكىلات بولۇش لازىم. بىر تەشكىلات قۇرۇشنى ئېغىزدا قوللايدىغانلار خېلى كۆپ بولسىمۇ ئەمەلى ھەركەتكە قاتنىشىدىغانلار ئانچە يوق ئىدى. (غۇلجىدا ساۋۇت داموللام بىلەن پىكىر بىرلىكى قىلىنغان بولسىمۇ قەتئى بىر قارارغا كەلمىگەن ئىدى). 2) قوزغىلاڭنىڭ باشلىنىش ئورنى خوتەن بولۇشى لازىم. چۈنكى جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە خەلقنىڭ روھى ھالىتى بۇنىڭغا ئۇيغۇن. 3) قوراللىنىش ئۈچۈن قورالنى دۈشمەندىن تارتىپ

ئېلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەن كۈچىنى پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇرىدىغان ھەر يەردە ئىسيان چىقىش پۇرسىتىنى كۈتۈش، مۇۋاپىق بىر زاماندا يەنە بىر قېتىم رازۋېتكىغا چىقىش لازىم، دېگەن تونۇشقا كەلدى. م. ئى. بۇغرا بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1931 - يىلى 6 - ئايدا قارىقاشتا بىر يوشۇرۇن تەشكىلات قۇردى. تەشكىلاتنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئەزالىرى م. ئى. بۇغرا، نىياز ئاخۇنۇم ۋە تۇرسۇنمەت ئاخۇنلار ئىدى. بۇ تەشكىلات ئەزا توپلاش ۋە مەخپىي رەۋىشتە ئەھۋال ئىگەللەش بىلەن باسقۇچلۇق ھالدا راۋاجلىنىدۇ. تەشكىلات قوزغىلاڭنىڭ ھازىرلىقى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئومۇمىي ۋەزىيەت، قارشى تەرەپنىڭ ھەربىي ۋە باشقا ئەھۋاللىرىنى ئىگەللەش ئاساسىدا ھەرىكەت پىلانى تۈزىدۇ.

قومۇل قوزغىلىڭى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە كۈتۈلگەن بىر ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلدى. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئاساسىي كۈچى قومۇل تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى. م. ئى. بۇغرا قوزغىلاڭنى خوتەن رايونىدىن باشلاپ پۈتۈن ئالتە شەھەرگە قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئۈستۈن دىنىي ئىلمى ۋە ئابرويىدىن پايدىلىنىپ خەلق ئىچىدە كەڭ تۈردە دىنىي ۋەز - نۇتۇقلار باشلاپ ئۆزىگە تەرەپدار توپلاپ، قوزغىلاڭ ئۈچۈن مەنىۋى كۈچ ھازىرلايدۇ. قاغىلىق، يەكەن ۋە قەشقەردىمۇ تەشكىلاتنى قۇرۇش مەقسىدى بىلەن كىچىك ئىنىسى نۇرئەھمەت ۋە ئەزالاردىن قۇربان ئابدۇللانى ئەۋەتىدۇ، لېكىن ئۇلار، بۇ جايلاردا تەشكىلاتتىن سۆز ئېچىش ھازىرچە قولايسىزلىقىنى سېزىپ، قوزغىلاڭغا ئۇلگۇرۇپ خوتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ سانى 130 ئەتراپىغا يەتكەن ئىدى، ئەمدى مەسىلە قورال ھازىرلاش ۋە قورال ئىشلىتىشنى

ئۇگىنىش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن قارىقاشنىڭ چەت يېزىلىرىدا، كۆرۈنۈشتە كەتمەن - ئوغاق سوقۇدىغان تۆمۈرچى دۇكىنى، ئەمەلىيەتتە بولسا قىلىچ ۋە نەيزە سوقۇدىغان ئورۇن تەشكىللەدى. يەنە بىر گۇرۇپپا، م. ئى. بۇغرا باشچىلىقىدا خوتەننىڭ قاراڭغۇ تاغ ۋە ئۇزىمە مازا غوجام ئەتراپلىرىدا يەرلىك ئوۋچى پالۋانلارنى يىغىپ مىلتىق ئېتىشنى ئۈگەندى ھەم بۇ مەرگەنلەردىن بىر قىسمى تەشكىلاتقا ئەزا بولدى. 1931- يىلىنىڭ ئاخىرلىرى تەييارلىقلار ئاساسەن پۈتۈپ قالغان ئىدى، قوزغىلاڭنىڭ زامانى مەسىلىسىلا قالغان ئىدى.

ساۋۇت داموللام تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەپ ۋە ھىندىستانلارنى ئايلىنىپ ئۇدۇل خوتەنگە كېلىدۇ ۋە خوتەندىكى تەشكىلاتقا ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. 1932 - يىلى 1 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى قارىقاش ئويۋاغ مەدرىسىدە ئەزالاردىن غاپپار* ھاجىنىڭ ھوجرىسىدا 130 كىشىلىك تەشكىلات ۋەكىللىرى يىغىن ئاچىدۇ. كۈن تەرتىۋى: ساۋۇت داموللام ۋە قارىقاش مەمەت نىياز ئەلەم ئاخۇنۇملارنىڭ ئەزالىققا كىرىشىنى تەستىقلاش، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرىنى سايلاش، قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن قىلىنىدىغان ھۆكۈمەت تەركىۋىنى تايىن قىلىش ۋە ھەركەت كۈنىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت ئىدى. بىرىنچى ماددا بىر ئېغىزدىن ماقۇللىنىدۇ، قوزغىلاڭ رەھبەرلىكى ئۈچۈن مەمەت نىياز ئەلەم دۆلەت باشلىقلىقىغا، ساۋۇت داموللام باش مەسلىھەتچى ۋە دىنى ئىشلار مەسئۇللىقىغا، م. ئى. بۇغرا باش قوماندانلىققا سايلىنىدۇ.

ساۋۇت داموللام ئۆزىنىڭ چەت ئەللەردىكى ئىگەللىگەن

---

* غاپپار ھاجى، ھازىر 65-70 ياشلاردا تۈركىيەدە. خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئاكتىپ ئەزالىرىدىن بىرسى ئىدى. غەزنە باش مۇھاپىزەتچى ۋە قوماندان بولغان.

ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق خۇلاسە چىقارغان: 1) بۈگۈن-كى دۇنيا شارائىتى ئىنقىلاۋىمىزغا خوشنا ۋە باشقا چەت دۆلەتلەردىن ياردەم كۈتمەك مۇمكىن ئەمەس. مەن بۇ ھەقتە كۆپلىگەن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىلەن پىكىرلەشتىم. 2) ئىنقىلابىمىزنىڭ قوزغىلىش نۇقتىسى خوتەندە بولۇشى لازىم. (شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇدۇل خوتەنگە كەلدىم.)

ساۋۇت داموللا رامزان مۇناسىۋىتى بىلەن خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قۇرئان ۋە ھەدىسلەردىن ۋەزە ئېيتىپ بولۇپمۇ جاھات توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، قوزغىلاڭ ئۈچۈن خەلق ئىچىدە ئومۇمىي بىر پىكىر ئېقىمى بەرپا قىلىپ، ماددىي ۋە مەنىۋى كۈچلەرنىڭ توپلىنىشىغا چوڭ كۈچ چىقىرىدۇ.

يېتەرلىك ئادەم كۈچى ۋە باشقا كېرەكلىكلەر ھازىرلانغان بولسىمۇ، قورال يوق ھېسابتا ئىدى. زامانىۋى بەش ئاتار مىلتىقتىن 4-5 دانە، پەلۋانلارنىڭ ئۆۋچى مىلتىقىدىن يىگىرمىگە قەدەر، نەيزە، قىلىچ ۋە چوماقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئادەملەر ھەيۋەتلىك كۆرۈنمەك ئۈچۈن ئۇزۇن چاچ قويۇپ، قىزىل سەللە يېشىل تون كىيمەۋالغان ئىدى. قوزغىلاڭ ۋاقتى 1933-يىلى 2-ئاينىڭ 29-كۈنىگە قارار قىلىنىدۇ. لېكىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ يامۇلدىكى خەۋەرچىسى تۇردى بەگ كېلىپ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قوزغىلاڭدىن خەۋەر تاپقانلىقىنى، پالۋانلارنىڭ ھەممىسىنى يامۇلغا يىغىپ ئالغانلىقىنى ۋە خوشنا ۋىلايەتلەردىن قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ۋە باشلىقلارنى جازالاش ئۈچۈن ئەسكەر چاقىرغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاستىدا پىلاننى ئۆزگەرتىپ دەرھال قوزغىلىشقا قارار قىلىنىدۇ.

قارىقاش قوزغىلىڭى

ھەرىكەت پىلانى پاش بولۇپ قالغانلىقتىن ئەسلى پىلان- دىن بەش كۈن ئىلگىرى، يەنە 1933-يىلى 2-ئاينىڭ 24-كۈنى قارىقاشتا قوزغىلاڭ باشلىنىدۇ. خەۋەر قىلىپ ئۈلگۈرەلمىگەنلىكتىن يىغىلىش ئورنىغا (ئويۋاغ مەدرىسىگە) ئاران 68 كىشى كەلگەن بولسىمۇ، ساقلاپ تۇرماستىن كېچە سائەت بىردە يامۇلغا بېسىپ كىردى. يامۇلدا بىر قانچە ئون كۈن ئىلگىرى ئامبال تۇتتۇۋا- غان پالۋانلار يامۇلنىڭ ئىشىگىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇرۇش يېرىم سائەتچە داۋام قىلىدۇ. شەنجاڭ باشلىق بىرقانچە ئەمەل- دارلار ئۆلتۈرۈلدى، ئۇلاردىن ئون ئىككىسى ئېلچىگە قاچتى قالدىسى ئەسىرگە ئېلىندى. قوزغىلاڭچىلاردىن بىر كىشى ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن قارىقاش «پەتھى» بولدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئەتراپ ۋە شەھەر خەلقىدىن ئون مىڭدەك ئادەم قولىغا نېمە چىقسا شۇنى كۆتىرىپ قوزغىلاڭچىلارغا قېتىلماق ئۈچۈن ئاللا - ئاللا دەپ توۋلاپ شەھەر ئىچىنى تولدۇرىدۇ. كېچە تاڭ ئاتقىچە بۇلاردىن مىڭدەك كىشى زاۋىغا، گۇمىدىن كېلىدىغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ ئالدىنى توساشقا (م. ئى. بۇغرانىڭ چوڭ ئىنىسى ئابدۇللا مەخسۇم، ئىسمائىل داموللام ۋە غاپپار ھاجى قوماندانلىقىدا.) يوللاندى بۇلار كېچىسى گۇمىدىن كېلىۋاتقان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىمىز دەپ پىيالمىغا قاراپ ماڭىدۇ. لېكىن گۇمىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر پىيالمىدا ياتماي چۆلدە قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئارقىسىدا يۇشۇرۇنۇپ بېخىرامان كېلىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كۆپ چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. زاۋانىڭ تار بوغاز دىگەن يېرىگە قەدەر كەلگەن ئەسكەرلەرنى دىنى ۋە مىللى شۇئارلار بىلەن ئۆزىنى ئۇنۇتقان قوزغىلاڭچىلار يامغۇردەك

يىغىۋاتقان ئوقلەرگە قارىماي پالتا، كەتمەن، نەيزە ۋە چوماقلار بىلەن دۈشمەن ئۈستىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇلارنى تىرە - پىرەڭ قىلىۋېتىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى گۇمىغا قاچىدۇ. بۇ سوقۇشتا قوزغىلاڭچىلاردىن ئىككى يۈزدەك كىشى ئۆلىدۇ. خوتەن شەھەر ئەتراپىغا يىغىلغان قوزغىلاڭچىلار قەشقەردىن كېلىدىغان ۋە سېپىلدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئەمىلى ئەھۋالىنى بىلەلمەي ھۇجۇمغا ئۆتمەي تۇرىدۇ.

قارىقاشتىكى قوزغىلاڭ خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئەتراپتىكى ناھىيىنىڭ ئامبال ۋە ئەسكەرلىرى خوتەن سېپىل ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. قارىقاشلىقلارنى تۇتۇپ جادۇغا بېسىپ كېسىلگەن باشلىرىنى خوتەن شەھەر ئىچىدىكى تۆت دەرۋازىغا ئاسىدۇ ۋە قارىقاشلىقنى تۇتۇپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلايمىز دەپ جاكالايدۇ.

ئۈچكۈن ئىچىدە ئوندىن ئارتۇق بىگۇنا دېخانلارنى ۋەھشىلەرچە جادۇدا بېشىنى كېسىپ ئۆلتۈرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە قارىقاشلىق بولمىغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. قارامەت، تارى بەگ دېگەنگە ئوخشاش ھۆكۈمران سىنىپنىڭ يالاقچىلىرى ئۆزى بىلەن ئاداۋىتى ياكى ئۆچى بولغان خوتەنلىك كىشىلەردىن بىر قانچىسىنى قارىقاشلىق دەپ تۇتۇپ بەرگەن. خوتەن ئامبىلى خەلقنى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن قورقىتىپ تىنجىتىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەكسىنچە ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۆچمەنلىك تېخىمۇ ئاشتى.

قوزغىلاڭچىلارغا قەشقەرنىڭ بۇ تەرىپىدە بەك قورقىدەك ئەسكىرى قۇۋۋىتىنىڭ يوقلىقى مەلۇم بولغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەنگە ھۇجۇم قىلىشقا قارار قىلىندى.

مۇۋاپىق پەيتتە خوتەن كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان ئابدۇللا مەخسۇم قوماندانلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئۈچ سائەتلىك سوقۇشتىن كېيىن شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ، قارشى تەرەپنىڭ قوماندانى

ئۆلدى. ئىككى دانە توپ ۋە نۇرغۇن ياراق غەنىمەت ئېلىندى. قاچقان قىسىم يېڭىشەھەر سېپىلىگە كىرىپ مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ئون نەچچە كۈنلۈك مۇھاسىرىدىن كېيىن سېپىلدىكىلەر تەسلىم بولۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. تەنپەن ۋەكىللىرى سېپىل ئىچىگە كىرىپ كېلىشىمگە ئىمزا قويۇلغاندىن كېيىن دۈشمەنلەر تەسلىم بولدى (بۇ ۋەكىللەر ئىچىدە دادامۇ بار). شۇ چاغدىكى تەسلىم بولۇش شەرتلىرى: «ھۆكۈمەتكە ئائىت غەزىنە، قورال، ئات - ئۇلاغ ۋە جابدۇقلارنى قويماي تاپشۇرۇش، خالىغان كىشى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولسا ئۆز كىشىلىرىمىز قاتارىدا مۇئامىلە قىلىندۇ، تەسلىم بولغانلارنىڭ ھاياتىغا دەخلى قىلىنمايدۇ، شەخسى مال - مۈلكى ئۆزىگە قالىدۇ» دىگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ شەرتلەر بويىچە سېپىل بوشىتىلدى. تەسلىم بولغانلار ئەركىن بولدى. غەنىمەت ئېلىنغان قوراللار بىلەن قوزغىلاڭچىلار قوراللاندى. بىر قىسىم تەشكىلى ئاپاراتلار قۇرۇلۇپ يېرىم مۇنتىزىم ھالەتتىكى ئون مىڭدەك بىر قوشۇن تەشكىل قىلىندى.

قوزغىلاڭ خەۋىرى قەشقەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ماشاۋۇ شۇ دەۋردىكى قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق ۋە گۇمادا تۇرۇشلۇق تولۇق قوراللانغان ئەسكەرلىرىدىن بىر جازا قوشۇنىنى تەشكىللەپ خوتەنگە ئەۋەتىدۇ، زاۋادا بۇنداق ئېھتىمالغا قارشى مۇداپىئەدە تۇرغان قوزغىلاڭچىلارغا خوتەندىن سۇبىتۇللا مەۋلەۋى قوماندانلىغىدا 2000 كىشىلىك بىر قەدەر خىل قوراللانغان قوشۇن ياردەمگە كېلىدۇ. بۇ جازا قوشۇنى كېچىسى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ، شىددەتلىك سوقۇش ئالتە سائەت داۋام قىلىدۇ. «ئۆلسەڭ شېھىت - قالساڭ غازى» شۇئارى بىلەن ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەن ئۈستىگە سەلدەك بېسىپ

مۇاتقان خەلقنى كۆرۈپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى قاچىدۇ. ئاتلىقلار قوغلاپ ئاق لەنگەرگە قەدەر بېرىپ ئاندىن ئۆز جا- يىغا قايتىپ كېلىدۇ. دىمەك خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى قەشقەر- دىن كېلىش ئېھتىمالى بولغان ئەڭ كۈچلۈك دۈشمەننى تار- مار قىلىپ، مۇداپىئەدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش ۋەزىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

گۇما قەتلىئامى

1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى كېچىسى گۇمىدا خەلق ئىچىدە «قۇمراۋات سوقۇشىدا يەن داۋتەي باشچىلىغىدىكى ئەسكەرلەر خوتەنلىكلەر تەرىپىدىن تامامەن يوقىتىلىپتۇ، بىر- سىمۇ ساق قالماپتۇ» دىگەن گەپ تارقىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئەتراپ ۋە يېزىدىكى خەلقلەر ئابدۇلھېكىم ھاجىم ۋە ئاتاۋۇللا خانلارنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغۇلۇپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ بىر كېچىدىلا شەھەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئىككىنچى كۈنى بۇ خەۋەر يالغان چىقىدۇ. قۇمراۋاتتىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ پەرىشان ھالغا چۈشۈپ گۇمىغا قېچىپ كەلگەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى شەھەردە دەھشەتلىك قەتلىئام يۈرگۈزىدۇ. غالجىرلاشقان ئەس- كەرلەر ئالدىغا ئۇچرىغاننى ياش - قېرى، چوڭ - كىچىك دىمەس- تىن ھەممىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ - تالاپ ۋە ئوت قويۇپ ماڭىدۇ. ئالدىدىن خەۋەر ئالالىغانلار شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ قەتلىئامدا 450 بىگۇنا خەلق ئۆلتۈرۈلگەن ۋە نۇرغۇن ساراي - دەڭلەر، مەدرىسلەر ۋەيران قىلىنغان.

بۇ ئارادا قەشقەردىن ياردەم ئۈچۈن يولغا چىققان خەنزۇ- قىرغىز ئارىلاش بىر لەشكەر ئەسكەر قاغىلىققا كېلىدۇ، بۇلار بىر

توپچى باتارىيە ئىسىم بىلەن قاغىلىقتا بىر كۈن تۇرۇپ يولغا چىقىدۇ. ئەتىسى قاغىلىق خەلقى خوتەنلىكلەرنىڭ قۇمراۋاتتىكى غەلىبىسىنى ئاڭلاپ ئەبەيدۇللا ئەلەم ۋە ئاتاۋۇللا ئىشانىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ شەھەرنى قولغا چۈشۈردۇ. بىر كۈن ئىلگىرى خوتەنگە قاراپ ماڭغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بەش ئېرىق سوقۇشىدا تامامەن يوقىتىدۇ. گۇمىدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قورقۇپ، چوڭ يولنى تاشلاپ ياقۇپ ئامبالنىڭ يول باشلىشى بىلەن تاغ يولى ئارقىلىق يەكەنگە قاراپ قاچىدۇ. يول ئۈستىدە قوزغالغان دىخانلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئازان يەكەن يېڭىشەھەر سېپىلىگە كىرىۋالىدۇ.

گۇما قەتلىئامى خەۋىرى خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن م. ئى. بۇغرانىڭ كىچىك ئىنىسى نۇر ئەھمەت ۋە سۇبىتۇللا مەۋلىۋى قوماندانلىقى ئاستىدا ئىككى مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن گۇما ـ قاغىلىققا قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلار قاغىلىققا يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يەكەن يېڭىشەھەرگە كىرىۋالغان ۋە قەشقەردىن خېلى كۈچ ياردەمگە كېلىپ يەكەندىكى قارشى تەرەپنىڭ خېلى مۇھىم كۈچى توپلىنىپ قالغان ئىدى.

ھۆكۈمەتى ئىسلامىيە خوتەن

بۇ ۋاقىتقا قەدەر، قارىقاشتا بولغان قوزغىلاڭچىلار مەركىزى 1933 يىلى 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى خوتەنگە يۆتكىلىپ كەلدى. مەھەممەت نىياز ئەلەم باشلىق قوزغىلاڭچىلار يېتەكچىلىرى داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئەلەم باشچىلىقىدىكى

«ھۆكۈمەتى ئىسلامىيە خوتەن» قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 2 - ئايدا قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەركىبى ئۆزگەرتىلمىدى. مىلىك (دۆلەت باشلىقى) ئۇنۋان پەرمانى جاكالاپ م. ئى. بۇغراغا ئەمىر ھەزرەت ۋە ئىككى ئىنىسى باشلىق بىر قانچە كىشىگە «ئەمىر» (قوماندان) دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلدى. كېيىنچە بۇلار خەلق ئىچىدە شامەنسۇر (ئابدۇللا) ۋە ئەمىر ساھىپ (نۇر ئەخمەت) دېگەن ناملار بىلەن مەشھۇر بولدى. خوتەننىڭ باشقا ناھىيەسىدىكى خەلقلەر ئۆز مۇتەۋەر كىشىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغۇلۇپ، ئۆز يەرلىرىگە ھاكىم بولغان ئىدى. خوتەن ئۇ تەرەپلەرگە ئەسكىرى كۈچ يوللىمىدى. چۈنكى ئۇ يەردىكى مۇھىم ئەسكىرى كۈچ ۋە ئامباللىرى قېچىپ خوتەن سېپىل ئىچىگە كىرىۋالغان ئىدى. 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يەكەن قولغا چۈشكەندىن كېيىن چارقىلىقتىن تارتىپ يەكەن دەرياسىنىڭ يېڭىسار ياقىسىغا قەدەر بولغان رايون خوتەنلىكلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتى ئۆزىنى ئەسكەر ۋە باشقا جەھەتلەردە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بەزى بىر تەدبىرلەرنى ئېلىپ باردى. قوزغىلاڭ ئارپىسىدا ھۆكۈمرانلارغا يان بېسىپ بىگۇنا خەلققە زىيانكەشلىك قىلغان مۇناپىقلارنى جازالىدى. بۇنىڭدا بىرىنچى بولۇپ باۋدۇن بەگنى شامەنسۇر ئۆز قولى بىلەن چاپتى، باۋدۇن بەگ دۈشمەن تەسلىم بولايلى دېگەندە ئۇلارنى توساپ «بۇ بىر نەچچە نەپەر موللىلارنىڭ ئىشى، خەلق بىر قانچە كۈندىن كېيىن زېرىكىپ قايتىپ كېتىدۇ» دېگەن. يەنە خەلقلەر تاشقىرىدا ئاللا - ئاللا دەپ توۋلىسا، «بۇلار نىمە دەپ توۋلايدۇ» دەپ سورىغاندا باۋدۇن بەگ «نان - نان دەيدۇ» دەپ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن. ئۇندىن باشقا «قارىقاشلىق» دەپ نۇرغۇن دېخانلارنى تۇتۇپ

بەرگەن. روزى سوپى قاتارلىق ئون بىر كىشىنى ياۋاغ (ھازىرقى سوچاڭ) غا ئېلىپ چىقىپ چوماقلاپ ئۆلتۈرگەن. مەمۇرى جەھەتتە پۈتۈن ناھىيىلەردىكى ئەلەم (شۇ يەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈن دىنى ئىمتىيازلىق ئادىمى) ۋالى بولۇپ تەيىنلەنگەن ۋە پۈتۈن ئىدارە قىلىش قانۇنلىرى ئىسلامنىڭ شەرىئىتى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان. مەسىلەن، باج تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا يېزىلاردا ئۆشرە (مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرى ھۆكۈمەتكە)، شەھەرلەردە بولسا زاكات (بايلارنىڭ ماللىرىدىن قىرىقتىن بىرىنى ھۆكۈ- مەتكە) بېرىشنى يولغا قويغان. ئوغرىلىق قىلغانىنىڭ قولىنى كېسىش، زىنا قىلغانلارنى ئىشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلدۇرۇش، ئاياللارنى يۈزىنى يۆگەشكە مەجبۇر قىلىش ۋە يۈزى ئوچۇق بازارغا چىققانلارنى كۆشۈككە سېلىپ بازارنىڭ كىرىش قىسمىغا ئىگىز دەرەخقە ئېسىپ قويۇشلار ئېلىپ بېرىل- غان*. بىر خەنزۇ ئەمەلدارنىڭ تەسلىم بولۇش شەرتىگە خىلاپ- لىق قىلىپ، قورال يوشۇرىۋالغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالىدۇ. ئۆيىنى ئاختۇرغاندا بىر دانە تاپانچىدىن باشقا كىيىم-كېچەك- لىرى ئارىسىغا يوشۇرۇپ قويغان بىر قانچە نۆكچە ئالتۇن چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇلار كېلىشىمگە خىيانەت قىلدى دەپ پۈتۈن خەنزۇلارنى نازارەت ئاستىغا ئېلىپ، نەرسە كېرەك- لىرى بىر-بىردىن ئاختۇرۇلىدۇ. نەتىجىدە خەنزۇلارنىڭ ھەممىسىدىن يوشۇرۇپ قويغان نۇرغۇن مىقداردىكى ئالتۇن چىقىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە خەنزۇ ئەمەلدارلار ئۆز ئارا بۆلۈشىۋالغان غەزىنىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە قىممەت باھالىق نەرسىلەر مۇسادىرە قىلىنىپ داۋتەيدىن باشقا

* — م. ئى. بوغرا شەرىئەتتە بولمىغان ئاياللارنى كۆشۈككە سېلىشتىن ئىبارەت بۇ   نى كېيىن چىكلىگەن.

لەرى قويۇپ بېرىلدۇ. مۇسادىرە ھەيئىتىنىڭ نازارەتچىسى بولغان غاپپار ھاجىمنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە قارىغاندا، يىغىۋېلىنغان ئالتۇننىڭ مىقدارى ئونمىڭ سەر ئەتراپىدا. بۇ خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە ۋەزىيىتىنىڭ نىسبەتەن كۈچلىنىشىگە پايدىسى بولۇپلا قالماستىن، خ جىنىياز ھاجىغىمۇ ئىككى قېتىمدا مىڭ سەرلەپ ئالتۇن ياردەم قىلىشىغا سەۋەپ بولغان ھەمدە ئەسكەرلەرگە مۇنتىزىم مۇئاش بەلگىلەنگەن. بۇ باشقا يەردىكى ئەسكەرى كىشىلەرنىڭ خوتەن قىسمىغا ئېقىشىغىمۇ سەۋەپ بولغان. خەلقتىن ئالۋاڭ - سېلىق يىغىش ئىشلىرى باشقا «ھۆكۈمەت» لەرگە قارىغاندا يوق ھېساپتا ئىدى.

ئەسكەرلەر تەركىۋى ئاساسەن ھىچ بىر ئەسكىرى تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەن ساددا دىخانلاردىن ئىبارەت ئىدى، «ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى» دىگەن شوئارغا جان دىلى بىلەن ئىشەنگەن كىشىلەر بولۇپ ئومۇمى جەھەتتە باش - باشتاقلىق يوق ئىدى. بۇلاڭ - تالاڭ ۋە ئاياللارنى دەپسەندە قىلىشقا قەتئى يول قويۇلمايتتى، ئەسكەرنىڭ ئاساسى كىيىم شەكلى يوق، ھەر خىل - ھەر رەڭدە ئۆزى خالىغان ئومۇمەن بېشىغا قىزىل دوپپا ۋە ياكى قىزىل سەللە يۆگىۋالغان، بايرىغى بولسا دەسلەپ قوزغىلاڭ ئەسناسىدا ئاق بايراق ئوتتۇرىسىغا قۇرئاننىڭ «ياردەم ئاللا تەرەپىدىن ۋە غەلىبە پات يېقىندا بولىدۇ» دىگەن ئايەت يېزىلغان ئىدى. رەسمى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن قۇربان ھاجىم قابماق دىگەن سودىگەر كىشى تۈركىيەدىن ئالغاچ كەلگەن ئاي يۇلتۇزلۇق ئۈستىگە يوقۇرقى ئايەتلەر پۈتۈلگەن ھاۋارەڭ بىر بايراقنى كۆتەرگەن. ئەسكەرلەرنىڭ تەلىم تەربىيە ئىشلىرىغا ئۆز زامانىسىدا قەشقەردە ئابدۇقادىر داموللام ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇغان مەھەممەت خان دىگەن كىشى مەسئۇل بولغان.

تۆرۈك ئۇسۇلى (شۇ چاغلاردا ئىستامبۇلچى دەپ ئاتالغان) بىلەن تەربىيىلەنگەن بۇ ئەسكەرلەردە يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنىدەك بەلگىلىك بىر كىيىم شەكلى يوق ئىدى. كۆپىنچە بېشىغا قىزىل، يېشىل سەللە ئورىۋالغان، ئۇزۇن چاچ قويۇۋالغان قىياپەت بىلەن يۈرەتتى.

قوراللىنىشتا ئاساسەن ئۆز كۈچىگە تايانغان. چۈنكى، بىرىنچى قېتىم ئافغانىستانغا يەكەندىن 12 ئات سوغا سالام ۋە كۆپ مىقداردا ئالتۇن ئېلىپ بېرىپ سېتىۋېلىنغان ئىككى مىڭ دانە مىلتىق پامىر تاغلىرىدىكى قاراقچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. خوجىنىياز ھاجى ئەركەشتامغا روسلاردىن قورال ئالغىلى بارىمەن، ياردەم قىلىڭلار دىگەندە — 2000 سەر ئالتۇن ئىمىر ئابدۇللا ئارقىلىق يوللىغان بولسىمۇ كېيىنچە ھاجىم بىلەن ئوتتۇرىدا تۇغۇلغان ئىختىلاپ تۈپەيلى بۇ قوراللارغىمۇ ئىگە بولالمىغان.

خوتەن رايونىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي مەھسۇلاتى بولغان يىپەكچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يەكەندىن سوپى بەگ ھاجى ۋە غاپپار ھاجى باشچىلىقىدا بىر ھەيئەت قەشقەرگە بېرىپ، روس كونسۇلخانىسىغا 3000 سەر ئالتۇن زاكالەت قويۇش شەرتى ئاستىدا توختام تۈزۈپ يىپەك ئۇرۇقىنى ئېلىپ كېلىپ دىخانلارغا تارقاتقان، لېكىن مەھسۇلاتنى ماخۇسەن ئالغان. خوتەن رايونىدىكى پۈتۈن ئالتۇن كانلىرىنى ھۆكۈمەت ئۆتكۈزىۋالغان. ئاق خەسىدە پۇل بېسىپ تارقاتقان.

يەكەنگە يۈرۈش

گوما قەتلىئامىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن يەن داۋتەي-

نىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن نۇر ئەھمەت قوماندانلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى پوسكامغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا پوسكام خەلقىمۇ قوزغۇلۇپ شەھەرنى قولغا چۈشەرگەن ئىدى. سۇبىتۇللا مەۋلىۋى 2000 كىشىلىك بىر قوشۇن بىلەن يەكەن كوناشەھەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شىددەتلىك سوقۇش باشلىنىپ، خوتەن ئەسكەرلەر قوماندانى سۇبىتۇللا مەۋلىۋى ئۆلىدۇ. قوماندانىنىڭ «شېھىت» بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ئەسكەرلەر غەزەپ بىلەن قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ غەلىبە قىلىدۇ. قارشى تەرەپ قېچىپ يېڭى شەھەر سېپىل ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. قاغىلىقتا قالغان نۇر ئەھمەت ئۆز قىسىملىرى بىلەن يەكەنگە كېلىپ سېپىلنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. يەكەن سېپىلى خېلى مۇستەھكەم بولۇپ خوتەنلىكلەردىن مەغلۇپ بولۇپ قاچقان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى سېپىل ئىچىگە جايلىشىۋالغان ئىدى، بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئىمىر ئابدۇللا يەكەن قوماندانى قىلىپ تەيىنلىنىپ بىر قانچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ.

بۇ ئارىدا، بۇلاڭچىلىق ۋە ئولجىغا كۆنۈپ قالغان ما جۇڭيىڭنىڭ قەشقەردىكى گوماشتىسى ما جەنساڭ قىسمىدىن مارۇلۇڭ يۈزدەك ئەسكىرى بىلەن «سىلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق» دەپ خوتەن ئىمىرلارنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. بۇلاردىن گۇمانلانغان ئابدۇللا كۆرۈنۈشتە مېھمان قىلغاندەك مۇئامىلە قىلىسىمۇ، ئىچكى جەھەتتىن بۇلارنى كۆزىتىپ تۇرىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئىمىر ئابدۇللا تۆمۈر سىجاڭنىڭ غەلىبىسى مۇناسىۋىتى بىلەن تەبرىكلەپ قەشقەرگە بىر ھەيئەت ئەۋەتكەن ئىدى. تۆمۈر سىجاڭمۇ يەكەنگە ھاپىز لۈيجاڭ باشلىق ئالتى يۈزدەك ياردەم قوشۇنى ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت ۋە ئالاقە خوتەندىن يول-

يۇرۇقسىز ئېلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم.

يەكەن مۇھاسىرىسى ئۇزۇن سوزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن خوتەن ھۆكۈمىتى 2 ياش ئەمىرلارنىڭ تەجرىبىسى ئاز بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، قەشقەر بىلەن بىر ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قېلىش ئېھتىمالىدىن ئەندىشە قىلغىلى باشلىغاندا ساۋۇت داموللام يەكەنگە ئۆزى بېرىپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويۇدۇ ۋە يەكەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ.

ساۋۇت داموللام يەكەنگە يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن يەكەن سېپىل ئىچىدىكى قارشى تەرەپ قەشقەردىن كېلىدىغان ياردەمدىن ئۈمىت ئۈزۈپ تەسلىم بولۇشقا ماقۇل بولغان ئىدى. ساۋۇت داموللامنىڭ يەكەنگە كېلىشىنى ئاڭلىغان قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ قوماندانلىرى ساۋۇت داموللامنى «داغ - دۇغۇلۇق مۇراسىم بىلەن قارشى ئالىمىز» دەپ ئەسكەرلىرىنى قوماندانسىز تاشلاپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ كېتىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مارۇلۇقنىڭ يۈزدەك ئەسكەرلىرى پوستىكى ئەسكەرلەرگە ئوق ئېتىپ بىر قانچىسىنى ئۆلتۈرۈپ قوراللىرىنى ئېلىپ سېپىل ئىچىگە كىرىپ ھۆكۈمەت قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ. «خوتەنلىكلەرنىڭ كۈچى ئاز، بۈگۈن - ئەتە ماجەنساڭ كۈچلۈك بىر قىسىم بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىدۇ، قورقماڭلار» دەپ تەسلىم بولۇشقا ھازىرلانغان ھۆكۈمەت قىسىملىرىنى تەسلىم بولۇشتىن ياندۇرىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ بىر قانچە قېتىم سېپىلدىن تاشقىرىغا چىقىپ قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ كۆرگەن بولسىمۇ، مەغلۇپ بولىدۇ. خوتەن قىسىملىرى قورشاۋنى تېخىمۇ چىڭىتىدۇ. ئون بەش كۈن ئېغىر ئەھۋالغا قالغان ھۆكۈمەت قىسىملىرى مارۇلۇقنىڭ سۆزى يالغان ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئەسلىدىكى شەرتلەرگە ئاساسەن تەسلىم بولايلى دەپ ئاق بايراق چىقىرىدۇ. كېلىشىم بويىچە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى پۈتۈن

قورال ـ جابدۇق، ئات ـ ئۇلاق ۋە ھۆكۈمەت غەزىنىسىنى تاپشۇرۇپ شەھەرنى بوشىتىپ چىقىپ كېتىش ئىدى. ئەمما ماجىنساڭنىڭ ئادەملىرىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن بىر قىسىم قورال ۋە غەزىنىنى يوشۇرۇپ ئېلىپ كېتىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. ئىمىر ئابدۇللا تۆمۈر سىجاڭغا خەۋەر بېرىپ بۇلارنى يەكەندىن چىقىپ سايغا بارغاندا يوقىتىش پىلانىنى بىلدۈردى.

6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى بىرەر مىڭ كىشىلىك ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇلار چۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېتىپ كەلگەندە ئارقىسىدىن مىڭ كىشىلىك بىر قىسىم بىلەن قوغلاپ كەلگەن نۇرئەھمەت ئۇلارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدۇ. ساق قالغانلىرى قىزىلغا قاراپ قاچىدۇ. قىزىلغا بارغاندا بۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن قەشقەردىن كەلگەن تۆمۈر سىجاڭنىڭ 400 ئەسكىرى يېتىپ كېلىپ ئىككى تەرەپتىن قورشاپ پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. قالغان بىرەر يۈز ئادىمى قېچىپ يېڭىسارغا كەلگەندە ئەھمەتخان لۈيجاڭ ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىدۇ.

ئىمىر ئابدۇللانىڭ قەشقەر سەپىرى ۋە ئاقىۋىتى

تۆمۈر سىجاڭدىن نارازى بولۇپ تۇرۇۋاتقان بىر قىسىم كىشىلەر خوتەنلىكلەرنىڭ يەكەن غەلىبىسىدىن كېيىن خوتەن بىلەن بىرلىشىش ۋە خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولغان ساۋۇت داموللامنى خوتەننىڭ ئەسكىرى ياردىمى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ تەختكە چىقىشنى تەكلىپ قىلىشقا باشلىدى. م. ئى. بۇغرا دەسلەپتە بۇنىڭغا قوشۇلمىغان بولسىمۇ، ساۋۇت داموللامنىڭ قاتتىق تۇرۇۋېلىشى بىلەن ۋە قەشقەردىكى تۆمۈر سىجاڭغا قارشى پىتنىچىلارنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن مەخپىي ئادەم يوللاپ، «قەشقەر ھازىر تاۋاقتىكى تەييار ئاشتەك» دەپ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن

خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ پىلانغا ماقۇل دەيدۇ. م. ئى. بۇغرا تۈركىيىدە نەشر قىلغان «كۈرەش خاتىرىلىرى» (مۇجادىلە خاتىراتى) دىگەن ئەسىرىدە بۇ ھادىسە توغرىلىق مۇنداق دەيدۇ. «بۇ ئىش خوتەن ھۆكۈمىتىگە تارىخ بويىچە بىر مەلۇمات ۋە غايەت چوڭ خاتالىق ئىدى. چۈنكى، بۇ ۋەقە ئىنقىلاپ تولۇق غەلىبە قىلمىغان شارائىتتا ھەر ئىككى تەرەپ تېخىمۇ كۈچ توپلاپ قۇدرەتلىك بولۇشنىڭ ئەكسىچە، ئىككى مىللى كۈچ بىر-بىرلىرىگە قارشى ئۇرۇشۇپ خېلى مۇنتىزىم كۈچكە ئىگە بولۇپ قالغان خوتەن قىسىملىرىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە زەئىپلىنىشىگە ۋە زور كۈچ چىقىرىپ تۇرغان تۆمۈر سىجاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تامامەن پاراكەندە بولۇشىغا سەۋەپ بولدى ۋە بەش ئايلىق بۇ ئىچكى ئۇرۇش دۈشمەن تەرەپكە ھېچ كۈتمىگەن بىر پۇرسەت يارىتىپ بەردى».

1933-يىلى 7-ئاينىڭ 17-كۈنى ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللام باشچىلىقىدا 2000 كىشىلىك بىر قوشۇن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. تۆمۈر سىجاڭغا: «بىز سىلەرگە ياردەم قىلىپ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىنى يوقىتىپ، خاتىرجەم بولۇپ بىرلىشىپ خوجىنىياز ھاجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن تەييارلىنىشقا قەشقەرگە بارىمىز» دەپ خەۋەر يوللايدۇ. بۇ ئارىدا يەكەندە تۇرۇۋاتقان تۆمۈرنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى ھاپىزنى 500 ئەسكىرى بىلەن يەكەندە قويۇپ ماڭىدۇ. مانا بۇ تەدبىرسىزلىك خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەپ بولغان ئامىللاردىن بىرى بولۇپ قالىدۇ.

ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللام يېڭىسارغا كەلگەندە تۆمۈر سىجاڭ قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن بولارنىڭ ئالدىغا چىقىدۇ. ئەمىلىيەتتە تۆمۈر سىجاڭ ساۋۇت داموللامنىڭ بۇ سەپىرىدىن كۆپ ئەندىشىلەنگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولارنىڭ قەشقەرگە كىر-

مەسىلىگىنى تەلەپ قىلىدۇ. «ماجەنساڭنى يوقىتىشقا كۈچۈم يېتىدۇ. ئىچكى تازىلاشنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن تۈگىتىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن خوتەن ـ قەشقەر بىرلىشىش پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرساق، هازىرچە يېڭىسارنىڭ شانىياز ئۆستەڭگى ئىككى تەرەپنىڭ چېگرىسى بولۇپ تۇرسۇن» دىگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا ئىككىلىنىپ تۇرغاندا ساۋۇت داموللام بۇنى تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئاجىزلىقى دەپ تونۇپ قەشقەرگە كىرىشكە چىڭ تۇرۇۋالىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى قەشقەرگە كىرگەن ساۋۇت داموللام ۋە ئابدۇللالارنى قەشقەر خەلقى ۋە دىنى كىشىلەر قىزغىن قارشى ئالىدۇ. بۇ تۆمۈر سىجاڭنىڭ تېخىمۇ غەزىپىنى قوزغايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، تۆمۈر سىجاڭ ماجەنساڭغا پاسسىپ، ساۋۇت داموللام ۋە خوتەنلىكلەرگە ئاكتىپ قارشى تۇرۇشقا باشلايدۇ. بۇ ئارىدا يەكەندە قالغان هاپىز بىلەن نۇرئەھمەت ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىشلەر داۋام قىلماقتا ئىدى. 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى تارقاق ئورۇنلاشقان ۋە خەۋەرسىز ياتقان خوتەن ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىپ قورالسىزلاندۇرىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا ۋە ساۋۇت داموللامنى قولغا ئالىدۇ. ئەسكەرلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ شەھەردىن هەيدەپ چىقىرىدۇ. بۇلار ئاچ ـ يالىڭاچ هالدا تارقىلىپ كېتىدۇ. 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى يەكەندە هاپىز نۇرئەھمەتنى ۋە بىر قانچە قوماندانلىرىنى تۇتۇۋېلىپ قورالسىزلاندۇرىدۇ. شۇ كۈنى هاپىز قاغىلىققا يۈرۈش قىلىپ، شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە گۇمىغا ئەسكەر يوللايدۇ.

م. ئى. بۇغرا تۆمۈر بىلەن بۇ ئىتتىپاقسىزلىقنى تەنپەن يولى ئارقىلىق هەل قىلىش نىيىتى بىلەن قارىقاشلىق ئىشان قارى هاجى باشچىلىقىدا بىر هەيئەتنى گۇمىغا يوللايدۇ. زاڭگۈيغا بارغاندا بۇ ئىشان خوتەن هۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈپ هاپىز تەرەپكە

ئۆتۈپ كېتىدۇ. قەشقەردىكى ئوغلى غۇلام قادىر تۆمۈر سىجاڭ
بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكىرى ئەھۋال ـ
دىن مەلۇمات بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، خوتەن ھۆكۈمىتىگە
ھاپىزنىڭ قوۋۋىتى ئۈچ مىڭ كىشىلىك غايەت زور بىر كۈچ
دەپ يالغان خەۋەر يوللاپ قورقىتىپ چېكىنىشكە دەۋەت قىلىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن ھاپىز ھېچقانداق قارشىلىقسىز 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ
كۈنى قارىقاشنىڭ زاۋا دىگەن جايىغىچە قوغلاپ كېلىدۇ.

شۇ كۈنى م.ئى. بۇغرا پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ ھاپىزنىڭ
ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. ھاپىزنىڭ
ئەسكەرلىرى ھەممىسى دىگۈدەك ئۆلتۈرۈلگەن، يارىلانغان
ۋە ئەسىرگە ئېلىنغان ئىدى. ھاپىز شۇ قاچقان پېتى قەشقەرگە
كېلىپ توختايدۇ. بۇ دەل تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقتى ـ
غا توغرا كېلىدۇ. ھاپىزنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن م. ئى.
بۇغرا قاغىلىقنى قارشىلىقسىز قايتۇرۇۋالىدۇ ۋە خوتەن ھۆكۈمە ـ
تىدىن يۈز ئۆرۈپ ھاپىزغا ئۆتۈپ كەتكەن ساۋۇرخان ئىشان
باشلىق بىر قانچە كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، پوسكامغا يېتىپ كېلىدۇ.
ھاپىزنىڭ مۇئاۋىنى بۇنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىپ يەكەندە قولغا
ئالغان نۇرئەھمەتنى قويۇپ بېرىدۇ. ئابدۇللا تۆمۈر سىجاڭ
ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ نەزەربەنت
قىلىنغان يەردىن قېچىپ پوسكامغا كېلىپ، ئەسكەرلىرىنى رەتلەپ،
خوتەندىن كەلگەن قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ يەكەنگە ھۇجۇم قى ـ
لىدۇ ۋە بىر سائەت ئىچىدە يەكەننى قولغا ئالىدۇ. شۇنداق
قىلىپ 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى يەكەن ئىككىنچى قېتىم خوتەنلىك ـ
لەرنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. دىمەك، خوتەن بىلەن تۆمۈر سىجاڭنىڭ
ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قانلىق پاجىئەلەرنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى يۇقۇر ـ
قىلاردىن ئىبارەت.

تۆمۈر سىجاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ساۋۇت داموللام يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرىدىن چىقىپ يەنە ھەركەتلىنىشكە باشلايدۇ. بۇ قېتىم خوتەن تەرەپتىن، ماجەنساڭ قىسىملىرىغا قارشى ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلەۋاتقان ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى مامۇت سىجاڭ، ساۋۇت داموللام ۋە ئىمىر ئابدۇللانىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇش باشلايدۇ. پىلىموت ۋە مىناميوتلار بىلەن قوراللانغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئۇلارنى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. ئىمىر ئابدۇللا بىرقانچە ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەننىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ 400 دەك ئەسكىرى بىلەن شېھىت بولىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاستىدا مامۇت سىجاڭ ۋە ساۋۇت داموللام كۆكراۋاتقا چېكىنىدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەر يېڭىساردا قورشاۋدا قالغان نۇر ئەھمەتكە ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن ھۇجۇم باشلايدۇ، لېكىن سېپىلگە يېقىنمۇ بارالمايدۇ. مامۇت سىجاڭ پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ نۇر ئەھمەتنى قورشاۋدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى ئارقا تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىشقا مۇۋاپپەق بولۇپ غەلىبە قىلىشقا ئاز قالغان بىر پەيتتە ھاپىز تۇيۇقسىزلا ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قورشاۋنى بوشىتىپ ئارقىغا چېكىنىدۇ. بۇ پۇرسەتنى كۈتۈپ تۇرغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ بىرلەشكەن قوشۇننى تارمار قىلىدۇ.

17 كۈنگىچە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ توپقا تۇتىشىغا بەرداشلىق بەرگەن نۇر ئەھمەت (ئىمىر ساھىپ) تىللاردا داستان بولغىدەك قەھرىمانلىق بىلەن دۈشمەن ئۈستىگە ئېتىلىپ بېرىپ شېھىت بولىدۇ. 23 كۈنلۈك بۇ ئۇرۇشتا خوتەن قىسىم-

ىلەردىن 4200 كىشى ئۆلدۇ ۋە يارىدار بولدۇ. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىمۇ ھىچ كۆرۈلۈپ باقمىغان چىقىمغا ئۇچرايدۇ. بۇندىن ئىلگىرى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ شەپىسى كېلىش بىلەنلا شەھەرنى تاشلاپ قاچىدىغانلارغا كۆنۈپ قالغان ماجۇڭيىڭنىڭ قوماندانلىرى بۇ غەلىبىلەردىن بەكمۇ خوشاللىنىپ ئىككى دانە كېسىلگەن باشنى — ئىمىر ساھىپ ۋە شامەنسۇرنىڭ باشلىرى دەپ قەشقەر دەرۋازىسىغا ئېسىپ خەلقنى دەھشەتكە سالىدۇ. لېكىن بۇ باشنىڭ بىرى خوتەن قىسىملىرىدا خىزمەت قىلغان ئاۋغانلاردىن بازمەھەممەت ۋە يەنە بىرى يۈز بېشى (لەنجاڭ) ھاشىم شامەردان دېگەن كىشىلەرنىڭ ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. يېڭىسار مەغلۇبىيىتى ۋە بۇ ئىككى مەشھۇر قوماندانىنىڭ ئۆلۈمى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا ئېغىر بىر زەربە بولدى. خوتەن خەلقى شامەنسۇر ۋە ئىمىر ساھىپلارنى ئەسلەپ قوشاقچىلارنىڭ ئۇلارنى مەدھىيلەپ قوشقان قوشاقلىرىنى كۆز ياشلىرى بىلەن ئاڭلىغان. ھەتتا بۇ ئىككىسىنىڭ غايىپ بولۇپ كەتكەنلىكى، جەسەتلىرىنىڭمۇ تېپىلمىغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان ھىكايىلەر تارقالغان، بولۇپمۇ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئاسقان ئىككى دانە كېسىلگەن باشنىڭ باشقا كىشىلەرنىڭ بولۇپ چىقىشى بۇ سۆزلەرنىڭ تېخىمۇ ئاساسلىق بولۇشىغا سەۋەپ بولغان. ئەينىدىن ئىسىملىك بىر ئادەم يۈزىگە نىقاپ تارتىۋېلىپ مەن «شامەنسۇر» دەپ ئادەم توپلاپ، خوتەن تاغلىرىدا بىرقانچە ۋاقىت ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن پارتىزانلىق سوقۇشى ئېلىپ بېرىپ، كېيىنچە ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتكەندە سىرى پاش بولۇپ قالغان.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ يىقىلىشى

يېڭىسار مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن م. ئى. بۇغرا، مامۇت سىجاڭ ۋە خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ يەكەندە بۆلۈنۈپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ساۋۇت داموللام بىلەن خوتەننى بازا قىلىپ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىغا قارشى مۇداپىئە پىلانىنى تۈزۈش مەخسىتىدە خوجىنىياز ھاجى بىلەن يۈزمۇ - يۈز كۆرۈشىدۇ. لېكىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ روسىيە بىلەن بىرلىشىپ شىڭ شىسەينىڭ بۇيرۇغى بىلەن ساۋۇت داموللام، م. ئى. بۇغرا ۋە باشقا بىرقانچە كىشىنى تۇتۇپ يوقىتىش پىلانى سېزىلىپ قالىدۇ. م. ئى. بۇغرا غاپپار ھاجىنى ئۆز ئورنىدا ياتقۇزۇپ قويۇپ كېچىسى يوشۇرۇنچە خوتەنگە قېچىپ كېتىدۇ. ساۋۇت داموللام بىلەن سۇلتان بەگنى مامۇت سىجاڭ قولغا ئالىدۇ.

1934 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ماجۇڭيىڭنىڭ ماخۇسەن باشچىلىقىدىكى 8000 كىشىلىك قوشۇنى شىڭ شىسەي ۋە روسلارنىڭ زەربىسىدىن تارمار بولۇپ قېچىپ خوتەنگە باستۇرۇپ كىرىدۇ، ئەسلىدە ماخۇسەن قىسىملىرى خوتەن، چەرچەن ئارقىلىق دۇڭخۇاڭ ۋە گەنسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش پىلانى بىلەن جەنۇپقا قاراپ چېكىنگەن ئىدى. خوتەن ھۆكۈمىتى بۇ چاغدا غالجىرلاشقان ۋە ئاخىرقى جان تالىشىۋاتقان ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قەتلىئام يۈرگۈزۈش ئېھتىمالىنى كۆزدە تۇتۇپ ئالدىنى تۇساپ مۇداپىئەگە ھازىرلىنىدۇ، 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى زاۋا سوقۇشىدا خوتەن قىسىملىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. ماخۇسەن خوتەننى ئىشغال قىلىدۇ، مىلىك ھەزرەت تەسلىم بولىدۇ، م. ئى. بۇغرا 300 دەك ئادەملىرى بىلەن قېچىپ قاراڭ-

خۇ تاغنىڭ يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ قايتا ئادەم توپلاپ پارتىزانلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ قارشىلىق قىلىشنى ئويـ لىغان بولسىمۇ، ماخۇسەن قىسىملىرى ئۇلارنى قوغلاپ يۈرۈپ ئارام بەرمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى يېنىدا قالغان 20 دەك ھەمراھلىرى بىلەن شەيدۇللا ئار- قىلىق ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

«شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ۋە خوتەن ھۆكۈمىتى

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئوسمان ئېلى قەشقەر- دىكى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ. بۇ چاغدا ساۋۇت داموللام يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ ئوسمان ئېلىنى ھىمايە قىلىپ مۇناسىۋەتنى ياخشىلايدۇ. قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئابرويلۇق خوتەن- لىكلەرنى، قەشقەرلىق بىر قىسىم سودىگەر ۋە ئۆزبېكلەرنى يېنىغا تارتىپ خوتەن بىلەن ئالاقە باغلاش جەمئىيىتى دېگەنگە ئوخـ شاش نام بىلەن بىر تەشكىلات قۇرىدۇ. بۇلارنىڭ مەقسىدى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ مەۋجۇت ئۈستۈنلىكى ۋە بىر قەدەر مۇنتىزىم ئەسكىرى كۈچىدىن پايدىلىنىپ قەشقەر بىلەن خوتەننى بىرلەشتۈرۈپ بىر ھۆكۈمەت قۇرۇش ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ پۈتۈن چىقىملىرىنى خوتەن ھۆكۈمىتى مەسئۇل بولۇپ ياردەم قىلغان. بۇ ئارىدا ئوسمان ئېلىدىن نارازى بولۇپ تۇرغان بىر قىسىم ئەسكىرى ئەمەلدارلارمۇ يوشۇرۇنچە بۇ تەشكىلاتقا ھېسـ داشلىق بىلدۈرمەكتە ئىدى. ئوسمان ئېلى تۇرمۇش ۋە ئىستىلـ ىدىكى چىرىكلىكى سەۋەبىدىن ئىككى ئاي ئىچىدە غۇلاپ چۈشتى. ئاندىن ئورازبەگ ۋە ساۋۇت داموللام ئوتتۇرىغا چىقىپ خوتەن

جەمئىيەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قەشقەردە ئۆز ئالدىغا «ھۆكۈمەت» قۇردى.

شۇ كۈنلەردە تۈركىيەدىن كەلگەن بەزى كىشىلەرنىڭ ھەر-كىتى ئاكتىپلىشىپ ساۋۇت داموللاغا مەسلىھەت كۆرسىتىپ. ھەر-بى ۋە بەزى مەمۇرى ئىشلارغا ئارىلاشقىلى باشلىغان ئىدى. م. ئى. بۇغرا ۋە خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ رازىلىقىنى ئالماي تۇرۇپ، ساۋۇت داموللام 1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، خوجىنىياز ھاجىنى رەئىس جۇمھۇر دەپ ئېلان قىلىدۇ. ھەيلى م. ئى. بۇغرا ھۆكۈمىتى بولسۇن، ھەيلى خوجىنىياز ھاجى بولسۇن بۇ ھۆكۈمەتنى رەسمى ئېتىراپ قىلمايدۇ، ۋەزىيەت ۋە چوڭ ئىتتىپاقلىقنى كۆزدە تۇتۇپ ئاشكارە قارشى چىقمايدۇ. م. ئى. بۇغرا بۇنى شۇ زاماندا مۇنداق دەپ تەھلىل قىلغان: پۈتۈن يۇرتتا تېخى بىر ئىدىيەۋى بىرلىك مەيدانغا كەلمىگەن بىر زاماندا بۇنداق بىر ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇن ئەمەس. ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكى ئۈچ كىشىدىن باشقىلىرى ئەسلىدىكى ئىنقىلاۋىي ھەيئەتتىن بولماستىن مەجھۇل ئادەملەر بولۇپ، ئىشەنچىلىك كىشىلەردىن ئەمەس.

خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ چەتئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت مەسىلىسى

شىنجاڭدا شۇ يىللاردا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار توغرىسىدا چەتئەلدە يېزىلغان ماقالە ۋە خاتىرىلەردە خوتەن ئىنقىلاۋىنىڭ چەتئەللىنىڭ قولى ۋە كۈشكۈرتىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەنلىكى توغرىلىق ماتېرىيال يوق.

م. ئى. بۇغرا چەتئەلدىكى ھايات زامانىدا يازغان ئەسەرلىرىدە، بۇ قوزغىلاڭنىڭ پەقەت خەلقنىڭ خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپىغا قارشى بولغان مىللى ۋە دىنى ھېسسىياتلىرىغا تايىنىپ ئېلىپ بارغانلىقىنى يازىدۇ ۋە قىسقىچە بىر ۋاقىتتا خەلق ئىچىدىن 20 ـ 25 مىڭدەك قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۆزلىكىدىن مەيدانغا كېلىشىنى بۇنىڭغا ئاساس قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يەرلىرىدە يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلارنىڭ ئاساسى دۈشمىنى يەرلىك خەنزۇ ھۆكۈمران سىنىپى ئىدى. مەركەز (نەنجىڭ ھۆكۈمىتى) بىلەن ئالاقىلىشىپ شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ۋە مۇختارىيەتلىك بىر شەكىلنى تەكلىپ قىلىشنى ئۈمىت قىلىپ، ئاخىرقى كۈنلەرگىچە بايراقلىرىنى جۇڭگوچە خەت ۋە شەكىلدە تۇتقان، ھۆكۈمەت ۋە ئەسكىرى تۈزۈم ـ ئاتالغۇلارنىمۇ خەنزۇچە قوللانغانلارمۇ بولدى، ھەتتا باج ئېلىش ۋە مەمۇرى تۈزۈملەرنىمۇ ئۆزگەرتمىگەن.

م. ئى. بۇغرامۇ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە قىلىش يوللىرىنى ئىزدەپ كۆرگەن. لېكىن شۇ چاغدىكى ۋەزىيەت، جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىك ۋە مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭغا تۇتقان خاتا سىياسىتى بۇنىڭغا يول بەرمىگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «خوتەن ھۆكۈمىتى» «باشقا ھۆكۈمەتلەر» نىڭ ئەكسىچە پۈتۈن كونا تۈزۈملەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنى ئاساسى قانۇن قىلدى. بايرىقى تۈرك ئىسلام بايرىقى بولۇپ، ئەسكىرى ئۇنۋان ۋە ئاتالغۇلار تۈركچە ۋە پارسچە ئىدى. مەسىلەن: ئەسكەرلەردە يۈزبېشى ۋە ئىمىر ئەسكەر دېگەنلەرگە ئوخشاش. خوشنا دۆلەتلەردىن ئافغانىستان ۋە ھىندىستان (ئېنگلىزلار) بىلەن ئالاقە باغلاپ ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ھىندىستان تەرەپتىن ھېچقانداق ئىنكاس بول-

ـمىغان. لېكىن شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بەزەن ئېنگىلىز پۇخرالىرىنىڭ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇشى، بەزىلەرنىڭ خېلى مۇھىم رول ئوينىشى ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى (چۈنكى مۇسۇلمان بولغان كىشىنىڭ جىھاتقا قاتنىشىشى پەرز) ۋە يەرلىك خەلققە ئاساسەن سىڭىپ كەتكەن تەقدىرداشلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ھەرقانداق دۆلەت ۋە تەشكىلاتقا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ.

ئافغانىستان گەرچە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا كۈتكەن ياردەمنى قىلالمىسىمۇ، دىنداشلىق ۋە سودىگەرلەرنىڭ قويۇق بېرىپ-كېلىشلىرى سەۋەبىدىن ئەخلاقى جەھەتتە بولسىمۇ بىر يېقىنلىق بار ئىدى. م. ئى. بۇغرا پوسكامدا تۇرغان كۈنلىرىدە (1933-يىلى 11-ئاي) قۇربان ئابدۇللا ۋە مىيان ھەسەن خان ئىسىملىك ئىككى كىشىنى بىر ھەيئەت سۈپىتى بىلەن ياردەم سوراپ ئافغانىستانغا يوللىغان. بۇلار ئەسلىدە ئافغان مىللىتىدىن بولۇپ يەكەندە يەرلىشىپ قالغان، ئافغانىستاندىمۇ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بار كىشىلەر ئىدى. كېيىنكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئافغانىستان ھۆكۈمىتى بۇلارنى قىزغىن قوبۇل قىلىپ ھېسداشلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىي بىر نەتىجىگە ئېرىشكىچە خوتەن ھۆكۈمىتى يىقىلغان.

تۈركىيە بىلەن خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ قوزغىلاڭ ئالدى ۋە كەينىدە ئالاقە باغلىغانلىق ھەققىدە مەيلى يۇرت ئىچى ۋە ياكى چەتئەلدىكى ماتېرىياللاردا ئاساسلىق بىر پاكىت يوق. شۇ زامانلاردا خوتەن ۋە باشقا يەرلەردە ئوتتۇرىغا چىققان تۈرك كىشىلىرى بىر شەخسى ماھىيەتكە ئىگە كىشىلەر ئىكەنلىكى ۋە تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە مەنسۇپ كىشىلەر ئەمەسلىكى م. ئى. بۇغرا[1] تۈركىيىگە كەلگەندىن كېيىن تېخىمۇ ئاشكارا بولغان.

ئاخىرقى سۆز

ۋەقەلىكنىڭ ئەڭ توغرا خۇلاسىسىنى دائىم تارىخلا چىقىرالايدۇ. مەن ئۆزەمنىڭ يۇقۇرىدىكى ئەسلىمىلىرىمگە — يەنى كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋە بىر ئاز بولسىمۇ ئىلىپ بارغان تەكشۈرۈش — تەتقىقاتلىرىمغا ئاساسەن شەخسى كۆز قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن:

قۇمۇل ۋە خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ ئەسلى يۆنۈلۈشى ۋە ماھىيىتىنى بىر - بىرىدىن ئايرىم خاراكتىردە تەسۋىرلەش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. يەنى بىرىنى خەلق قوزغىلىڭى ۋەتەن بىرلىگىنى قوغداشنى مەقسەت قىلغان، بىرىنى بولسا جاھانگىرلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن ۋەتەن بىرلىگىنى پارچىلاش دەپ تەبىر بىرىش تىخىمۇ خاتا. قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئۇنداق ياكى مۇنداق يۆنۈلۈش خاتالىرىغا قاراپ قوزغىلاڭنىڭ مىللى زۇلۇم ۋە تەڭسىزلىككە قارشى ھەققانى بىر ئىسيان ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىنى يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ.

م. ئى. بۇغرانىڭ سىياسى ۋە شەخس ھاياتىدا چەتئەلگە باغلانغان ياكى شەخسى مەنپەئەت ۋە ئابروينى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان يېرى يوق. مەيلى ئۇنىڭ خوتەن قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا بولسۇن ۋە ياكى چەتئەلدىكى ھاياتىدا ھەم يۇرتقا قايتىپ كەلگەندىن كىيىنكى سىياسى پائالىيەتلىرىدە بولسۇن بۇنى ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەن قوزغىلىڭى ۋە ياكى م. ئى. بۇغرانىڭ «شەرقىي تۈركىستان»، «چىن تۈركىستان» دەۋالىرىنى جاھانگىرلارنىڭ قولى ۋە قۇترىتىشى دەپ باھا بىرىش بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ خوتەن خەلقىگە قىلغان زوراۋانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرىدىن ئەسلىمىلەر

مەمتىمىن توختى

ماخۇسەن قوشۇنلىرى خوتەن رايونىدا 1934 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن 1937 ـ يىلى 10 ـ ئايغا قەدەر، يەنى ئۈچ يىل تۆت ئاي ھۆكۈمرانلىق قىلدى، بۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ خوتەن خەلقىگە سالغان زۇلۇم كۈلپەتلىرىنى بۇ قىسقىغىنە ئەسلىمە بىلەن تامامەن يېزىپ ئىزاھلاپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن. شۇنداق بولسىمۇ ئەمەلىي كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان بەزىبىر پاجىئەلىك ۋەقەلەرنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن:

1 ـ ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ قانۇنسىز ئالۋاڭ ـ سېلىقى

ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ خەلققە كۈندىلىك سېلىق قويۇپ يىغىۋالىدىغان ئالۋاڭ ـ ياساق نەرسىلىرىنىڭ سان ھەم تۈرلىرى ساناپ تۈگەتكۈسىز. بۇنىڭ ئىچىدە ئايلىق، ھەپتىلىك ۋە كۈندىلىك تۈزۈم ئارقىلىق يىغىۋالىدىغانلىرى ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۇچ، تۆمۈر ـ پولات، گۈرۈچ، بۇغداي، قوناق، ياغاچ، ھەر خىل تېرە، تۆگە، قوي يۇڭلىرى،

ئوتۇن، پىچان (بىدە)، سامان، پاختا، ھەر خىل يىپ، خام-چەكمەن، ئات، كالا، قوي، توخۇ-ئۆدەك، ھەر خىل تۇخۇم ۋە ياغ قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ نەرسىلەرنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن دېخانلارنىڭ ئىشىك ئالدىغا ئالۋاڭ-ياساقنى يىغىۋالغۇچىلار كۈنىگە نەچچە ئون قېتىمدىن كېلىپ-كېتىپ تۇراتتى. جاغلىغا كەنتىدىن ئىمام شايۇز بېشى (مېنىڭ قېينى تاغام) نىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە: «بىر كۈندە دېخانلاردىن يىغىۋالىدىغان ئالۋاڭ-ياساقنىڭ تۈرى 36 خىلغا يەتكەن كۈنلەرمۇ بولغان. يىغىۋالىدىغان نەرسىلەرنىڭ تۈرى كۆپ، سانى جىق ھەم ۋاقىت چەكلىمىسى قىسقا بولغانلىقتىن بىر قېتىمدا ئات-ئۇلاق ئاشلىق، خام-چەكمەن قاتارلىق ئون نەچچە خىل ئالۋاڭنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇپ بېرەلمىگەنلىكىم ئۈچۈن ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى قولۇمنى باغلاپ ئېسىپ قويۇپ، بوينۇمغا بىر دانە تاشنى ئېسىپ قويۇپ ئازابلىغان ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن دادام چىداپ تۇرالماي ئىككى تاش تۈگمىنىمىزنى بىر ئەمەلدارغا سېتىپ ئات پۇلى ۋە باشقا ئالۋاڭ ئۈچۈن تۆلەپ بېرىپ مېنى قۇتقۇزۇۋالغان» دەيدۇ. ھەممىدىن ئېغىر بولغىنى شۇكى: يەر بېجىدىن باشقا ھەقسىز تۆلەيدىغان ئىككى خىل ئاشلىق بولۇپ، بىر خىلى «چۆرىمە ئاشلىق» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ھەپتىدە بىر قېتىم تۆلەيدىغان ئاشلىق ئىدى. يەنە بىر خىلى «دەن ئاشلىق» دەپ ئايمۇ-ئاي تۆلەيدىغان ئاشلىق بولۇپ ئۇنىڭ مىقدارى، ئۆلچىمى سانى ھەر يۇرتنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنەتتى، يەنە بىرسى ئات ئالۋىڭى بولۇپ، ئاتنىڭ ھەر خىل رەڭ تۈرلىرى بويىچە يۇرت-يۇرتقا تەخسىم بولاتتى. مەسىلەن: ماخۇسەننىڭ ئاتلىق قوشۇنى 4 لۈي بولۇپ ھەر بىر لۈي ئىككى تۈمەن (پولك) دىن ئىبارەت ئىدى، 1-لۈي

تامامەن جەدە ئات، 2 ـ لوي قولى ئات، 3 ـ لوي ئاق ئات، 4 ـ لوي قارا ئاتلىق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتلارمۇ شۇنداق رەڭ تۈرى بويىچە ئالۋاڭ قويۇلاتتى، سوپەتتە ئاختا قىلىنغان ھەم ياش، ھەم سېمىز بولۇشى شەرت ئىدى. مۇنداق سوپەتلىك ئاتنىڭ ھەر بىر كەنتتىن تېپىلىشى قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەسكەرلەرنى! قېرىپ قالغان، كېسەل بولۇپ قالغان، ئوغرۇلاپ كەتكەن ئاتلىرىنى ئۈزلۈكسىز يەڭگۈشلەپ ۋە تولۇقلاپ بېرىش مەجبۇرىيىتى بولغانلىقتىن ئات ئالۋىڭى داۋاملىق بولۇپ تۇراتتى. شۇنىڭدەك نائىنساپ ئەمەلدارلار ھەر خىل ئالۋاڭ ـ ياساقلارنى تاكى ناھىيىدىن كەنتكە قەدەر قاتمۇ ـ قات كۆپەيتىپ يىغىۋالاتتى.

2 ـ ياشلارنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ خەلقنى قاخشىتاتتى.

ماخۇسەن ئەسكەرلىرى 15 ياشتىن يۇقۇرى، 50 ياشتىن تۆۋەن كىشىلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ زۇلۇم سالاتتى. ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلار خورلۇنۇپ ھەر خىل كېسەل ۋە تاياق زۇلۇم ئازاۋى بىلەن ھەر كۈنى دىگىدەك بىر نەچچىسى ئۆلۈپ كېتەتتى. مۇشۇنداق ئازاپ ـ ئوقۇبەتلەرگە تۇتۇلۇپ قالماسلىق ئۈچۈن خوتەن ياشلىرى يەر ئاستى گەممىلەردە، ساندۇقلاردا ۋە ئۆگكۈرلەردە يوشۇرۇنۇپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە ۋە ئىمكانىيەت تاپالىغانلىرى چەت يۇرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى

3 ـ قول ھۈنەرۋەنلەرنى مەجبۇرى تۆتىۋېلىپ ھەقسىز ئىشلىتىش:

ماخۇسەن ئۆز قوشۇنلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن، ئىگەر-جابدۇق كارخانىسى، گىلەم كارخانىسى، سەيپۇڭ كارخانىسى، ئاياق كىيىم كارخانىسى، تۆمۈرچىلىك كارخانىسى، بوياقچىلىق كارخانىسى ۋە باشقا كارخانىلارنى قۇرۇپ، يۇرت ئىچىدىكى

قول ھۈنەرۋەنلەرنى قويماي يىغىۋېلىپ ھەقسىز ئىشقا سالغان-
نىڭ سىرتىدا، قېچىپ كېتىدۇ دەپ ئۇلارغا تۇرمىدىكى مەھبۇس-
لاردەك مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇلارنى بالا - چاقىلىرى بىلەن
كۆرۈشتۈرمەيتتى، ئاش تاماقتا قىساتتى، ناۋادا قېچىپ قويسا
تۇتۇپ كېلىپ ئۇرۇپ مېيىپ قىلىۋېتەتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى
ئازاپلاپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. يۇقۇرقى ئۈچ تۈرلۈك ئازاپ - ئوقۇ-
بەتلەر تۈپەيلى، چەت ۋىلايەت ۋە چەت مەملىكەتلەرگە قېچىپ
كەتكەنلەر ناھايىتى كۆپ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى كېيىنكى يىللاردا،
بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، بەزىلىرى
چەتتە تۇرمۇش قۇرۇپ ئەۋلاتلىق بولۇپ قالغانلىقتىن ھازىرغى-
چە قايتىپ كېلىشمىدى.

4 - ھاشار ئالۋىڭى:

ھەر خىل ھاشار ئالۋىڭى توختىماي بولۇپ تۇراتتى.
بولۇپمۇ ئوتۇن، بىدە، سامان تۇشۇش ئەمگىكى ئېغىر ئىدى.
چۈنكى يۇرتتا دىخانلارنىڭ ئات - ئۇلاقلىرى ئالۋاڭ - ياساق
تۈپەيلى ئورۇقلاپ ئۆلۈپ تۈگىگەنلىكى ئۈچۈن، ئوتۇن - سامان
توشۇش ئىشى ئادەم كۈچى بىلەن بولاتتى. ئەمگەككە يارايدى-
غان ياشلار ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ياكى قېچىپ كەتكەن بول-
غانلىقتىن ئوتۇن - سامان، ئاشلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى
توشۇش ئىشى پەقەتلا ئاياللار بىلەن ياشانغان ئەر كىشى-
لەرگە قالغان ئىدى. بۇ ھەقتە شائىر مەھەممەت تۇردى قا-
سىم ماخۇسەننىڭ زۇلۇملىرىنى شىكايەت قىلىپ يازغان تۆ-
ۋەندىكى بىر كۇبلىت شېئىرىنى ئەسلىسەك كۇپايە قىلار:

تاۋار ـ دۇردۇن جىلتكە تارلىغىدىن رەنجىگەن قىزلار ئوتتۇن ـ سامان يۇدمەك بىلەن قەددى دۇتار ئولدى.

5 ـ ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ خەلق ئۆيلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگەللىۋېلىشى ۋە خەلقنى زورلۇق بىلەن شەخسى ئىشلىرىغا سېلىپ بوزەك قىلىشى:

ماخۇسەن قوشۇنلىرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ كۆپچىلىگى ئائىلە تەۋەلىرىنى ۋە ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنى بىرگە ئەگەشتۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ناھىيە، شەھەرلەردە خەلقنىڭ بىر قەدەر ياخشىراق بولغان ئۆيلىرىگە زورلۇق بىلەن ئورۇنلىشىۋالاتتى. ئۇلارغا ھېچقانداق نارازىلىق قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلار خەلقنىڭ ئۆيلىرىدە زورلۇق بىلەن ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۆي تازىلاش، ئېغىل تازىلاش، ئۇلاغلىرىنى سوغۇرۇش، ئوت ـ بېدە توغراش، ئوتۇن يېرىش، نەرسە كېرەك توشۇش قاتارلىق ئائىلە ئىشلىرىگە كەچىدە كېتىۋاتقان ئادەملەرنى مەيلى ئۇ ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرى بولسۇن تۇتۇپ كىرىپ كۈن بويى ئىشقا سالغاندىن تاشقىرى، ھەتتا ئىشنى ئوبدان قىلالمىدىڭ دەپ ئۇراتتى. ئەگەردە تۇتۇلغاندا نارازىلىق قىلىپ قارشىلىق قىلسا ياكى قېچىپ كېتىشكە ئۇرۇنسا، رەھىمى قىلماي ئازاپلايتتى.

6 ـ ياش ئۆسمۈرلەرگە سالىدىغان زۇلۇم:

ماخۇسەن قوشۇنلىرى 15 ياشتىن يۇقۇرى بولغان ياشلارنى مەجبۇرى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋېلىپ بالايى ـ ئاپەت كەلتۈرگەننىڭ سىرتىدا، 15 ياشتىن تۆۋەن، 8 ـ 9 ياشتىن يۇقۇرى ئۆسمۈر باللارنى پەيجاڭدىن يۇقۇرى (پەيجاڭ بۇنىڭ ئىچىدە) ھەربىلەر ۋە كويەندىن يۇقۇرى مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ

چاپچىلىق خىزمىتىگە تۇتۇشۇپ (بۇلار گازا دەپ ئاتىلاتتى) ھەربىر كىيىم كەيگۈزۈپ شەخس خىزمىتىگە سالاتتى، يۇقۇرى دەرىجىلىكلەر ئۆز دەرىجىسى بويىچە بىر قانچىنى ئىشلىتەتتى. ئۇ بالىلارنى كۈندۈزى تۈرلۈك پارچە - پۇرات ئىشلارغا سالغانىنىڭ سىرتىدا، ئاخشاملىرى پۇت - قول، بەدەنلىرىنى تۇتقىلى سالاتتى. ئىگەردە قىلغان ئىشلىرى كۆڭلىگە ياقمىسا ئۇراتتى. بەزى ئادەملەر ئوغۇل بالىلىرىنى بۇنداق زۇلۇمغا تۇتتۇلۇپ قېلىشىدىن قاچۇرۇپ قىز بالىچە كىيىم كەيدۇرۇپ قويىدىغان ئەھۋالمۇ بولغان.

7 . ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ يەنە بىر ۋەھشىلىكى:

ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى كۆزىگە چىرايلىق، كۆرۈنگەن خوتۇن - قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلىپ نومۇسىغا تېگەتتى. خەلق ئۆيلىرىگە ئورۇنلىشۋالغان كۆچمەنلەردۇ، شۇ ئائىلىدە ياكى شۇ مەھەللىدە كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگە خوتۇن - قىزلارغا ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن باسقۇنچىلىق قىلاتتى.

8 - تەۋەككۇل ئىسلام ئاۋاتتىكى قانلىق پاجىئە:

1936 - يىلى ئىككى قېتىملىق قانلىق پاجىئە يۈز بەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى تەۋەككۇل ئىسلام ئاۋات يېزىلىرىدا بولغان. ئۇنىڭ قىسقىچە جەريانى: ماخۇسەن قوشۇنىنىڭ ئىسلام ئاۋاتتىكى بىر باج پونكىتىنىڭ ما پامىلىلىك بىر خادىمى بىر ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلماقچى بولغاندا، ئۇنىڭ ئېرى (يەرلىك) سېزىپ قېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. «ما» ئۇنى قارشىلىق قىلدى دەپ ئېتىۋاتماقچى بولغان. بۇ ئادەم ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىش يۈزىسىدىن ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغان. بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى يامان بولىدىغانلىقىنى بىلگەن ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم دىخانلار ئاممىسى مۇشۇ پۇرسەتتە زۇلۇمغا قارشى قوز-

غىلاڭ باشلىماقچى بولۇپ، خوتەندىن كېلىدىغان ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن قوللىرىغا چوماق ئېلىپ تەييارلىق كۆردى. بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغان ماخۇسەن پىلىموت ۋە قىلىچ، مىلتىقلار بىلەن تولۇق قوراللانغان ئىككى روتا ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتتى. دېھقانلار ئۇلارنى يول ئۈستىدە توساپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇرۇش نەتىجىسىدە خەلقنىڭ قولىدا تاياق، توقماقتىن باشقا قورال بولمىغانلىقتىن ئارقىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى پىلىموت ۋە مىلتىقلاردىن يامغۇردەك ئوق چىقىرىپ خەلقنى ئوققا تۇتتى. نەچچە ئون ئادەم ئۆلدى. خەلقلەر قېچىپ ھەر تەرەپكە ۋە چۆل - جاڭگاللارغا تارقاپ كېتتى. ماخۇسەننىڭ ئاتلىق قوشۇنى قاچقانلارنى قوغلاپ ئالدىغا ئۇچرىغان ئادەملەرنى ئېتىپ - چېپىپ قىرغىن قىلىپ، [1] شۇ كۈنى كەچتە ئىسلام ئاۋات، تەۋەككۇلغا باستۇرۇپ كىردى (خوتەن بىلەن بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى 90 كىلومېتىر يول بولۇپ، يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان كەنت). قوزغىلاڭ باشلىقى ئەخمەت سەردار قاتارلىق قوزغىلاڭچىلاردىن بىر قىسىم كىشىلەر دەريانى بويلاپ جاڭگال يولى بىلەن ئاقسۇغا قېچىپ كېتتى. قالغان كىشىلەر 2 ـ 3 كۈنلۈك يىراق ئورمانلىق (توغراقلىق) جاڭگاللارغا قېچىپ كېتىپ يوشۇرۇنۇپ جان قۇتقۇزدى. ئەمما قوزغىلاڭنى باستۇرغىلى كەلگەن ئەسكەرلەر 3 ـ 4 كۈن تەۋەككۇل ئىسلام ئاۋاتنى ئالا تويلاڭ قىلىپ، ئالدىغا ئۇچرىغاننى ئېتىپ، چېپىپ، ھەتتا ئۆيلىرىدە يوشۇرۇنىۋالغانلارنىمۇ ئاختۇرۇپ تۇتۇلغان ئادەملەرنى ئېتىپ - چېپىپ، نەتىجىدە ئىككى يۈزدىن ئارتۇق بىگۇناھ خەلقلەرنى قىرغىن قىلدى. مەن بۇ پاجىئەلىك قىرغىن ۋاقتىدىكى بەزى كونكرېت ۋاقىئەلەرنى تەكرارلاپ تۇرمايمەن. پەقەت ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئەڭ قەبىھ پاجىئەنى

ئەسلەپ ئۆتىمەن، ماخۇسەن قوشۇنلىرى تەۋەككۇل، ئىسلام
ئاۋاتتىكى قاۋزغىلاڭنى قانلىق باستۇرغاندىن كېيىن، مەزكۇر قوز-
غىلاڭغا ئەگىشىپ قالغان كىشىلەردىن ۋە ھېچ ئىشقا قاتناشمى-
غان گۇناسىز دىخانلاردىن، ھەتتا خوتەن ۋە لوپ تەۋەسىدىن
تەۋەككۇلغا كېتىۋاتقان يولۇچىلاردىن بولۇپ نەچچە ئون كىشى-
نى تۇتۇۋېلىپ باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ يۈگۈرتۈپ يۈرۈپ،
ئۇلارنى بىر نەچچە كۈن قىيناپ سوراق قىلىپ، ئاخىرى 36
ئادەمنى شۇ دەرۋازىسى-دىگەن يەردە قىلىچ بىلەن چېپىپ
ئۆلتۈرگەن. شۇ مەزگىلدە مەن 16 ياشلاردا بولۇپ ماخۇسەن
ئاچقان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىم (ئەسكەرلىككە تۇتۇلماس-
لىق ئۈچۈن خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان). ئوقۇغۇچىلىق كۈك
كىيىم بىلەن بولغاچقا كوچىلاردا ئەركىن يۈرەتتىم. بىر كۈنى
36 ئادەمنى جازا مەيدانىغا ئېلىپ چىقتى. مەن مەھەممەت
رەجەپ قاتارلىق بىر نەچچە ساۋاقداشلار بىلەن جازا مەيدانىدى-
كى بىر سۆگەتكە چىقىپ قاراپ تۇردۇم. ماخۇسەننىڭ جاللاتلى-
رى مەزكۇر 36 ئادەمنى 6 دىن 6 سەپ قىلىپ ئېلىپ كەلدى. ھەم-
مىنىڭ قولى ئارقىغا باغلانغان، بېشى يالاڭباشتاق بولۇپ، ئالدىنقى
سەپتىكى 6 ئادەمنىڭ ئوخرەك (دولا) سۆڭىكىدىن تېشىپ سىم
ئۆتكۈزۈپ بىر-بىرىگە چېتىپ باغلانغان. 2-سەپتىكى 6 ئادەم-
نىڭ بۇرنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆمۈرچەكتىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ
بىر بىرىگە چېتىپ باغلانغان. 3-سەپتىكى 6 ئادەمنى قولىغى-
دىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ يۇقۇرقىدەك چاتقان؛ 4-سەپتىكى
6 ئادەمنى ئالقاندىن تېشىپ چاتقان. 5-6-سەپتىكىلەرنى پە-
قەت باغلاپلا چاتقان، مەيدانىدا مۇشۇ سەپ تەرتىۋى بىلەن 6
دىن سەپ قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، 18 نەپەر جاللات ئالدىنقى
سەپتىكى 6 ئادەمنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ ھەر بىر ئادەمنىڭ

بېشىدا 3 دىن جاللات قېلىچ تۇتۇپ، يەكلەرنى تۇرۇپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى. ئاخۇن لۇيجاڭ دېگەن باشلىق بىر قىغ دۈۋىسىگە چىقىپ بىر نەرسىلەرنى قىسقىغىنە سۆزلەپ بولۇپ بىر پۇشتەك چالغان ئىدى، جاللاتلار قولىدىكى قېلىچلار بىلەن چاپتى. 6 ئادەمنىڭ بېشى كېسىلدى. بىر ئادەم ئورنىدىن قوپۇپ كېتىپ يىقىلدى، بىرسى ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ قالدى، كېيىن يىقىلدى. بۇنداقلارغا يەنە قېلىچ چاپتى. جاللاتلار 2 ـ سەپكە كېلىپ بۇيرۇق كۈتتى. پۇشتەك چېلىنىش بىلەن تەڭ 2 ـ سەپتىكى 6 ئادەمنىمۇ چاپتى. مۇشۇ ئۇسۇلدا 6 سەپ (36) ئادەمنى بىر ـ بىرلەپ چېپىپ تاشلىدى. شۇ چاغدا جازا مەيدانىنىڭ ئەتراپىدا كۆز يېشى قىلىشىپ تۇرغان ئاممىنىڭ ئىچىدە بىر ئاق كىيىملىك ئايالنىڭ «ۋاي بالام!» دەپ ھەر تەرەپكە ئۆزىنى تاشلاپ چاچلىرىنى يۇلۇپ يىغلاۋاتقان يىغىسى ھەممە ئادەمنى قاتتىق تەسىرلەندۈرگەن ئىدى. بۇ ئايالنىڭ 19 ياشلىق بالىسى لوپنىڭ جىيا كەنتىدىن ئىشەك بىلەن تەۋەككۈلگە كېتىۋاتقاندا يولدا قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇپ 30 نەچچە ئادەمنى باغلاپ ھەيدەپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرگە ئۇچراپ قالغاندا ئەسكەرلەر ئۇنى «سەنمۇ تەۋەككۈللۈك ئادەم ئىكەنسەن» دەپ تۇتۇۋالغان ئىكەن. يىغلىغۇچى ئانا شۇ بالىنىڭ ئانىسى ئىكەن. دېمەك تەۋەككۈل، ئىسلام ئاۋاتتىكى ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدا زۇلۇمغا قارشى كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭ شۇنداق پاجىئە بىلەن ئاياقلاشقان ئىدى.

9 ـ يۇقۇرقى قىرغىنىنىڭ قان ئىزلىرى تېخى قۇرىماي تۇرۇپلا قاراڭغۇ تاغدا، تاغنىڭ ئەمەلدار بېگى خوجا ماخمۇت بەگ دېگەن تاغدىكى چارۋىچى خەلقلەر بىر جىنازا نامىزىغا توپلانغاندا قوي، قوتاز ۋە نەقپۇل قاتارلىق ئالۋاڭ تۆلەيسە-

لەر دەپ خەلقنى قىستايدۇ. ئاقتۇرسۇن موللا قاتارلىق ئادەملەر بىز: جايلاپ بېرەيلى: ۋاقىتنى سەل - پەل ئۇزارتىپ بەرسىلە: دەپ تەلەپ قىلىدۇ. بەگ بولسا خەلقنىڭ تەلەۋىگە قۇلاق سالماي، خەلقلەرنى ھاقارەتلەپ زورلۇق قىلىدۇ. ئىككى تەرەپ سۆز تالىشىپ جېدەللىشىدۇ. نەتىجىدە ئاقتۇرسۇن موللا باش بولۇپ بەگنى باغلاپ قويىدۇ، بۇ ئەھۋال ماخۇسەنگە ئاڭلانغاندا، بۇ يەرگىمۇ ئەسكەر چىقىرىپ 130 ئائىلىگە ئىگە قاراڭغۇ تاغ كەنتىدە ۋەھشىلەرچە قىرغىنچىلىق قىلىپ، ئاقتۇرسۇن موللا قاتارلىق 7 كىشىنى تۇتۇپ خوتەنگە ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ ئادەملەرنى ھازىرقى خۇڭشىڭكۇلۇبى ئورنىدىكى كونا مال بازىرى دېگەن مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. مەزكۇر 7 ئادەمنىڭ كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ يالىڭاچلاپ قولىنى ئارقىغا باغلاپ جازا مەيدانىغا كەلتۈرۈپ يۈكۈندۈرۈپ ئۆلتۈرگۈزىدۇ. ئۇلارنىڭ دۈمبىسى چاڭپىلەك شەكلىدە داغلانغان بولۇپ، تۆمۈرنى قىزىتىپ ياققان ئورۇنلار قارىداپ كەتكەن. بۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئىدىم. قاراڭغۇ تاغ ۋەقەسىمۇ ئەنە شۇنداق پاجىئەلىك ئاياقلاشقان ئىدى.

10 - ماخۇسەن قوشۇنىنىڭ خوتەن خەلقىگە سالغان ئاخىرقى زوراۋانلىقى ھەم مەغلۇبىيىتى:

1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەن ئاسمىنىدا 3 دانە ئايروپىلان پەيدا بولدى. بۇ ئايروپىلانلار بىر ئاز پەسلەپ ئۇچۇپ شەھەر ئەتراپىنى بىر قانچە قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن يەنە يۇقۇرى ئۆرلەپ، ماخۇسەن قوشۇنلىرى جايلاشقان ئورۇنلارغا بىر قانچە بومبا تاشلاپ كېتىپ قالدى. شۇ نۆۋەتتە يەنە بىر مۇنچە تەشۋىق ۋەرەقىلىرىمۇ تاشلانغان ئىدى. تەشۋىق ۋەرەقىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرچە بولۇپ، مەزمۇنى: ما-

خۇسەن ئەسكەرلىرىنى ئۆيۈڭلەردە ساقلىماڭلار، نەرسە كېرەك
ەرمەڭلەر ۋە ساتماڭلار، ئۇلارنى يۇشۇرغان ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈك بىلەن
ەمىنلىگەن ۋە يول كۆرسىتىپ ياردەملەشكەنلەرنى جازالايمىز،
اش قىلىپ تۇتۇپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلايمىز، دىگەنلەردىن
ئىبارەت ئىدى. بۇ تەشۋىق ۋەرەقىلىرى دۇبەن شېڭ شىسەي، رە‐
ىس خوجىنىياز ھاجى دىگەن نام بىلەن يېزىلغان ئىدى.
ماخۇسەن قوشۇنلىرى ئۆزىنىڭ ئەجىلى توشۇپ قالغانلىقىنى بىلىپ
خۇددى غالجىر ئىتتەك قېچىشقا باشلىدى. بىز شۇ ۋاقىتتا مەكتەپتە
وقۇۋاتاتتۇق، ئوقۇتقۇچىلار بىزنى ئائىلىمىزگە تارقاپ كېتىشكە
ۇيرۇق قىلىپ ئۆزلىرى قېچىپ كېتىشتى. مەن بىر نەچچە تەش‐
ۋىق ۋەرەقىلىرىنى تېپىۋېلىپ ئوقۇپ تۇرسام سۇۋەيىن دىگەن بىر
ئوقۇتقۇچى كاچات بىلەن بىرنى دۈرۈپ قولۇمدىكى تەشۋىق
ۋەرەقىسىنى تارتىۋالدى. قولۇمدا قېپقالغان ۋەرەقىنىڭ
بىرقىسمىنى ئاتا ـ ئانامغا ئوقۇپ بەردىم. ئۇلار ھاياجانلى‐
نىپ كۆز يېشى تۆكۈپ، بۇ ئەبلەخلەر يوقىلىدىغان كۈنلەرمۇ
بولىدىكەن گۆشىنى چۆللەردە قاغا ـ قوزغۇنلار يىسۇن! دېيىشتى،
بۇ سۆز پۈتۈن خوتەن خەلقىنىڭ كېچە ـ كۈندۈز ئاغزىدىن چۈ‐
شۈرمەيدىغان نەپرەت سۆزلىرى ئىدى. شۇ كۈنى كەچتە قاراڭغۇ
چۈشىشى بىلەن تەڭ ماخۇسەن ئەسكەرلىرى يېڭى شەھەرگە ئوت
قويىدىكەن دەيدىغان گەپ تارقالدى. ئارىدىن ئانچە ۋاقىت
ئۆتمەيلا يېڭى شەھەر ھاۋا بوشلۇقىدا ئوت يالقۇنلىرى كۆ‐
رۈنۈشكە باشلىدى. ئىدارە، جەمىيەت ۋە باشقا ھەر مىللەت
خەلقلىرى زىچ ئولتۇراقلاشقان، سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرى،
ئاشپۇزۇل، ناۋايخانىلار زىچ جايلاشقان، ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى
چىرايلىق رەتلىك رەستە كوچىلىرى بولغان يېڭى شەھەر ئىچى
3 كېچە ـ كۈندۈز توختىماي كۆيدى. پەقەت ئەتراپىدىكى سېپىل
تامدىن باشقا ھىچ نەرسە قالماي تۈپ تۈز بىر قاقاسلىققا ئاي‐

لاندى. شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى ئاشلىق ساڭ كۆيمەي ساق قالدى. ئۇنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا باشقا ئۆي - ئىمارەتلەرگە تۇتاش بولمىغانلىقى سەۋەب بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن مەھەممەت شېرىپ مۇپتى، ھوشۇر نىياز مۇپتى ئاخۇنۇم قاتارلىق بىر نەچچە يۇرت ئاخۇنلىرى شەرقىي تۆمۈر دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ ئامMىغا: «ئاشلىققا تەگمەڭلەر، ئاشلىقنى ساقلاپ قالايلى، بىز سىلەرگە دۇئا قىلىپ رەخمەت ئوقۇيلى، چۈنكى كېلىدىغان ھۆكۈمەتنىڭمۇ ئەسكەرلىرى بار، ئۇلارغىمۇ ئاشلىق كېرەك، ساڭغا يېقىن ئوتلارنى ئۆچۈرۈپ ئاشلىقنى مۇھاپىزەت قىلايلى» دەپ نەسىھەت قىلدى. مەھەممەت رەجەپ، ۋاڭ شىنزى قاتارلىق بىر نەچچە ئوقۇغۇچىلار قولىمىزغا ئالا كالتەك تۇتۇپ، ئاخۇنۇملارنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالماي ئاشلىقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلارنى توسۇپ تۇردۇق. خەلقلەرمۇ بۇ ئىشتىن رازى بولۇشۇپ ساڭغا يېقىنلاشقان ئوتنى ئۆچۈرۈشتى. شۇنداق قىلىپ ئاشلىق ساقلاپ قېلىندى. شەھەردە بىر كېچە - كۈندۈز بۇلاڭ - تالاڭ بولدى. ماخۇسەننىڭ كارخانىلىرىدىكى مىڭلىغان قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ ئۆز كارخانىلىرىدىن قولىغا چىققاننى ئېلىپ ئۆز مەھەللىلىرىگە قېچىپ تارقاپ كېتىشتى. نەچچە ئاي ھەتتا يىل بويى ئائىلىسىگە بارالماي تۈرمىدىكى مەھبۇسلاردەك كۈن كەچۈرگەن ھۈنەرۋەنلەر بىراقلا ئازاتلىققا چىقتى. ئوتنىڭ كۆيۈشى 3 كۈن داۋام قىلدى. خەلقنىڭ مال - مۈلكىنىڭ توشۇپ بولالمىغان بىر قىسمى كۆيۈپ كەتتى، ياكى ئولجىغا كەتتى. ماخۇسەن قوشۇنلىرى بولسا، كۈندۈزى يېزا - قىشلاقلارغا تارقىلىپ يۇشۇرۇنۇۋېلىپ كېچىسى پەيدا بولۇپ خەلقنى (بايلارنى) بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ئالتۇن، كۈمۈچ، پۇل (مال، يىپەك قاتارلىق يەڭگىل پۇللۇق ماللارنى) توپلاپ چەرچەن يولى بىلەن قېچىشقا باش-

لىدى. دەسلەپكى كېچىدە ھېيتكار مەھەللىدىكى ھېيت ئاخۇن تاشچى (قاش تېشى سودىگەر ھەم قول ھۈنەرۋەنى)نى ھويلىسىدا ئېسىپ قويۇپ، ئالتۇن نەدە دەپ قىيناپ، بەرگەنگە قانائەت قىلماي ئېتىپ تاشلىغان پاجىئەلىك ۋەقەنى ئاڭلىغان ئىدىم. ھاللىق تۇرمۇشتىكى ئادەملەر ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن باشقا جايلارغا قېچىپ جان ساقلاشتى. شەھەر بولسا 5 كۈن ھۆكۈمەتسىز قالدى. بۇ چاغدا شەرىئەت مەھكىمىسىنىڭ ئاخۇنلىرى، شەھەرنىڭ بەزى ئىنتىزامىنى، مەسىلەن: يەرلىك لۈكچەكلەرنىڭ بۇلاڭچىلىقىدىن ساقلىنىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ شەھەر ئامانلىقىنى ساقلاپ قالدى. ھەر كۈنى خوتەننىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا ئايروپىلان پەيدا بولۇپ، شەرققە قاراپ ئۇچۇپ ماخۇسەننىڭ قاچقۇن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىدىن قوغلاپ، پىلىموتقا تۇتۇپ، كەچتە قايتىپ كېلىپ تۇردى. ئون نەچچە كۈن مۇشۇنداق قوغلاپ يوقىتىش نەتىجىسىدە ماخۇسەن ھۆكۈمىتى تارمار قىلىندى. يېڭى ھۆكۈمەت كېلىدۇ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ئاخۇنۇملارنىڭ باشچىلىقىدا شەھەر خەلقى ۋە ئوقۇغۇچىلار شىرۋاغ يولىغا قارشى ئالغىلى چىقتۇق. ئالدىدا تانكا قىسىم زەرەھلى ئاپتوموبىل (20 دانە)، ئارقىدىن 40 ئاپتوموبىللىق قىسىم (بۇلارنىڭ ھەممىسى ئورۇس ئەسكەرلەر)، ئاخىرىدا ئاتلىق قىسىم (قىرغىز ئەسكەرلەر) كېلىپ، ھازىرقى كونىلون سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قەدىمى چوڭ مەيدانغا چۈشۈپ چېدىر تىكىپ ئورۇنلاشتى.

سەۋىيەم چەكلىك بولغاچقا ۋەقەلىكنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىدىم. تولۇق بولمىغان تەرەپلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1984 - يىل 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

مىلىتارىست شېڭ شىسەي دەۋرىدە ھەر مىللەت زىيالىلىرىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا ئەسلىمە

خالىق ساقى

40 - يىللاردا شىنجاڭ ئاسمىنىنى قارا بۇلۇتلار قاپلاپ تۇمانلار بېسىشقا باشلىدى. ھاۋا رايىدا ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىش بولغىنىدەك كۈتۈلمىگەن بىر ۋاقىتتا پەيدا بولغان قارا تۇمان پۈتۈن يەر - جاھاننى قاپلاپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تېچ ھاياتىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، ھەممىلا يەرنى ۋەھىمە قاپلىدى، ئاق تېروورلۇق ئەۋج ئېلىپ ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرى ۋە زىيالىلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. ھەر خىل يالغان ئەنزىلەر ئويدۇ- رۇلۇپ چىقىپ مىڭلىغان زىيالىلار تۇتقۇن قىلىنىپ تۈرمىلارغا تاشلاندى، ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى چەت جايلارغا سۈرگۈن قىلىندى. شۇ تۈپەيلى ھەر بىر كىشى ئۆزىنىڭ ئەتىكى تەقدىرى- نىڭ قانداق بولۇشىدىن گۇمانلىنىدىغان بولۇپ قالدى، جەمىيەت- نىڭ نورمال ئەخلاقى بۇزۇلدى. بىر قىسىم كىشىلەر ئارىسىدا خىيانەتكارلىق، تۆھمەتخورلۇق، ھەسەتخورلۇق، ئىشەنمەسلىك، سۇخەنچىلىك بازار تاپتى. ئادالەت، ھەققانىيەت، راستچىللىقنى تەشەببۇس قىلىش جىنايەت ھېسابلاندى. كىشىلەر ئارىسىدا ئاتا-

بالا، ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىل، يار ـ بۇرادەرلەر بىر ـ بىرىگە
ئىشەنمەيدىغان، قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزىدىغان، يىل
بويى بىر ـ بىرىنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىش ـ كېلىش قىلمايدىغان
كەيپىيات بارلىققا كەلدى. مەدەنىي ـ مائارىپ، ئەدەبىي ـ سەنئەت
ئىشلىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، بۇ ساھەدە ئىشلەپ
خىزمەت كۆرسەتكەن ھەر مىللەت زىيالىلىرى تۈرلۈك كەمسىتىشـ
لەرگە ئۇچرىغاندىن تاشقىرى، چەتكە قېقىلىپ ھەر خىل تەھدىت
ئاستىغا ئېلىندى. شىنجاڭنىڭ پۈتۈن شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلىرى
ئىشپىيون ـ جاسۇسلار بىلەن تولدى. ئۇلارنىڭ كۆپلىگىدە ھەر
مىللەت ـ ھەر ساھە خەلقى مىدىر ـ سىدىر قىلالمايدىغان ھالەتـ
كە كېلىپ قالدى. بۇ ۋاقىت دەل مىلىتارىست شېڭ شىسەي
ئۆزىنىڭ ساختا نىقاۋىنى يىرتىپ تاشلاپ، جىياڭ جيېشى قوينىغا
ئۆزىنى ئېتىشقا زېمىن ھازىرلاۋاتقان ۋاقتى ئىدى.

ئاردىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىنقىلاپقا ئاسىيلىق قىلىپ بىرـ
دىنلا ئۆز ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى. تۇنجى قەدەمدە ئۇ،
1938 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن
جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن ئۆلـ
گىدەك قورقۇپ، ئۇلارنى تارقاقلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ،
ئۇلارنىڭ ئۇرۇمچىدىكى خىزمەت ئورۇنلىرىدىن، بولۇپمۇ مەدەنىي ـ
مائارىپ سېپىدىن ئاجرىتىپ چەت ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە يۆتكەش
ئىشىنى ئېلىپ باردى. مەسىلەن، سابىق شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنىڭ
ئىلمىي مۇدىرى لىن جىلۇنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ كۇچارغا؛
ئۆلكىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرى لى زىلياڭنى مەكتەپ
مۇدىرلىقىدىن قالدۇرۇپ قەشقەرگە؛ ساۋجىيەنپىڭنى قاراشەھەرگە
يۆتكىدى ۋە باشقىلار. ئاردىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ كىشىلەرنى
بارغان يېرىدە نەزەربەنت قىلىپ ئاخىرى قولغا ئالدى. ئۇنىدىن

باشقا يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك تۈرلۈك يالغان ئەنزىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، ھەر مىللەتنىڭ ئىلغار زىيالىلىرىنى تۈركۈم-تۈركۈملەپ قولغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا بىرەر مىللەتنىڭ ئىچىدىن چىققان زىيالى بىرەر خىزمەتكە كۆتۈرۈلۈپ تەيىنلەنسە بىر قانچە كۈندىن كېيىنلا ئۇ كىشىنىڭ مەلۇم ئەنزىگە چېتىلىپ تۈرمىگە چۈشۈشىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ شۇ دەۋردىكى ئومۇمى ئەھۋال ئىدى. شېڭ شىسەي يۇقۇرقى چارە - تەدبىرلەرنى قوللانغاندىن تاشقىرى يەنە يالغان ئەنزە پەيدا قىلىپ قولغا ئالغان ياكى گۇمانلىق دەپ تونۇلغان كىشىلەرنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئۆز يۇرت - ماكانلىرىدا، بولۇپمۇ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشىنى ئۆزى ئۈچۈن خەۋپ دەپ بىلىپ شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئىلى، ئالتاي، چۆچەك قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە تەۋە شەھەر، ناھىيىلەرگە سۈرگۈن قىلىش، نازارەت ئاستىدا ئۇلاردىن پايدىلىنىشتەك ۋەھشىيلىك سىياسەت يۈرگۈزدى.

بۇ تېررورلۇق 1939 - يىلى قىش پەسلىدە باشلاندى. بۇنىڭ ئۆتمۈشى تۆۋەندىكىچە: بىر كۈنى ئاياز قىشتا گۆڭگەن گۇەنلىچۇ (ئامانلىق ساقلاش باشقارمىسى) تەرىپىدىن مۇناسىۋەتلىك ئۆي-لەرگە سۈرگۈن قىلىنىدىغانلىق توغرىسىدا ئۇشتۇمتۇت ئۇقتۇرۇش قىلىنىدۇ. بىر كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇقتۇرۇش قىلىنغان ئۆي-نىڭ ئالدىغا ئۈستىگە كىگىز قاپلانغان قارا ماشىنا كېلىدۇ. ھەر بىر ماشىنىدا 3 - 4 دىن ساقچىلار بىللە بولۇپ، ئۇلار سۈرگۈن قىلىنىدىغان كىشىلەرنىڭ تەييارلىقى پۈتكەن - پۈتمىگەنلىگىگە قارىماستىن مەجبۇرى رەۋىشتە يۈكتاقلىرىنى ماشىنىغا باستۇرۇپ نازارەت قىلىش ئارقىسىدا ئۈرۈمچىدىن ئېلىپ ماڭىدۇ. بۇ تۈركۈمدە ماڭغان ئاتالمىش «خائىنلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى» ئىككى

كۆن يول يۈرۈپ سۈيدۈك (خۈييۈەن) ناھىيىسىگە كېلىدۇ. ئۇ يەردە جاڭ پەيلىلىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئىلگىرى گازارما قىلغان ئەتراپى سېپىل بىلەن ئورالغان يامۇلىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ قېتىم سۈرگۈن قىلىنغان ئائىلە - تاۋابىئاتلار ھەر مىللەتتىن بولۇپ چوڭ - كىچىك 700 گە يېقىن كىشى ئىدى. بۇلار: بۇرھان شەھىدىنىڭ بالا - چاقىلىرى، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئايالى، مەھمۇت سىجاڭنىڭ بالا - چاقىلىرى، ئەرھۇم ئەسئەت ئىسھاقوۋىنىڭ ئىنىسى مەرغۇپ ۋە ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى، رۇمانە خانىمنىڭ ئانىسى، ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئائىلىسى ۋە بىر تۇققانلىرى، موڭغۇللاردىن شى مۇچىڭ ۋە ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى، ئۇندىن باشقا ئۈرۈمچىدىكى ھوشۇر ئاخۇن، روزاخۇن پالتابايوۋلارنىڭ پۈتۈن ئائىلىسى قاتارلىق ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاتار، روس، موڭغۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇلار پەقەتلا شەكلى ئۆزگەرگەن تۈرمە رىژىمىدا تۇرىدۇ. مەزكۇر يامۇلنىڭ دەرۋازىسىدا كېچە - كۈندۈز قوراللىق ساقچى پوس قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىختىيارى ھەركەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر سىرتقا چىقىش توغرا كەلسە ساقچىنىڭ رۇخسىتى بىلەن بىر ئائىلىدىن بىر كىشى چىقىپ، چەكلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە كۈندىلىك تۇرمۇشقا ئېھتىياجلىق يىمەك - ئىچمەك سېتىپ ئېلىپ كېلىدۇ. بۇلارغا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن پەقەتلا ئۇن، گۈرۈچ بېرىلىدۇ. قالغان قوشۇمچە گۆش - ياغ، ئۆتياش قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىرىنى ئۆزلىرى سېتىۋېلىپ تەمىنلىنىدۇ. شۇ سەۋەپلىك بۇلارنىڭ باشقا كىرىمى بولمىغاچقا ئۆي-ۋاق، كىيىم - كېچەكلىرىنى سېتىپ كۈن كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇلارنىڭ ياش - ئۆسمۈر بالىلىرى ئۇچۇن ئېچىپ بېرىلگەن مەكتەپ يوق. يۈزلىگەن ھەر مىللەت ياش - ئۆسمۈرلىرى ئوقۇشسىز قالىدۇ

ئۇلار ئەنە شۇنداق شەكلى ئۆزگەرگەن تۈرمە ھاياتىنى بىر يېرىم يىل ئۆتكۈزىدۇ.

42 - يىلىغا كەلگەندە بىر كۈنى ئىلىنىڭ سىلىڭگى ياۋ سىلىڭ كېلىپ، بۇلارنىڭ مەزكۇر قورغان ئىچىدىن ئازات قىلىنىپ، ئىلى رايونىنىڭ 6 ناھىيىسىگە تارقىلىپ ھايات كەچۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىدۇ. لېكىن 6 ناھىيىدىن تاشقىرى ئورۇنلارغا بۆتكۈلۈپ كېتىشنى قەتئىي مەنئى قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە بۇلار تارقىلىپ ھەر قايسى ناھىيىلەرگە ئورۇنلىشىپ، ھايات كەچۈرۈشكە باشلايدۇ.

2 - قېتىملىق سۈرگۈن 1939 - يىلى بىرىنچى ئايدا بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ گۇڭدەن گۇەنلىچۇ تەرىپىدىن مۇناسىۋەتلىك سۈرگۈن ئوبىكتلاردىن 70 - 80 كىشىگە ئۇشتۇمتۇت ئوقتۇرۇش قىلىنىپ، بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا ساقچىلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا يەنە ئىلى، ئالتاي، چۆچەك، ساۋەنلەرگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ. بۇلاردىن ئالتايغا بارغانلار خەپىلىڭ ۋۇ، سەيچىلىڭسىڭ، لىۋجۇ (ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى بىلەن ئايرۇپىلان ۋەقەسىدە بىللە قۇربان بولغان)، دىڭخايەن، لىيۇچىڭلىڭ، نۇسرەت شەھىدى، نىكولاي بىچكوپ، شۇۋە زىيالىسىدىن چۇڭچەن قاتارلىقلار بولۇپ، چۆچەككە قەدەر قارا ماشىنىدا بېرىپ، چۆچەكتىن ھارۋا بىلەن قاتتىق سوغاقتا تارتىمىغان ئازاپلارنى كۆرۈپ، 5 - 6 كۈن دېگەندە ئالتايغا يېتىپ بارىدۇ. ساۋەنگە ئۇيغۇر سايرانىلار سۈرگۈن قىلىنىدۇ.

3 - قېتىملىق سۈرگۈن 1940 - يىلى مايدا باشلاندى. بۇ نۆۋەتتىكى سۈرگۈن ئاساسەن زىيالىلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ھەر بىر مىللەتنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن زىيالىلىرىدىن تەركىپ تاپتى. شۇ يىلى 2 - 3 - ئايلارنىڭ بىر كۈنى مەن شىنجاڭ شۆبىۋەندە

ئوقۇۋاتاتتىم. ئوشتۇمتۇت مەكتەپ ئىلمى باشقارمىسىدىن بىر
ئانكېت تارقىتىپ، دەرھال راستچىللىق بىلەن تولدۇرۇپ بېرىشنى
تاپشۇردى.

بۇ ئانكېتىنىڭ ئاساسى قىسمىدا بىر گىراپا بولۇپ، ئۇنىڭدا
سورالغان سوئال ئاساسەن سېنىڭ بىۋاستە ۋە ۋاستىلىق تۇققان-
لىرىڭدىن جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قولغا ئېلىنغانلار بارمۇ؟ ئۇلار
كىم؟ ئۇنىڭ بىلەن سېنىڭ قانداق مۇناسىۋىتىڭ بار دېگەنلەر-
دىن ئىبارەت ئىدى. شۇ بويىچە تولدۇرۇپ بەردۇق. بىر نەچچە
ئاي ئۆتمەستىنلا شۇ يىلى ماينىڭ 10 نەچچىنچى كۈنى ئىلمى
باشقارما تەرىپىدىن مېنى، مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى،
ئىمىن نىيازلەيسوفنى، خەنزۇ ساۋاقداشلاردىن ۋۇشىڭۋۇ، گوجۇ
قاتارلىقلارنى چاقىرىپ، شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن شىنجاڭ
ۋاقتى سائەت 3 دە گۇڭئەن گۇەنلىچۈغا بېرىشىمىزنى ئۇقتۇرۇش
قىلدى. ھەممىمىز ھەيران بولۇپ، تەشۋىشتە قېلىپ، بىر -
بىرىمىزگە يەر ئاستىدىن قارىشىپ ئالغان بولساقمۇ نېمە ئۈچۈن؟
دېگەن سوئالنى سوراشقا ھېچ قايسىمىز جۈرئەت قىلالمىدۇق.
ۋاقىت توشتى. دەل سائەت 3 دە گۇڭئەن گۇەنلىچۈغا باردۇق.
قاپقا ئالدىدا تۇرغان ساقچىلار بىزنى زالغا باشلاپ قويدى.
(ھازىرقى پارتىيە مەكتىۋىنىڭ سول تەرەپتىكى 3 قەۋەت ئىمارەت-
نىڭ 2 - قەۋەتتىدىكى زال)، زالغا كىرسەك يالغۇز بىزلا ئەمەس،
ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىۋى، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ
ئۆلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىۋى، شىنجاڭ شۆيۈەن بولۇپ
بىر قانچە مەكتەپ، ئىدارە - جەمىيەتلەردىن ھەر مىللەت ياش
ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، كادىرلاردىن جەمئىي 200 چە كىشى توپ-
لانغان ئىكەن. ئارىدىن يېرىم سائەت ئۆتكەندىن كېيىن مىلىتا-
رىست شېڭ شىسەينىڭ ساقچى ژاندارمىسىنىڭ باشلىقى لى يىڭچى

(ئازاتلىقتىن كېيىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن) ھەربىچە يەكسىز چاپاننى
يېپىنچاقلىغان قىياپەتتە پەيدا بولدى. يەنە بىر ساقچى ژاندار-
مىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە يىغىن باشلىنىپ، لى يىڭچى سۆز قىلدى.
ئۇ ئۆز سۆزىدە: «سىلەرگە شۇنى ئۇقتۇرىمەنكى، سىلەر قولغا
ئېلىنغان خائىنلارنىڭ بىۋاستە پەرزەنتلىرى، گەرچە سىلەرنىڭ ئاتاڭلار
ئاكاڭلار ۋە باشقا تۇققانلىرىڭلار ھۆكۈمىتىمىزگە قارشى جىنايەت
ئۆتكۈزۈپ، قولغا ئېلىنىپ جازالانغان بولسىمۇ سىلەرگە ھۆكۈمە-
تىمىز يەنىلا غەمخورلۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇندىن كېيىنكى
ئىستىقباللىڭلارنى كۆزدە تۇتۇپ، سىلەرنى ئۇ خائىنلارنىڭ تەسىرىگە
ئۇچراتماسلىق يۈزىسىدىن، سىلەرنىڭ ئۇلاردىن چەك - چېگرا-
لىرىڭلارنى ئاجرىتىپ، ھۆكۈمىتىمىزگە ساداقەت بىلدۈرۈپ،
خىزمەت كۆرسىتىشىڭلارنى، ھۆكۈمىتىمىزنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەل-
تۈرۈپ، ئۇندىن كېيىن خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشىڭلارنى
كۆزدە تۇتۇپ، سىلەرگە چىقىش يولى بەرمەكچى. سىلەر ئۇندىن
كېيىن بارغان خىزمەت ئورۇنلىرىڭلاردا ھۆكۈمىتىمىزگە سادىق
بولۇپ ياخشى خىزمەت قىلساڭلار ئۆزلىرىڭلارنىڭ ئىستىقبالى
ياخشى بولغاندىن تاشقىرى قاماقتىكى تۇققانلىرىڭلارنىڭ گۇنا-
ھىنىڭ يەڭگىللەپ بوشۇتۇلۇشىغا ھەسسە قوشقان بولىسىلەر.
ئەگەر ھۆكۈمىتىمىزگە سادىق بولۇپ خىزمەت قىلمىساڭلار
سىلەرنىڭمۇ تەقدىرىڭلار قاماقتىكى تۇققانلىرىڭلارنىڭ تەقدىرى
بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. بۇ سىلەرگە قىلىنغان چوڭ غەمخورلۇق،
شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا شەرتسىز بويسۇنۇپ
تېگىشلىك ئورۇنلارغا بېرىپ، ئورۇنلىشىڭلارنى ئۇقتۇرىمەن»
دەپ سۆزىنى ئاياقلاشتۇردى. كۆپچىلىك بۇ ئۇشتۇمتۇت شۇم
خەۋەرنى ئاڭلاپ ھاڭ - تاڭ قالدۇق. بىر ئازدىن كېيىن يەنە
بىر ساقچى ئەمەلدار سەھنىگە ھازىر بولۇپ، بىر تەقسىمات

تىزىملىكىنى ئوقۇپ كىمنىڭ قايەرگە بارىدىغانلىقىنى ۋە قايسى كۈنى مېڭىش رەسمىيىتىنى ئۆتەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. سۈرگۈن قىلىنىدىغان ئورۇنلار ئاساسەن ئالتاي، چۆچەك، غۇلجا، كۈچۈك، ماناس، ساۋەن قاتارلىق ئورۇنلار بولۇپ. شىنجاڭ شۆيۈەنىدىن مەن، ئىمىن نىيازلەيسوف، خەنزۇ ساۋاقداشلاردىن ۋۇشىلىڭۋۇ، گوجۇلار، ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتىن ياسىن خۇدا بەردى، غەنى ھەسەنى، مەھەممەت نەزەرلەر ئۆلكىلىك سىپەن مەكتەپتىن ئەسموتۇللا مەسۇەى، ئابدۇكېرەم مەخمۇدى، خەنزۇ ساۋاغداش جاڭۋىلار ئالتاي ۋىلايىتىگە، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ۋە باشقىلار ساۋەنگە، باھاۋىدىن ئۆرى قاتارلىق بىرقانچە ساۋاغداشلار چۆچەككە تەقسىم قىلىندۇق.

شۇنىڭ بىلەن شەرتسىز بويسۇنۇپ، تەييارلىق ئۈچۈن بېرىلگەن ئىككى كۈنلۈك ۋاقىت ئىچىدە تەييارلىق قىلىپ، ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە شىكىللىرىمىزنى ئېلىپ گۇەنلىچۇنىڭ قوروسىغا جەم بولدۇق. ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغىنى بويىچە بىر ساقچى ئەمەلدارنىڭ نازارىتى ئاستىدا قارا ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، ئالتاي قاتارلىق جايلارغا بىر ۋاقىتتا يۈرۈپ كەتتۇق. ئۆرۈمچىدىكى ئۇرۇق - تۇققان، قەۋمۇ - قېرىنداش، يارۇ - بۇرادەرلىرىمىز كېلىپ، ئۇزۇتۇپ قويۇشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدى. ئۆرۈمچىدىن ئايرىلىش جىددى ھەم سۈرلۈك بولغان ئىدى.

مەرھۇم سا قدىشىمىز ئابدۇكېرىم ئابباسوپمۇ بىز ئولتۇرغان ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، ساۋەنگە بارغاندا ساقچى ئورنىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. بۇ ئېچىنىشلىق جۇدالىق تا ھازىرغىچە كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ. بىز ئالتايغا تەقسىم قىلىنغانلار ئۆرۈمچىدىن چىقىپ بىر قونۇپ، چۆچەك شەھرىگە يېتىپ باردۇق. بىزنى چۆچەك ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىگە چۈشۈرۈپ، بىر كىچە

قوندۇردى. ئەتىسى بىر قانچە ساقچى ياتقان يېرىمىزگە كىرىپ يۈك - تاقلىرىمىزنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ھەممىمىزنىڭ چامادان، سومكا، يوتقان - كۆرپىلىرىمىزنى بىر - بىرلەپ ئاختۇرۇپ چىقتى. نېمە ئۈچۈن مۇنداق ئىنچىكىلەپ ئاختۇرۇشىنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمىدۇق. بۇ ئىش ئاياقلاشقاندىن كېيىن يەنە ئۆرۈمچىدىن بىزنى نازارەت قىلىپ كەلگەن ساقچى ئەمەلدارىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئالتايغا قاراپ يولغا چىقىپ، بىر قونۇپ ئالتاي شەھىرىگە يېتىپ باردۇق. ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بىزنى ئالتۇن كان ئىدارىسىغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، بىر - ئىككى كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن تەقسىم قىلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.

راست دېگەندەك ئىككى كۈندىن كېيىن ئالتاينىڭ سىلىك- بۇەنى ياڭداشاڭ (بۇ كىشىنى شىڭ شىسەي قولغا ئېلىپ تۈرمىدا ئۆلتۈرۈۋەتكەن)، مۇئاۋىن ۋالى چوفىڭمىڭ (ئالتايغا مۇئاۋىن ۋالى بولۇشتىن ئىلگىرى ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىۋىنىڭ سابىق مۇدىرى) ئالتاي ۋىلايەتلىك مۇئارىپ ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭى پۇ جۇيجاڭ دېگەنلەر بىز تۇرغان ئالتۇن كان ئىدارىسىغا كېلىپ بىزدىن ھال سورىغاندىن كېيىن، تەقسىماتنى ئېلان قىلدى. بىزگە ئالتاينىڭ ۋەزىيىتى ئۈستىدە سۆزلەپ، ئۆز ئورۇنلىرىمىزدا ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلىشىمىزنى تەۋسىيە قىلىپ قايتىپ كېتىشتى. بۇ ۋاقىت ئالتايدىكى قازاق قېرىنداشلار شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلمىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ قىلىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىۋاتقان چاغ ئىكەن. مەن بىلەن ئىمىن نىياز لەيسۇپىنى ئالتاي ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇئەللىم، جاڭۋىنى مۇئارىپ ئىدارىسى-

غا، ئابىد كېرەم مەخمۇدنى قابا ناھىيىسىگە تەقسىم قىلدى.
يولداش ياسىن خۇدابەردى، غەنى ھەسەنى، مەھەممەت نەزەر،
ئەسمەتۇللا مەسۇمى، ۋۇشىڭۋۇ، گوجۇ قاتارلىقلارنى ئالتۇن كان
ئىدارىسىغا تەقسىم قىلدى. بۇلاردىن ياسىن خۇدابەردى، ئەسمە
تۇللا مەسومنى ئالتاينىڭ تويتۇغۇچ رايونىدىكى ئالتۇن كانغا،
مەدىنىيەت تەشۋىقات خىزتچىسى قىلىپ تەيىنلىگەندىن تاشقىرى،
قالغانلارنىڭ ھەممىنى بازاردىن ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ ئۆزىگە
ئورۇنلاشتۇردۇ. ئالتايغا كەلگەندىن كېيىن، ئاستىرتىن ئۇققان
ئەھۋالىمىزغا قارىغاندا، ئالتاي شەھرىدىكى مەدىنى - مۇئارىپ
ۋە باشقا ئىدارىلاردا ئىشلەۋاتقان ھەر مىللەت كادىرلىرىنىڭ
خېلى كۆپ قىسمى بىر قانچە قېتىملىق سۈرگۈن جەريانىدا
سۈرگۈن قىلىنىپ كەلگەنلەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇ ۋاقىتتا
بىزگە قويۇلغان شەرت، ئۆزىمىزنىڭ خائىنلار ئائىلە - تاۋابىئاتى
سەۋەبلىك سۈرگۈن قىلىنىپ كەلگەنلىكىمىزنى ھەر قانداق
كىشىگە ئەيتماسلىق، قەتئى مەخپى تۇتۇش ئىدى. شۇنداقلا
ئۆزئارا مۇناسىۋەت باغلاپ، بۇ مەخپىيەت ئۈستىدە پىكىر
ئالماشتۇرۇش قەتئى چەكلەنگەنلىكتىن، ساقچى ئىدارىلىرىنىڭ
قاتتىق نازارىتى ئاستىدا ھەقىقەتەن مەخپى تۇتۇپ كەلدۇق.
ئۇندىن باشقا ھەر ھەپتىدە دىگىدەك ساقچى ئورۇنلىرىغا ئۆزى-
مىزنىڭ ئىدىيە ئەھۋالىمىزدىن دوكلات قىلىپ تۇرۇش، ساقچى-
نىڭ رۇخسىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئالتاي شەھرىدىن
ئايرىلماسلىقتەك رىژىم ئورنىتىلغان ئىدى. دەرھەقىقەت كۆرۈنۈش-
تە بىزلەرنى مۇۋاپىق خىزمەتلەرگە قويۇپ، باشقىلار قاتارىدا
كۈن ئېلىش پۇرسىتى بېرىلگەن بولسىمۇ لېكىن بىزنىڭ ھەر
تەرەپلىمە ئەركىنلىكىمىز مەخپى ھالدا چەكلەنگەن ئىدى. پەقەتلا
تەشكىلنىڭ خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن تۈرلۈك خىزمەت

گۇرۇپپىلىرىغا قاتنىشىپ، باشقا ناھىيە، يېزا - قىشلاقلارغا بېرىپ، تۈرلۈك تەشۋىقات خىزمەتلىرىدە بولۇش ئىمكانىيىتى بار ئىدى.

سۈرگۈن قىلىنغان ياشلار گەرچە ئۆزلىرىنى رىژىم ئاستىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئەركىسىز كىشىلەر دەپ ھېس قىلىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەينى ئوقۇغۇچىلىق ۋاقتىدا ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ خىزمىتىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن كەلگەن كوممۇنىستلارنىڭ بىۋاستە تەربىيىسىدە تەربىيىلەنگەنلىكى، ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىنى بىر قەدەر چوڭقۇر قوبۇل قىلغانلىقى تۈپەيلى بۇلاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنقىلاۋىي روھ، ۋەتىنىمىزنىڭ كەلگۈسىگە بولغان يۈكسەك ئۈمىتۋارلىق بولغاچقا، شېڭ شىسەي مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ تۈزۈمىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلۇغۋار ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، جاپا مۇشەققەت، سىياسىي تەھدىتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، ئۆز ئورۇنلىرىدا ئاكتىپ خىزمەت ئىشلەپ، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ، ھەر ساھە قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن مەلۇم خىزمەتلەرنى قىلغاندىن تاشقىرى، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇلۇغ ۋەتەن ئازاتلىق ئۇرۇشى ئۈچۈن كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە ھەر خىل شەكىللەر ئارقىلىق تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم يىغىشتا ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى قىلغان ئىدى، بۇ يولدا باتۇرانە كۈرەشلەرنى قىلىپ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ سۈيىقەستىگە ئۇچراپ ئىنقىلاپ يولىدا قۇربان بولغانلارمۇ بولدى. مەسىلەن، ساۋاقدىشىمىز ليۇچىڭلىڭ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ياردەم يىغىش ئۈچۈن تەشۋىقات گۇرۇپپىسىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتى بىلەن ئالتاينىڭ كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ يايلاۋسىدا تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بىر كۈنى

ئۇشتۇمتۇت خەلق ئىچىگە يۇشۇرۇنغان بىر بۆلۈم ئەكسىيەتچى قاراقچىلار باستۇرۇپ كېلىپ، مەزكۇر تەشۋىقات گۇرۇپپىسىدىكى بارلىق يولداشلارنى ۋەھشىيانە نابۇت قىلىدۇ. بۇ ۋەتەنپەرۋەر ساۋاقداشلىرىمىزنىڭ ئۆچمەس ئىنقىلاۋىي روھى بىزنىڭ قەلبىمىزدە مەڭگۈ ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇندىن باشقا يولداش ياسىن خۇداۋەردى، ئەسمەتۇللا مەسۇمى، تويتوغۇشتىكى كان رايونىدا ھەر مىللەت ئىشچىلىرىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتا يۈكسەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، كان ئىشچىلارنىڭ تۇر-مۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش يولىدا تۈرلۈك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، كان رايونىدا بىر يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، ھەر مىللەت ئىشچىلىرىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولغان ئىدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا قازاق قېرىنداشلار شېڭ شىسەينىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغۇ-لۇپ چىققانلىقى ئۈچۈن، مۇستەبىت شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مەز-كۇر زىيالىلارنى ئۆزلىرى ئۈچۈن خەۋپ دەپ بىلىپ، بۇلارنىڭ ئۈستىدە يالغان ئەنزە ئويدۇرۇپ، قولغا ئېلىپ ئالتاي تۈرمىسىدە بىگۇنا 2 يىلدەك ئازاپلايدۇ.

سۈرگۈن قىلىنغان بۇ ھەر مىللەت زىيالىي ياشلىرى، گەرچە ئەنە شۇنداق ھەر خىل تەھدىت ئاستىدا كۈن كۆچۈرۈشكە مەج-بۇر بولغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۆز خىزمەت ئورۇنلىرىدا خەلق ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانلىقى ئۈچۈن كەڭ خەلق ئاممى-سىنىڭ ھىمايىسىگە، ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئىدى.

بەختكە يارىشا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شۇ-نىڭ بىلەن سۈرگۈن ھاياتىغا خاتىمە بېرىلىپ، ھەر قايسىلىرى-مىز ئۆز يۇرت - ماكانلىرىمىزغا قايتىپ كېتىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇق. ئەپسۇسكى ئوغرىدىن قۇتۇلۇپ، قاراقچىغا تۇتۇلغاندەك،

شىنجاڭ خەلقىنىڭ بەختىگە قارشى گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تىك-
لەندى. گومىنداڭ ھاكىمىيىتى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ
تېرورلۇق سىياسىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شىمالىي شىنجاڭ رايونى-
دىن سۈرگۈنلىكتىن قۇتۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يۇرتىغا قايت-
ىتقان ھەر مىللەت زىيالىيلىرىنى سىلەر 3 ۋىلايەتتىن كەلگەن
قىزىل پاچاقلار دەپ ئۇلارنىڭ ئەركىنلىكىنى چەكلەپ، تۈرمىلەر-
گە تاشلىدى ۋە ئازاپلىدى. پەقەتلا 1949 - يىلى شىنجاڭ
تىنچلىق بىلەن ئازات بولۇپ، ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتى-
يىسى رەھبەرلىكىدىكى يېڭى دېموكراتىك ھاكىمىيەت تىكلەن-
گەندىن كېيىنلا بۇلار ھەقىقىي ئازاتلىققا ئېرىشىپ، ئۇزۇن يىل-
لاردىن بېرى بېشىمىزغا كەيدۈرۈلگەن «ئاسىلار تاۋابىئاتلىرى»
دېگەن قالپاق كەتسە كەلمەسكە چۆرۈپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن
بۇ زىيالىيلار ئىنقىلاپقا ئاتلىنىپ، ئىنقىلاۋى قوشۇنىمىزنىڭ
شىنجاڭ رايونىدىكى بىرىنچى ئەۋلات ئىنقىلاۋىي خادىملىرىنىڭ
بىر قىسمى بولۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشنىڭ
ھەر قايسى سەپلىرىدە زور تۆھپىلەرنى قوشتى ۋە قوشماقتا.

新疆文史资料选辑（17）（维吾尔文）

中国人民政治协商会议新疆维吾尔
自治区委员会文史资料研究委员会编

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆医学院印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 5.5印张
1986年1月第1版 1986年3月第1次印刷
印数：1——11,00C

统一书号：M11098·169　定价：0.45元

（内 部 发 行）

书号： 11098.163

定价： ~~0.40元~~
0.45元